BAJIRAVA BALLALA

ALIAS

BAJIRAVA I,

SECOND PESHVA.

BY

NAGESHRAO VINAYAK BAPAT,

FORMERLY DEPUTY EDUCATIONAL INSPECTOR, DHARWAR
AND BELGAUM, AND NOW MAMLEDAR IN
THE BARODA TERRITORY.

PUBLISHED BY

TUKARAM JAVAJI,

PROPRITOR OF THE "JAVAJI DADAJI'S NIRNAYA-SAGARA" PRESS.

Bombay.

1903.

श्रीमंत बाजीराव बल्लाळ

ऊर्फ पहिले बाजीराव साहेब पेशवे.

हा ग्रंथ,

जुन्या बखरी, जुने दाखले आणि कितीएक इंग्रजी

ग्रंथ, यांच्या आधारानें,

नागेशराव विनायक बापट वांईकर,

पूर्वीं डेप्युटी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर, जिल्हा धारवाड आणि

बेळगांव व हल्लीं बडोदें राज्यांतील मामलेदार,

यांनीं

दक्षिणा प्राइझ् कमिटीच्या जाहिरातीवरून

तयार करून पाठविला,

तो सदरहू कमिटीनें पसंत केला.

आवृत्ति पांचवी.

मुंबईत,

जावजी दादाजी यांच्या

"निर्णयसागर" छापखान्याचे मालक तुकाराम जावजी

यांनीं छापून प्रसिद्ध केला.

इ० स० १९०३.

To

RAO BAHADUR LUXUMANRAO JAGANNATH VAIDYA,

LATE ASSISTANT REVENUE COMMISSIONER, NORTHERN DIVISION, AND NOW SIR SUBHA, BARODA TERRITORY

AND

RAO BAHADUR DHONDU KRISHNA KANETKAR,

LATE DEPUTY COLLECTOR AND MAGISTRATE, RATNAGIRI, AND KARBHARI, JAMKHINDI STATE, S. M. COUNTRY,

THIS WORK IS DEDICATED

In token of high esteem, sincere regard and gratitude,

BY

THE AUTHOR.

हा ग्रंथ

रावबहादुर लक्ष्मणराव जगन्नाथ वैद्य,

माजी असिस्टंट् रेव्हेन्यु कमिशनर उत्तरभाग व हल्लीं
बडोदें राज्याचे सरसुभे साहेब,

आणि

कै० रावबहादुर धोंडो कृष्ण कानेटकर,

माजी डेप्युटी कलेक्टर आणि माजिस्ट्रेट्, जिल्हा रत्नागिरी,
व दक्षिण महाराष्ट्र प्रांतांतील जमखिंडी
संस्थानचे कारभारी,

यांस

कृतज्ञतापूर्वकबुद्धीनें ग्रंथकर्त्यानें
नजर केला आहे.

प्रस्तावना.

इतिहास, बखरी व चरित्रें हीं मनुष्याच्या अनुभवरत्नांचीं भांडारें होत. तीं 'पुढच्यास ठेंच, मागला शहाणा' या न्यायानें सर्वांस अत्यंत हितावह आहेत.

अमुक राजा अमक्या देशांत अमक्या वर्षीं जन्मला, अमक्यानें अमुक लढाया मारल्या, अमक्यानें अमुक राजाचा पराभव केला, अमक्याला अमुक पुत्र होते, अमक्याला अमुक रीतीनें राज्य मिळालें, किंवा अमक्याचें राज्य अमुक कारणानें लयास गेलें, या कर्मकथांचें पातडें लिहून लोकांपुढें मांडावें इतकाच ग्रंथकार व चित्रकार यांचा मूळ उद्देश नसावा. तसेंच दुनियेंतल्या घडामोडी इत्थंभूत कळल्यानेंच इतिहास वगैरेची इतिकर्तव्यता संपली असें नाहीं. हा भवसागर मनुष्यानें मानवकोटींतच राहून तरून जावा लागतो, यास्तव मनुष्यांमध्यें मनुष्यानें वागावें कसें, हें कळलें पाहिजे. तें कळण्यास मानवस्वभावाचें उत्तम ज्ञान त्यास अवश्य असलें पाहिजे. एरव्हीं येथें कधींही सौख्य व्हावयाचें नाहीं. यासाठीं या पृथ्वीच्या पाठीवर, अनंत मनुष्यांच्या, अनंत स्वभावांचीं, अनंत प्रसंगीं, अनंत तऱ्हांचीं जीं स्वरूपें दृष्टीस पडतात, त्यांची ग्रंथकार, कादंबऱ्या व इतिहास यांनीं पुरी ओळख करून दिली पाहिजे.

पूर्वीं कोणीं कसें आचरण केलें, त्याचा परिणाम काय झाला, नवीन राज्यें कशीं उदयास येतात, त्यांची भरभराट कशी होते, तीं कोणत्या कारणानें अस्तंगत होतात, सदाचरणाचें फळ काय, दुराचरणाचा परिणाम काय होतो, अति लोभानें काय होतें, चतुर व नीतिमान् पुरुष संकटांतून कसे पार पडतात, सज्जनांची

कीर्ति कशी फैलावते, दुष्टांची दुर्दशा कशी होतें, विषयांध, मदांध व राज्यांध प्राणी, आपले प्राण व प्रतिष्ठा यांस कसे आंचवतात, गर्विष्ठाचा मीपणा कसा नष्ट होतो, आणि संपत्ति किती अशाश्वत आहे, ही मीमांसा, इतिहास व कादंबऱ्या, यांच्या ज्ञानानें कळते. ह्मणून रामदासस्वामी बोध करितात कीं:—

'ज्ञानाविण जे जे कळा । तें ते जाणावी अवकळा ॥
दास ह्मणे ज्ञानाविण । प्राणी जन्मला पाषाण ॥'

इतिहासादिकांच्या अवलोकनापासून आणखी हे फायदे आहेत कीं, त्यांच्या योगानें मन विकसित, शांत, प्रसन्न आणि प्रशस्त होतें, इतकेंच नव्हे, तर, कल्पनाशक्ति, विचारशक्ति, स्मरणशक्ति, इत्यादि मानसिक शक्ति प्रफुल्लित होऊन, लीनता, सहनशीलता, शौर्य, चातुर्य, औदार्य, दीर्घदृष्टि आणि—

'जगाचा जनिता कृपेचा सागर ।
दीनां दयाकर दुष्टां काळ ॥'

असें ज्याचें तुकाराम साधूनें वर्णन केलें आहे, त्यां परमेश्वराचे ठायीं अनन्य भक्ति, या सद्गुणांची किंमत कळते.

आतां कोणी असें ह्मणेल कीं, सगळ्या जगाचा साद्यंत इतिहास शिकवेल कसा व ध्यानांत धरवेल कसा? होय, गोष्ट खरी आहे. 'रात्र थोडी आणि सोंगें फार' यामुळें अथपासून इतिपर्यंत सर्व जगाचा संपूर्ण इतिहास कोणाच्यानेंही शिकवणार नाहीं, हें सत्य आहे. पृथ्वीवरील सर्व लोकांचीं कुराणें, पुराणें उलथींपालथीं करून त्यांची मीमांसा करण्यास एका मनुष्याचें सबंध आयुष्य पुरावयाचें नाहीं, हें वास्तविक आहे. पण इतिहास व ऐतिहासिक कादंबऱ्या हा एक असंख्य चरित्ररत्नांचा वडा जामदारखाना आहे, त्यांत असंख्य पुरुषांचीं

असंख्य आख्यानें भरलेलीं आहेत. त्यांपैकीं ज्या देशांशीं ईश्वरेच्छेनें आपला निकट संबंध जडला आहे, अगर ज्या देशांत आपण जन्मास आलों, त्या देशांतील कांहीं विख्यात पुरुषांचीं चरित्रें व गोष्टी आपण लक्षपूर्वक वाचल्या तरी बस आहे. सगळ्या ग्रंथमहासागराचें मंथन केलें पाहिजे असें नाहीं.

या देशांतही आजपर्यंत नांवाजण्यासारखे बरेच पुरुष होऊन गेले. त्यांपैकीं कित्येकांचीं चरित्रें व गोष्टी मराठींत लिहिल्या आहेत, व कांहींचे मूळग्रंथ इंग्रजींत असून त्यांचीं मराठींत भाषांतरें झालीं आहेत. तरी त्यांचे भोक्ते फारसे आढळत नाहींत. याचें कारण बहुधाः—

स्वदेशजातस्य नरस्य नूनं गुणाधिकस्यापि भवेदवज्ञा ।
निजांगना यद्यपि रूपराशिस्तथापि लोकः परदारसक्तः

या सभातरंगकाराच्या ह्मणण्याप्रमाणें आपलें तें वाईट आणि दुसऱ्याचें तें चांगलें हें असावें, किंवा आपल्या देशांत झालेल्या विख्यात व पराक्रमी पुरुषांचीं वाचण्याजोगीं रसाळ रसाळ चरित्रें, ऐतिहासिक कादंबऱ्या, व इतिहास लिहिलेले नाहींत, यामुळें मराठी भाषेकडे लोकांचें दुर्लक्ष, हें असावें. यांपैकीं कोणतेंही कारण खरें असलें तरी महाराष्ट्र भाषेची हेळसांड होत आहे ही गोष्ट फार शोचनीय होय. ज्या मराठी भाषेची प्रौढी श्रीधर कवींनीं पुढील ओंव्यांतः—

'मराठी वचनें निश्चित । परी अत्यंत रसभरित ॥
मधुमक्षिकांचे मुखींहूनी स्त्रवत । अति सुरस जैसा ॥
गीर्वाण हें शशिमंडळ अद्भुत । त्याची प्रभा हे प्राकृत॥'

अशी वर्णन केली आहे, त्या भाषेला पुळपुळीत, रानटी, दरिद्री, निर्जीव, निरस व शुष्क असें ह्मणणें जरा गैरवाजवी आहे.

आपल्या भाषेंत मनोरंजक व ज्ञानवर्धक अशा ग्रंथांची मोठी वाण आहे, ती दूर करण्यासाठीं सर्व मराठी भाषाभिज्ञांनीं मनापासून झटलें पाहिजे. अडाणी सोनाराच्या हातून दागिन्यांचा घांट सुरेख न बनला तर ती कसूर सोन्याची, कीं सोनाराची? हाच दृष्टांत भाषा व ग्रंथकर्ते यांजकडेसही कां न लावावा?

मराठी भाषेंत एखाद्या ऐतिहासिक पुरुषावर ग्रंथ लिहून स्वभाषेची यथामति सेवा करावी, असें बरेच दिवस या ग्रंथकर्त्याच्या मनांत घोळत होतें. परंतु त्या इष्ट हेतूंचा अंकुर हृदयभूमीच्या बाहेर न पडतां आंतल्या आंत थबकून राहिला होता. पुढें पहिले बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या कारकीर्दीवर ग्रंथ लिहिण्याबद्दल 'दक्षिणा प्राइझ कमिटी'कडून जाहिरात लागली. तेव्हां तो अंकुर वाढीस लागून त्याचा हा ग्रंथरूप वृक्ष बनला. कमिटीची जाहिरात पाहिली, त्या वेळेस फक्त ८।९ महिन्यांची मुदत उरली होती, तरी 'यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः' असा विचार करून, जुने मराठी दाखले, जुन्या मराठी बखरी, कित्येक इंग्रजी इतिहास, व वृद्ध वृद्ध लोकांच्या तोंडच्या विश्वसनीय गोष्टी, या साधनांची जुळवाजुळव करून, त्यांच्या साह्यानें मुदत भरण्याच्या आंत हा ग्रंथ लिहून कमिटीकडे पाठविला. तेव्हां तो तडीस नेण्यास श्रम व त्वरा किती करावी लागली असेल याची अटकळ सुज्ञ वाचक करतीलच. तरी त्याच्या शीघ्र यत्नास ईश्वरकृपेनें पूर्ण यश मिळालें हें कळविण्यास संतोष वाटतो.

पहिले बाजीरावसाहेब पेशवे हा थोर पुरुष अजमासें १५० वर्षांपूर्वीं या भरतखंडांत होऊन गेला. या पराक्रमी पुरुषाची इतिहासकर्त्यांनीं सन्मणिमालेंत गणना केली आहे, ती योग्यच आहे. त्याचें चरित्र खरोखर मोठें मनोरंजक आणि ध्यानांत

धरण्यासारखें आहे. या उद्योगी पेशव्याचा कित्ता या भूमंडळावरील केवळ राजेरजवाड्यांचेंच हित करील असें नाहीं, तर त्याच्या योगानें सर्व संसारी मनुष्यांसही आपापल्या कुटुंबाचें हित साधितां येईल. तर हें ऐतिहासिक कादंबरीच्या धर्तीवर लिहिलेलें रसाळ चरित्र सर्वांनीं लक्षपूर्वक वाचावें, त्यांतील मर्म ध्यानांत आणावें, त्यापासून सद्बोध घ्यावा, आणि आपलें व आपल्या देशाचें हित साधावें, अशी ग्रंथकर्त्याची मनापासून इच्छा आहे. ती जगन्नियंता विश्वंभर सफल करो.

ही स्वभाषेची अल्प सेवा मराठी भाषेचा उत्कर्ष इच्छिणारे यांस मान्य होऊन त्यांचे अंतरात्मे अंशतः तृप्त झाल्याचें व हें पुस्तक छापून प्रसिद्ध करणारे यांस उदार आश्रय मिळाल्याचें, ग्रंथकर्ता सुदैवेंकरून ऐकेल तर त्याच्या सर्व श्रमांचें साफल्य झालें असें तो मानील.

ग्रंथकर्ता.

जानेवारी, सन १८७९.

अनुक्रमणिका.

भाग.	विषय.	पृष्ठांक.
१.	उपक्रम.	१
२.	अभ्युदय.	६
३.	बाल्यदशा.	११
४.	सुशिक्षण.	१७
५.	पितृवियोग.	२४
६.	अंतर्बाह्यस्वरूप.	२८
७.	दरबार.	३६
८.	दरबारचें भाषण.	३९
९.	महापुरुष.	४३
१०.	बोधामृतसार.	५०
११.	देशस्थिति.	५६
१२.	माळवा प्रांतावर स्वारी.	६३
१३.	वाक्युद्ध.	७०
१४.	गोदावरीच्या पलीकडे निजामाशीं युद्ध.	८४
१५.	बडोद्याजवळची लढाई.	९२
१६.	सेनापति दाभाड्यांची गादी कायम राखिली.	९९
१७.	कोल्हापुरकर संभाजीचें प्रकरण.	१०६
१८.	राज्यकारभार.	११४
१९.	बुंदेलखंडावर स्वारी.	१२४

भाग.	विषय.	पृष्ठांक.
२०.	महंमदखान बंगषाचा पराभव व छत्रसाल राजाची सुप्रसन्नता.	....१२०
२१.	शिद्दीचा पराजय.	....१३८
२२.	दिल्लीवरची स्वारी.....	....१४८
२३.	पोर्तुगीज लोकांवर स्वारी.	....१५७
२४.	लढाईची तयारी.	....१६५
२५.	ताल भोपालची लढाई.	....१७२
२६.	नादिरशाहावर स्वारीची तयारी.	....१८१
२७.	वैभवोन्नति.	....१८०
२८.	उपसंहार.	....२००

* श्रीरामासि भजावें भक्तें ज्या जेंवि तेंवि सतातें । राजासि उपासावें तैसेंचि जनें प्रधान सुतातें ॥ **मोरोपंत.**

श्रीमंत बाजीराव बल्लाळ पेशवे.

भाग १.

उपक्रम.

दक्षिणहिंदुस्थानाच्या पश्चिमेस तापीनदीपासून तहत कन्याकुमारीपर्यंत दक्षिणोत्तर जी आडवी डोंगराची रांगचीरांग पसरली आहे, तो सह्याद्रिपर्वत. त्याच्या घांटमाथ्यावर व पायथ्याशीं मावळांत मावळे लोकांची वस्ती. त्यांच्या पराक्रमावर राजा शिवाजी यानें मराठी राज्याचा व्यूह रचिला. ते मावळे, डोंगरकठडे घोरपडीसारखे झराझर चढत, आणि दऱ्याखोऱ्यांतल्या चोरवाटा दाखवीत. ते हाडाचे मजबूत, इमानी पहिल्या प्रतीचे, धनी ह्मटला ह्मणजे त्याच्या जिवासाठीं आपला प्राण देणारे, व सांगितलेलें काम झटून करणारे, असे होते. परंतु जोंपर्यंत त्यांस शिवाजीसारखा कोणी हिंमतदार मोहोरक्या मिळाला नव्हता तोंपर्यंत, त्यांचा उपजत अंगस्वभाव उदयास आला नव्हता. स्वदेशाभिमान, स्वातंत्र्य, स्वधर्मश्रद्धा, स्वराजनिष्ठा, आणि स्वदेशबंधुप्रीति, हीं त्यांच्या गांवींही नव्हतीं. नाचण्यांची नुस्ती लाल भाकर व कालवण अंबील किंवा हुलग्यांचें माडगें, हें त्यांचें रुक्ष खाणें. तेंही पोटभर नाहीं, यामुळें ते पोटह्मातारे झालेले. नेसायास नुस्ती लंगोटी; अंगावर एक मळकेंसें रगटें, तेंहीं धड नाहीं; राहण्यास लहानसें गवती खोपट; त्यांत ना थाळा, ना पितळी; सर्व गाडग्यामडक्यांशीं व्यवहार. अर्थात् ते वस्त्रपात्रकलाहीन मावळे,

पूर्वी वेडेविद्रे, मूर्ख, बावळे व अजागळ दिसत. पुढें शिवाजीचा रोजमुरा घेऊन त्यास ते रोज, मुजरा करूं लागले, तसें त्यांचें पहिलें स्वरूप पालटलें. मैसायाला मांडचोळणा, कमरेला कांचा, अंगाला रूदार अंगरखा, डोईला पागोटें आणि पोटाला भरपूर अन्न, ही सामग्री मिळूं लागली तसे ते हळू हळू रणशूर शिपाई बनले. ढाल, तरवार, बंदूक, भाला, बर्ची, तीर, कमान इत्यादि हत्यारें ते बाळगूं लागले; आणि धन्याच्या आज्ञेंत राहून तरवारीच्या धारेवर व भाल्याच्या टोंकावर त्यांनीं देशचेदेश काबीज केले, मोंगलांस जर्जर केलें; व पोर्तुगीज्, डच् आणि हबसाणचा शिद्दी, यांस अनेक वेळां हात दाखविला. मावळ्यांना बरोबर घेऊन शिवाजी जवळ जवळ आला असें कळलें, कीं व्यापाराच्या बहाण्यानें या देशांत राहिलेल्या परद्वीपस्थ लोकांच्या अंगांत कांपरें भरे ! !

या सह्याद्रिपर्वतांतून कृष्णा, वेण्या, कोयना, सावित्री, इत्यादि अनेक नद्या झुळुझुळू वहातात. त्यांच्या अमृततुल्य मधुर उदकानें संपूर्ण महाराष्ट्रदेश सुपीक, सुखी व समृद्ध झाला आहे. त्यांच्या दुथडींवर व आसपास सहस्रावधि गांव, क्षेत्रें, शहरें, खेडीं व वाड्या वसल्या आहेत. आणखी, स्वराज्याचा बचाव होण्यासाठीं या पर्वतराजावर, प्रतापगड, रायगड, वसंतगड इत्यादि अनेक मजबूत किल्ले बांधले आहेत.

सह्याद्रीच्या मावळत्यास, समुद्रतीरापर्यंत जो प्रदेश ती कोंकणपट्टी. शिवाजीनें आपल्या लष्करांत हेटकरी ठेविले होते, ते मुळचे येथचे ह्मणजे तळघांटचे राहणारे. शिपायगिरीचें कामांत हे मावळ्यांचे सख्खे बंधु. बंदुकीनें हट-

कून नेम मारावा असा यांनींच. कोंकणची जमीन बहुधा नादान; घांटाशीं खडकाळ आणि समुद्रकांठाशीं रेताळ. याप्रमाणें पायांखालीं खरखरीत खडकाळ जमीन, डोक्यावर अनंत आकाश, परसांत अफाट समुद्र, आणि आंगणांत उंच सह्याद्रि, अशा काचांत सांपडलेले कोंकणे उद्योगी, धैर्यमान् व साहसी असणें हें साहजिक आहे. शरीरसंपत्ति, समृद्धि, विद्वत्ता आणि कीर्ति ह्या उद्योगाच्या कन्या होत. त्या त्यांस सहजीं प्राप्त झाल्या. त्यांच्या योगानें भानू, मोरे, काळे, शिर्के, गोखले, साळवी, रास्ते, फडके, पालकर, आठवले, पटवर्धन, वाडीकर, देशमुख, भट, इचलकरंजीकर घोरपडे, इत्यादि घराण्यांचीं नांवें चौघांत प्रसिद्धि पावून बहुमुखीं झालीं. सुपीक आणि मृदु जमिनींतले लोक नरम असतात. त्यांच्या अंगीं उद्योग व साहस नसतें. असलें तरी थोडें असतें.

कोंकणाचे विभाग दोन. एक दक्षिणकोंकण व दुसरें उत्तरकोंकण. उत्तरकोंकणांत कुलाबा जिल्हा आहे. त्याला कुलाबा ह्मणतात, तरी त्याचें मुख्य कचेरीचें ठिकाण अलिबाग आहे. पूर्वीं शिवाजी राजाच्या कारकीर्दींत लढाऊ आरमारावर जे मराठ्यांचे दोन मोठे सरदार होते, त्यांपैकीं आंग्र्यांच्या ताब्यांत कुलाबा किल्ला होता. तो समुद्रतीरीं असून अद्यापि पहाण्यालायक आहे.

या जिल्ह्याखालीं समुद्रकांठीं जंजिरा ह्मणून एक हबसाणच्या शिद्द्याचें संस्थान आहे. तें मोंगलांच्या कारकीर्दींत प्रबल व प्रसिद्ध असून राजा शिवाजी यानें त्याजवर नऊ वेळां स्वाऱ्या केल्या, तरी तें पुरतेपणीं हस्तगत झालें नव्हतें. शिद्द्याच्या अमलाखालीं समुद्रतीरीं

श्रीवर्धन ह्मणून टुमदार गांव आहे. त्यास 'श्रीवर्धन' हें श्रीमंती डौलाचें नामाभिधान कसें व कोणत्या काळीं प्राप्त झालें, तें 'ईश्वरो वै वेत्ति.' अयोध्या, मथुरा, सातारा, म्है-सुर, इंदुर, ग्वाल्हेर, बडोदें इत्यादि स्थलें इतिहासप्रसिद्ध आहेत, तसेंच श्रीवर्धनाचें नांव मराठ्यांच्या इति-हासांत दाखल व्हावें, असा योगायोग होता. इसवी सन १६९५ चे सुमारास तेथें एक प्रौढप्रतापी वीर जन्मला. तोच पुरुष ह्या ग्रंथाचा मुख्य नायक होय.

श्रीवर्धनची खानेसुमारी अजमासें ६०० घरांची आहे. त्यांत सुमारें दोनशें ब्राह्मणांचीं व चारशें परभू, भंडारी, मुसलमान वगैरे इतर जातींचीं आहेत. एकंदर जनसंख्या ३,००० जवळ आहे. कोंकणच्या सांप्रदायाप्रमाणें येथेंही केळी, नारळी, पोफळी, फणस व आंबे पुष्कळ होतात. श्रीवर्धनचें पोफळ प्रसिद्ध आहे. ती सुपारी पांढरी सफेत असून जिभेस गोड, मृदु आणि रुचकर लागते. ती 'श्री-वर्धनी रोठा' या नांवानें चोहींकडे प्रख्यात आहे; आणि घांटावर व घांटाखालीं व्यापाराकरितां व फर्मास ह्मणून ती तेथून बाहेर जात असते.

तेथें इसवी सन १६७५ त ह्मणजे अजमासें २०० वर्षांपूर्वी एक कुलशीलसंपन्न चित्तपावन गृहस्थ राहत असे. त्याचें नांव विसाजीपंत, तो तेथचा देशमुख. त्याकडेस तेथील कुळकरणाचें काम होतें. त्याचें उपनाम भट. तो घरचा खाऊनपिऊन बरा होता.

विसाजीपंताचा मुलगा 'बाळकृष्ण, त्याला बाळाजी-पंत ह्मणत. बापाप्रमाणेंच तो रूपसंपन्न, मनमिळाऊ, श-हाणा, तैलबुद्धीचा, फर्डा कारकून, धैर्यवान्, उद्योगी,

साहसी, वेदधर्मपरायण, नीतिमान् आणि चौकस होता. भट या आडनांवाप्रमाणें तो हिम्मतबहाद्दर होता. त्यास भारत, भागवत, रामायण व धर्मशास्त्र, हीं वाचण्याचा व ऐकण्याचा छंद असे. हे ग्रंथ समग्र त्यानें आपल्या संग्रहीं ठेविले होते. याशिवाय शिवाजीमहाराज, मोंगल, शिद्दी, आंग्रे व विजापुर आणि दिल्ली येथील बादशाहा, यांचे अर्वाचीन इतिहास व बखरीही त्यानें मिळविल्या होत्या. गांवचे हिशेबठिशेब होऊन फुरसद सांपडे ती तो वाचण्याकडे लावी. त्याला स्वभावतः हिंदुराज्याचा, हिंदुधर्माचा, आणि हिंदुज्ञातीचा मोठा अभिमान असे. मुसलमान वगैरे परधर्मी लोकांकडून हिंदूंचा छल झाल्याचें तो वाची किंवा ऐके, तेव्हां तापलेल्या सांडसानें काळीज ओढिल्याप्रमाणें त्यास वेदना होत. अतीत अभ्यागत कितीही येवोत, त्यांस देशमुखाच्या घरीं अन्नाविषयीं कधीं ना नसे. अशी अन्नशांति त्या गांवांत कोठेंही नसे. कांहीं पांथस्थ तेथें दोन दोन महिने डेरा देत. त्यांत कांहीं दूरदेशांतरावरचेही असत. त्यांजपाशीं बाळाजीपंत राज्याची हालहवाल पुसून घेई. संभाजी कसा धरून नेला? त्याचा भाऊ राजाराम गादीवर बसला तो खुशाल आहे ना? औरंगजेबाचें सैन्य किती आहे? धनाजी जाधव, संताजी घोरपडे व इतर मराठे सरदार, यांच्या पदरीं मावळे किती आहेत? पुरंदरकिल्ला कोणाच्या स्वाधीन आहे? असे नानाप्रकारचे पूर्वपक्ष करून तो आपली शाहानिशा करून घेई, आणि ती सर्व माहिती कागदांवर टांचून ठेवी.

बाळाजीपंताची पत्नी राधाबाई. ती मल्हार दादाजी बर्वे ह्मणून एक कुलीन गृहस्थ होता त्याची कन्या. तीहीं रूप-

वती, गुणवती, उदार स्वभावाची, जरा रागीट पण सुशील, पातिव्रत्यधर्मपरायण आणि परम नम्र असे. ती पतिसेवेंत तत्पर असे. स्त्रियांस पतिमनोगतानुरूपवर्तन हा मोक्ष, आणि पतिआज्ञाभंग हाच नरक, असा तिच्या मनाचा निर्धार असे. बाळाजीपंतावर राधाबाईचें अति प्रेम असे. त्याचीही तिजवर अत्यंत प्रीति असे. याप्रमाणें तो राधा-बाळकृष्णाचा जोडा श्रीवर्धनांत आनंदानें राहत होता.

भाग २.

अभ्युदय.

बाळाजीपंतानें राधाबाईस एक दिवस विचारिलें कीं, 'आतांशा तूं अशी कोमेजलेली कां दिसतेस? तुला कांहीं झालेंबिलें तर नाहीं ना? तुला का कोणी रागें भरलें? का कोणीं तुझें ऐकिलें नाहीं? काय असेल तें सांग. सांगितल्याशिवाय लोकांनीं काय समजावें? आतां सहावा भरून सातवा लागला. त्यांत तूं पहिलटकरीण. एकदां हातींपायीं सुटका झाली म्हणजे मी निसुर झालों. तुला हवें असेल तें माग. संकोच करूं नको. मन खुलें करून बोल.' हें ऐकून राधाबाईनें संकोचवृत्तीनें सलज्ज उत्तर दिलें, तें असें—'माझ्या मनांत बाई आतांशा भलभलतेंच येतें. असें वाटतें कीं, आपल्या घरीं घोडीं बाळगावीं; वसंतपूजा करून ब्राह्मणांस दक्षिणा वांटाव्या; वेदशास्त्रांच्या घरीं शाळा ठेवाव्या; आपले मराठे गडी रावबा, भिवबा, यांना कडींपागोटीं द्यावीं; गांवांत मुसलमान राहूं देऊं नये.'

'डोहाळ्यांवरून मुलाची परीक्षा होते अशी म्हण आहे नी खरी असल्यास चिन्हें तर बरीं दिसतात. ईश्वरेच्छा असेल तसें घडेल!' असा विचार करून तो उगीच राहिला. पूर्ण मास भरल्यावर राधाबाईला प्रसूतिवेदना होऊं लागल्यां. आवडती बायको गरोदर असली, आणि तिला नऊ महिने भरत आले म्हणजे प्रीतिवंत आणि कोमल अंतःकरणाच्या नवऱ्याची स्थिति कशी होते, आणि त्याच्या मागें किती काळजी असते, हें सांगावयास नकोच. बायको हातींपायीं सुटून घरांत आली म्हणजे डोक्यावरचें जसें काय ओझें हलकें झालें, असें त्याला वाटतें. पहा, मानवस्वभाव कसा आहे! इजा कोणाला आणि विव्हल होती कोण! त्या समयीं बाळाजीपंताची अशी चित्तवृत्ति उद्विग्न होऊन तो आंतबाहेर खेपा घालूं लागला. शेवटीं करमणूकचीकरमणूक होऊन मन दुसरीकडे लागावें म्हणून तो आपला बखरीचा रुमाल काढून बसला. त्यांतले बंद चाळतां चाळतां हें पुढें दाखल केलेलें पत्र त्याच्या दृष्टीस पडलें. तें राजनीतिनिपुण शिवाजीमहाराजानें आपला सावत्रबंधु व्यंकोजीराजा कर्नाटकांत तंजावरीं राज्य करीत होता, त्यास इसवी सन १६७७ च्या सुमारास उपदेशार्थ लिहिलें होतें. व्यंकोजी विरक्तासारखा होऊन त्याचें राज्यकारभारावरचें मन उडालें, आणि राजधर्मास विरुद्ध अशी त्यानें अवधूतवृत्ति स्वीकारिली, असें त्यानें ऐकून लिहिलें होतें. तें असें:—

'श्री.

'चिरंजीव राजश्री व्यंकोजीराजे भोंसले यांस—अनेक आशीर्वाद, 'विशेष.' तुम्हांकडून फार दिवस पत्र नाहीं,

येणेंकरून चित्तास सुख वाटत नाहीं. तुह्मांविषयीं राघोपंतांनीं लिहिलें आहे कीं, तुह्मी निरिच्छ होऊन पहिल्याप्रमाणें आपल्या शरिरास जपत नाहीं. तुह्मांस मनोत्साह नाहीं., तुमचें लष्कर उगीच बसलें, आणि तुह्मी राज्यकारभार टाकून विरक्त झालां. येणेंकरून मला मोठी चिंता वाटते. चमत्कार वाटतो कीं, आपले वडील किती सावध होते आणि तुमचा असा स्वभाव कसा झाला! हें योग्य नव्हे. आतां हा विरक्तपणा टाकून दक्षतेनें प्रजेचें पालन करावें, आणि आपलें सैन्य तयार ठेवून उत्तम कामामध्यें मन असावें. कारभारी यांजपासून काम घेऊन आपली प्रतिष्ठा संभाळावी. तुह्मी माझे कनिष्ठ बंधु. तुमची स्तुति मी कानानें ऐकेन तर मला बहुत आनंद होईल. रघुनाथपंत माझ्याप्रमाणें तुमच्या उपयोगीं पडतील. जें करणें तें त्यांस विचारून करावें. सारांश, आळस टाका. तारुण्य बहुत उपयोगाचें आहे. यांत वैराग्य कामाचें नाहीं. आतां सावधगिरीनें राहिल्याचा प्रत्यय दाखवा. हे आशीर्वाद.'

'अहाहा! केवढी या प्रभूंची योग्यता! थोर ते थोरच! हा उपदेश राजापासून रंकापर्यंत, लहानापासून वृद्धापर्यंत, आणि ज्ञानशून्यापासून बृहस्पतीपर्यंत सर्वांनीं घेण्यासारखा आहे. असा धर्मप्रभु मिळण्यास महद्भाग्यच पाहिजे. आह्मी हतभाग्य ह्मणून त्याच्या पश्चात् आमची अशी दुर्वह स्थिति झाली. या प्रभूचा नातू शाहू मोंगलांच्या सांपळ्यांत आहे. तो मोकळा होऊन ईश्वरकृपेनें आपल्या पराक्रमी आजाच्या सिंहासनावर येऊन बसेल तर त्याजकडे मी डोक्यानें जाईन, त्याच्या सेवेंत हा देह झिजवीन,' आणि या समयीं मला पुत्र झाल्यास त्या-

सही असाच उपदेश करून राजकार्यांत निष्णात करीन. ही माझी इच्छा विश्वंभर सफल करो.' असें मनांत ह्मणून बाळाजीपंत आणखी पुढें बखर वाचीत चालला. मग शिवाजीच्या कारकीर्दींत 'बाजी' या नांवाचे जितके पराक्रमी पुरुष होऊन गेले त्यांची एक वेगळी. बखर स्वदस्तूरची लिहून ठेविली होती ती वाचण्यास. त्यानें आरंभ केला. प्रथम बाजी परभू, जावळीचा देशपांड्या; नंतर बाजी मोहिता; मग बाजी घोरपडा मुधोळकर; नंतर बाजी परभू, महाडचा देशमुख; आणि मग बाजी शामराज. इतके झाल्यावर शेवटीं शिवाजीचा जिवलग शूर मित्र बाजी फसलकर सरनोबत व वाडीकर सावंत या उभयतां-मध्यें कोंकणांत मोठी निकराची लढाई झाली, ती वाचण्यांत त्याचें मन गढलें होतें, इतक्यांत पुत्र झाल्याची वार्ता त्यास कळली. तो आनंद मग काय विचारावा? गगनांत माईना. पुत्रप्राप्तीचा आनंद कसा असतो तो पित्यासच पुसावा, इतरांस कळावयाचा नाहीं.

बाजीपुरुषांची बखर वाचीत असतां त्यास पुत्रलाभ झाला, हीच शकुनगांठ बांधून बारशाच्या दिवशीं त्यानें त्याचें नांव 'बाजीराव' असें ठेविलें. तो इसवी सन १६९५ त जन्मला. हाच पुरुष आमच्या या लेखाचें प्रधानपात्र होय. तो स्वपित्याचे पश्चात् 'श्रीमंत बाजीराव बल्लाळ पेशवे पंतप्रधान' या नांवानें प्रसिद्ध झाला. हा हिंदुस्थानचा तारा सातारच्या राजांचा मुख्य प्रधान होऊन वीस वर्षे चमकत होता. ताराबाईचा सातारा किल्ला औरंगजेबानें इसवी सन १७०० त सर केला, तेव्हां त्यास त्यानें 'अजिमतारा' हें नांव दिलें. पण हा आमचा तेजोराशि

अजबतारा स्वदेशबंधूंस स्वोन्नतीची वाट दाखवीत सर्व हिंदुस्थानभर एकसारखा फिरत होता.

पुढें बाजीरावाच्या पाठीवर दोन तीन वर्षांनीं बाळाजीपंतास आणखी एक मुलगा झाला. तो धाकटा ह्मणून त्याचें नांव 'चिमणा' असें ठेविलें. तोच पुढें चिमणाजी किंवा चिमाजी आपा हें नामाभिधान पावला. त्याजवर अंतराअंतरानें दोन मुली झाल्या. एक भिऊताई आणि दुसरी आनुताई. याप्रमाणें त्या दंपत्यास दोन पुत्र आणि दोन कन्या झाल्या. समुद्रकांठच्या काळ्या रेतीच्या विस्तीर्ण मैदानांत कधीं कधीं एखाददुसरें रत्न चमकतें, त्या तोडीचीं हीं शहाजोग मानवरत्नें होतीं, असें पुढील वृत्तांतावरून दिसून येईल. मोरोपंतांनीं नलाख्यानांत ह्मटलें आहे कीं:—

'नररत्न तोचि तूंचि स्त्रीरत्न उदंड आडनांवांचीं
न बुडविति न वा तारिति चित्रें बरवींहि आडनावांचीं.'

खरें आहे. आडनांवी नररत्नें या भूमंडलावर मागें उदंड झालीं, हल्लीं आहेत, व पुढेंही होतील. तीं खायाला काळ आणि धरणीला भार मात्र. तीं अन्नदात्या भूमीस आणि जन्मदात्या मातोश्रीस वृथा भार आणि शीण मात्र देण्यास कारण होतात. ज्यांनीं स्वदेशाचें हित केलें, ज्यांनीं स्वधर्मरक्षणार्थ स्वप्राणांचे स्वाहास्वधाकार केले, ज्यांनीं परदेशस्थ भस्मासुर राजांचे तावडींतून स्वदेशबंधूंची सुटका केली, ज्यांनीं तन, मन, धन, यांहींकरून स्वजनांत ऐक्य वाढविलें, तींच नररत्नें खरीं! त्यांनींच नरजन्माचें सार्थक केलें! तेच धन्य पुरुष होत! आणि तेच मानवसृष्टीचे अलंकार होत! असा हा बाजीराव होता. तो बाळाजीपंताच्या मागें शाहूराजाचा पेशवा झाला. त्याच्या कारकी-

दींत हिंदुप्रजेचा उत्कर्ष झाला, ही हिंदुस्थानवासी लोकांनीं गर्व वाहण्याजोगी गोष्ट झाली. तुकोबारायाचा एक अभंग आहे कीं:—

'पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा। ज्याचा तिहीं लोकीं झेंडा.'

भाग ३.

बाल्यदशा.

सृष्टिक्रमानुसार बाळाजीपंतांच्या प्रपंचवृक्ष वाढत चालला. कुळकरणाच्या रडक्या उत्पन्नावर त्याचा चांगलासा उदरनिर्वाह चालेना. दुसरा कांही धंदा बघावा तर कोंकणची वस्ती. जिकडे नजर फेंकावी तिकडे खडकांशीं गांठ. वरचा थोडासा रोठा निघे, त्याची, दे—घे खालींच चटणी उडे. जमिनीची जिवापलीकडे मेहनतमशागत करावी तेव्हां नाचण्यावऱ्यांसारखें रुक्ष धान्य पांच चार महिन्यांपुरतें उत्पन्न होई. चोहीकडे मोंगलांचे स्वार हिंडत, यामुळें सर्वत्र धांवपळ चालली होती. घांटाखालीं त्याचा धनी शिद्दी व आंग्रे या दोघांमधून विस्तव जाईनासा झाला होता. दोघे एकमेकांवर चालून जाण्याच्या तयारींत होते. कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नव्हता. जो बळी तो कान पिळी. ज्याच्या मणगटांत जोर त्यानें कमजोरवाल्याचें घरदार खुशाल लुटावें, मनाई नाहीं, अशा कचाटींत राहण्यापेक्षां मुलेंबाळें घेऊन देशासारखा वेष घेऊन दूर जाऊन कालक्षेप करावा, असें त्याच्या मनांत आलें.

गांवांत एक रेम्याडोक्या पंतोजी होता. त्याच्या शाळेंत बाजीराव व आपा हें लिहिणें वाचणें शिकले. पुढें

गुरुजीबावांची पुंजी संपली. मग विहिरींतच नाहींसें झाल्यावर पोहोऱ्यांत कोठून येणार! दोघे मुलगे खुपसूरत आणि होतकरू होते. एक बावनकशी सोनें आणि दुसरा एक दोन कस कमी, इतकाच हेरफेर त्या चिमकल्या दोघां भावांत होता. त्यांच्या बुद्धीचे अंकुर फुटूं लागले तेव्हां बाळाजीपंतानें गृहशिक्षणाचा क्रम आरंभिला. भीति जाऊन त्यांस धैर्य उपजावें ह्मणून वाघ, अस्वल, चित्ते अशा क्रूर पशूंच्या तसबिरा हातांत देऊन त्यांचे स्वभाव असे असे आहेत ह्मणून त्यांस सांगे. अंगांत कुवत यावी ह्मणून त्यांस शेळीच्या दुधाचा रतीब लाविला. दहा दहा, बारा बारा वर्षांच्या वयांतच त्यांस दोन, दोन तास डोंगरांत फिरवी. येणेंकरून आळस झडून ते चपळ दिसूं लागले. रामायणभारतांतले त्यांस वरचेवर लहान लहान चुटके सांगे. केव्हां रामलक्ष्मणांची बंधुप्रीति, केव्हां पांडवांचा वनवास व अज्ञातवास, केव्हां भीष्मार्जुनांचें युद्ध, केव्हां द्रोणाचार्यांचें कौशल्य, केव्हां कर्णाची राजनिष्ठा, केव्हां रामरावणयुद्ध, केव्हां भीमदुर्योधनांचें मल्लयुद्ध आणि केव्हां द्रौपदीचा छल, असा त्यानें घरीं शिक्षणक्रम ठेविला. पुनः त्यांजकडून त्या गोष्टी सांगवी. घरीं बखरींचे रुमाल होते त्यांतून एकेक बखर काढून त्यांजकडून वाचवी. यामुळें अक्षरओळख होऊन त्यांस चोहींकडचे देश, राजे, राज्यें, यांची माहिती झाली, सातारा, पुणें, दिल्ली, माळवा, खानदेश, नर्मदा, कोल्हापुर, सुरत, मोंगल, शिवाजीमहाराज, संभाजी, विजापुर, ही नामावलि, त्यांस गायत्रीतुल्य पाठ झाली. संभाजीचा महाक्लेशदवध, औरंगजेबाच्या स्वारीचा अमीरी थाट, शिवाजीचा देशाभिमान आणि शौर्य,

विजापुर शहराची सुंदर रचना, हे देखावे त्यांच्या डोळ्यांपुढें तरंगूं लागले. जिज्ञासा ही तीव्र बुद्धीची कन्या आणि ज्ञानाची मातुश्री असें ह्मटलेलें खरें आहे. बखरींत वाचलेले गांव, डोंगर, नद्या व राज्यें पाहण्याची त्यांस उत्कंठा होऊं लागली. हें चांगलें खरें, परंतु ही त्यांची इच्छा तृप्त होईना, आणि त्यांच्याकडून ज्यांस्ती. अभ्यास करविण्यास उत्तम गुरूची वाण होती ती दूर करण्यास मार्ग नव्हता. मग त्यांस दुसरा छंद लागला. ते दिवसानुदिवस हूड होत चालले. अष्टौप्रहर त्यांचें खेळांत मन. नारळीपोफळींवर सरडाखारीसारखे सरासर चढत. वरून धपाधप उड्या टाकीत. गुडघे फुटत. खोंका पडत. त्या बऱ्या करितां करितां आईबाप टेंकीस आले. 'बाळांनो, असें करूं नये' ह्मणून त्यांनीं पुष्कळदां सांगून बघितलें. माराचा धाक घातला. तरी कांहीं नाहीं. गांवांतलीं पोरें जमवून समुद्रांत पोंहावयास जावें. दोर्न दोन प्रहर पाण्यांत डुंबावें. गटंगळ्या खाव्या. बरोबर पांचपंचवीस मुलें घेऊन समुद्राच्या वाळवंटांत जाऊन तेथें विटीदांडू, चेंडू, लंगोऱ्या, हुतुतु, खोखो; हे खेळ खेळावे. त्या सगळ्या खेळांत बाजीरावाचा हातखंडा. त्याच्या हातांत डाव आला ह्मणजे एक एक दोन दोन तास ढोमणे मारावे, हुकूंच नये. शेवटीं दुसऱ्या बाजूचीं पोरें रडकुंडीस येत तेव्हां त्यांच्याकडे डाव जाण्यासाठीं तो मग मुद्दाम हुके. मुसलमानांच्या पोरांना ओणवीं करून त्यांची कुरघोडी करून त्यांस पळायास लावी. थांबलीं ह्मणजे त्यांच्या कुल्यांवर सपासप छड्या ओढी. कुस्त्या करून त्यांस चीत करी. मागून चिमाजी आपा हळूच जाऊन त्या पोरांच्या

फराफर तंगड्या ओढी. ब्राह्मण, कुणबी, माळी, हेट-करी, या पोरांवर त्याची मर्जी प्यार असे. यांना मुसलमानांचीं पोरें चोपितांना पाही, तेव्हां त्यांच्या अंगावर तो चित्त्यासारखा धांवून जाऊन त्यांस यथेच्छ मुष्टिमोदक देई. त्यांच्या भोंवतीं आपल्या पोरांचें कोंडाळें करून आपण आंत शिरे. लगेच दादाच्या मागें आपा दत्त ह्मणून उभाच. मग ज्याच्या श्रीमुखांत दादानें लगाविली त्याला मागून आपाची बुक्की आहेच. त्या पोरांचीं धड चिरगुटें घेऊन, लकतऱ्या पांघरलेल्या हिंदु संवगड्यांस तीं देऊन टाकी. मग मुसलमानांचीं पोरें मुळुमुळु रडत आपापल्या घरीं जात. या धांदलींत त्याचा कोणी सोबती पडून झडून रक्तबंबाळ झाला तर त्यास उठवून बाजीराव आपल्या अंगरख्यानें त्याचे डोळे पुशी, त्याला उगा करी, खोंक पडल्या ठिकाणीं दगडाची पूड करून बसवी, अशी त्याची शुश्रूषा करून त्यास घरीं लावून देई.

याप्रमाणें गांवांत पोरांच्या दोन फळ्या झाल्या. एक मुसलमानांची व दुसरी हिंदूंची. त्यांनीं प्रलय मांडिला. देशमुखाच्या घरीं बाजीरावाच्या कागाळ्या आल्याशिवाय एक दिवस सुनका जाईना.

चिमाजी आपा व बाजीराव या दोघां भावांचें एक जूट असे. दादाची पाठ आपा सोडीत नसे आणि आपा दिसेनासा झाला कीं दादाचा जीव घाबरा होई. आईनें एकाच्या हातावर खाऊ ठेविला तर तो ते दोघे वांटून घेत. मारामारीची फिर्याद घरीं आली ह्मणजे मांजराचा पाय कुतऱ्यावर करून एकमेकांस हिकमतीनें सोडवून बापाचा मार चुकवीत. पुढेंही यावज्जीव त्यांचें प्रेम कायम होतें.

याचें नांव बंधुप्रीति! असें प्रेम विरळा आढळतें. एकमेकांशीं भाषण नाहीं, नांव नाहीं, मधून विस्तव फिरकावयाचा नाहीं, एकाचा उत्कर्ष दुसऱ्यास सहन व्हावयाचा नाहीं, एकाचा हो तर दुसऱ्याचा ना, असेच मासले बहुतकरून घरोघर आढळतात. असले पाजी बंधु स्वदेशबंधूंची बाजी काय राखणार? कडूवृंदावनाच्या बीजापासून आंब्याचें रोप कधीं तरी उगवेल? असो. मुलांचा असा अल्लड स्वभाव होत चालला, यामुळें बाळाजीपंतास बहुत काळजी लागली. तेव्हां त्यांतून त्यानें मथित सार काढिलें कीं, 'यांत मुलांकडे दोष नाहीं. मुलांची बुद्धि सर्वोत्कृष्ट आहे, पण त्यांस गुरुमुख चांगलें पाहिजे. ही सोय शहरांत राहिल्याशिवाय निघत नाहीं. त्यांना शिक्षण मिळालें तर लौकिकास चढण्याजोगे आहेत. ईशकृपेनें ते भाग्यवान् व पराक्रमी निघाले तर उभय कुलांचा उद्धार करितील. त्यांस गळ्याशीं बांधून उपयोग नाहीं. त्यांच्या विद्याभ्यासाकरितां देशांतर केलें पाहिजे,' असें त्याच्या मनांत पुरें भरलें. त्यास राधाबाईचेंही अनुमोदन मिळालें.

तरी तो घराला सोडीना आणि घर त्याला सोडीना. कोणालाही एकाएकीं आपली वस्तु सोडवत नाहीं, पण अडचणींवर अडचणी येऊं लागल्या ह्मणजे त्याला घर सोडून जाणें भाग पडतें. त्या प्रसंगीं त्याला घर सोडल्यावांचून निर्वाहच नाहीं असें होतें. मग तो हटवादी घरादाराची आशा सोडून मुकाट्यानें चालता होतो. अशी बाळाजीपंताची अवस्था झाली.

चमत्कार असा झाला कीं, आंग्रे आणि शिद्दी यांचा वैमनस्याग्नि भडकत चालला. हबशाला कोणीं असें कुळ-

विलें कीं, 'बाळाजी विश्वनाथ हा तुमचा ताबेदार असून तो आंतून आंग्र्याशीं मसलती करितो, आणि त्याच्या सल्ल्यानें आंग्र्या तुह्मांवर स्वारी करण्याच्या तयारींत आहे.' हबशी पितळ्या कानाचा असल्यामुळें त्याला ती खबर खरी वाटली. तो क्रोधाग्नीनें तांबडालाल झाला, आणि 'आतां एका देशमुखाचे दोन देशमुख करून टाकितों' असें बोलला. हें वर्तमान बाळाजीपंतास समजल्याबरोबर तो थरथरां कांपूं लागला. त्याच्या तोंडचें पाणी पळालें. हबशाच्या राज्यांत 'करील तें कारण आणि बांधील तें तोरण असा न्याय होता. तो ह्मणेल तो कायदा, आणि करील ती शिक्षा, होत असे.

भोतांत घालून कडेलोट करणें, समुद्रांत ढकलून देणें, सुंता करणें, तोंडांत गोमांस कोंबून बाटविणें, कांकडीसारखें चरचरां चिरणें, आंगाचे टवके काढणें, कानखडे व कोलदांडे घालणें, हातपाय बांधून हत्तीच्या पायीं देणें, तापलेल्या सांडसानें वर्मस्थानीं डागण्या देणें, शिशाचा रस घशांत ओतणें, शिरच्छेद करणें, कर्णद्वारीं व अपानद्वारीं मेखा मारणें, अंगाचें कातडें सोलणें, शिरा कापणें, इत्यादि क्रूर शिक्षा तो अपराध्यांस देत असे. त्याचा बाळाजीपंतास अनुभवही आला. त्या चांडाळानें त्याचा भाऊ जानोजी विश्वनाथ यास धरून भोतांत घालून समुद्रांत बुडविलें. त्या समयीं त्याच्या डोळ्यांपुढें त्रिभुवन दिसूं लागलें. 'हा आतां मला व माझ्या कुटुंबांतील माणसांना जलसमाधि देईल. या 'अंधेर नगरी व झोटिंग पींच्छाईत' आतां राहून उपयोग नाहीं. घराला शेवटचा रामराम करून जिकडे वाट फुटेल ति-

कडचा रस्ता धरावा;' असा त्या स्त्रीपुरुषांचा निश्चय झाला. प्रभातकालीं सूर्योदयाच्या प्राक् अरुणोदयाची लाल कांति धरित्रीवर पसरते तद्वत् भाग्योदयाचे पूर्वी त्याच्या अंतःकरणांत प्रस्थानबुद्धीची स्फूर्ति झाली, असें बाळाजीपंताच्या पुढील हकिकतीवरून ध्यानांत येईल. असो. मग तो सहकुटुंब सहपरिवार आपलें उंबरघांट सोडून निघाला. घर सोडतांना त्याच्या नेत्रांतून खळखळां अश्रुधारा चालल्या. पहा, प्रिय वस्तूंचें विरहदुःख कसें आहे! मार्गक्रमण करीत करीत तो सासवडास आला. तेथें अंबाजीपंत पुरंदरे या नांवाचा एक सद्गृहस्थ राहत होता, त्यानें त्यास आश्रय दिला. मग ते दोघे सातान्यास गेले. त्या समयीं ११।१२ वर्षांचें बाजीरावाचें वय, आणि ९।१० वर्षांचें आपाचें, याप्रमाणें त्या दोघां मुलांचीं वयें होतीं.

भाग ४.

सुशिक्षण.

इसवी सन १७०७ त बाळाजीपंतानें सातान्यांत पाय ठेविला, तेव्हांपासून मुलांच्या भाग्योदयानें त्याचा भराभर उत्कर्ष होत चालला. अंबाजीपंत पुरंदरे व परशुराम त्र्यंबक प्रतिनिधि यांच्या वशिल्यानें त्याला सेनापति धनाजीराव जाधव याचा आश्रय लागला. कर्मधर्मसंयोगानें त्याच वेळेस शाहुराजा औरंगजेबाच्या कैदेंतून मुक्त होऊन सातारच्या गादीवर बसला. त्यानें स्वराज्यांतील जमाबंदीचें व वसुलाचें काम धनाजीरावाकडे सोंपविलें. त्या कामासाठीं धनाजीनें बाजीरावाचा बाप बाळाजी विश्वनाथ व अंबाजीपंत पुरंदरे हे दोघे कारकून ठेविले. बाळा-

जीपंतानें जमाबंदीची उत्तम शिस्त लावून दिल्यामुळें धनाजीची त्याजवर पूर्ण मर्जी बसली. तो राजापुढें त्याची वारंवार तारीफ करूं लागला. शेवटीं राजदरबारांत त्याचा एवढा पगडा बसला कीं, धनाजी निवर्तल्यावर दप्तरदारीचें सर्व काम स्वतंत्रपणें बाळाजीपंतासच पहावयास सांगितलें.

सातान्यास आल्यापासून त्याचे मुलगे हुशार होत चालले. त्यांचा बाळअल्लडपणा सुटला. बाजीरावाची मधुर वाणी, तरतरी आणि मुखश्री पाहून धनाजीराव व शाहुराजा हे संतोषभरित होत. धनाजीचा चंद्रसेन मुलगा होता, त्याच्याबरोबर बाजीरावासही त्यानें घोड्यावरचा फेरफटका शिकविला. भाला, बर्ची, बोथाटी, तरवार, नेम मारणें, या शिपायगिरीच्या कामांत तो चांगला प्रवीण झाला. बाजीरावासारखा बुद्धिमान् शिष्य आणि त्याचा गुरु खुद्द सेनापति धनाजीराव जाधव, तोही रणांगणांत कसलेला. मग काय विचारावें? 'अधिकस्याधिकं फलम्.' बाजीरावाची बसण्याची व बोलण्याची ढब पाहून राजांच्या पोटांत हर्षाच्या गुदगुल्या होत. तो त्याला आपल्याजवळ बसवून त्याच्याशीं दोन दोन घटका बोले.

बाजीराव व चिमाजी आपा यांचीं लग्नें झालीं. बाजीरावाची बायको काशीबाई. तीं चासकर जोशी या घराणदार गृहस्थांची कन्या. ती धीर, उदार, गंभीर, थोडी स्वाभिमानी, आणि लावण्याची केवळ खाण असे. तिचें त्याजवर आणि त्याचें तिजवर अप्रतिम प्रेम असे. चिमाजी आपाची बायको रखुमाबाई. ती विश्वनाथपंत पेठे यांची कन्या. बाजीरावास दोन बहिणी असून त्याही सुस्थळीं पडल्या. बारामतीकर बापूजी नाईक जोशी यांचा बंधु

आबाजी नाईक यास भिऊताई दिली. तो कोट्याधीश सावकार होता. पुण्यास शुक्रवारपेठेंत त्याचा एक वाडा आहे. त्याला 'बारामतीकरांचा वाडा' असें ह्मणतात. बाजीरावाचे वेळेस पैशाची मदत त्याजकडून बहुत होत असे. दुसरी अनुताई, ती इचलकरंजीकर जहागीरदार नारायणराव घोरपडे यास दिली. तिचा मुलगा व्यंकटराव, बाजीरावाच्या हाताखालीं सरदार होता. त्याचें नांव इतिहासांत आलें आहे. हें संस्थान प्रस्तुत कोल्हापुराखालीं आहे.

श्रीवर्धन सुटलें, तेव्हां बाजीरावावरचें शिद्द्याचें मोठें विघ्न टळलें. पुनः आणखी त्याजवर पुष्कळदां विघ्नें आलीं. त्यांतूनही तो पार पडला. यावरून जो पुरुष पुढें महत्पदास पावावयाचा असतो त्यानें, साहस, धैर्य, चातुर्य, इत्यादि विद्या शिकाव्या ह्मणून अवघड प्रसंग ह्या विश्वेश्वराच्या घरच्या पाठशाळा अथवा तालिमखाने असावेत असें वाटतें.

मोंगलांच्या प्रांतांतून चौथाई, सरदेशमुखी आणि घासदाणा हे हक्क तहाप्रमाणें वसूल होतना. तो ऐवज आणण्यासाठीं राजानें जुना माहितगार बाळाजीपंत व चंद्रसेन जाधव सेनापति यांस बरोबर फौज देऊन रवाना केलें. चंद्रसेन बाळाजीपंताचा द्वेष करी. तो द्वेष त्यानें या वेळेस उगविला. दोघांचे स्वार मृगया करीत असतां कांहीं कुरापत काढून चंद्रसेनानें आपले स्वार बाळाजीपंताच्या पाठीस लाविले. तो जिवाच्या भयानें बाजीराव व चिमणाजी आपा यांस बरोबर घेऊन कांहीं निवडक स्वारांनिशीं पांडवगडाकडे पळाला. तिकडेही ते यमदूत त्याची पाठ सोडीनात. चंद्रसेन राजानें विक्रमाचा छल केल्याची शनिमाहात्म्यांत कथा आहे, तसा इकडे हा चंद्रसेन बाळा-

जीपंताच्या हात धुऊन पाठीस लागला. शेवटीं निरुपाय होऊन पांडवगडच्या भयाण रानांत त्यानें पांडवांसारखा कांहीं दिवस अज्ञातवास काढिला. त्याच्या बरोबरच्या शिलेदारांत पिलाजीराव जाधव आणि नाथाजीराव धुमाळ ही एक इमानी जोडी होती. ती त्या संकटकालीं बाळाजीपंतास ह्मणाली:—'धनीसाहेब, या मुलांकडे पाहून आमच्या काळजानें ठाव सोडिला आहे. यांचे प्राण जगले ह्मणजे आह्मीं मोठी मिळविली. या बच्च्यांचे हाल आमच्यानें पाहवत नाहींत. चला आतां, जेथें तुमचा जोडा तेथें आमचें शिर. आमच्या कुडींत प्राण असे तोंपर्यंत तुमच्या केंसास धक्का लागूं देत नाहीं. हरतऱ्हा करून तुह्मांला या समूरच्या पांडवगडावर नेऊन पोंचवितों.'

हें ऐकून बाजीराव ह्मणाला, 'बाबा, हे जाधव व धुमाळ ह्मणतात त्यास आपण रुकार द्यावा. असल्या रानांत राहून वाघ अस्वलांच्या तोंडीं पडावें, त्यापेक्षां प्रसंगीं दोन हात करून मरून जावें हें बरें. झटापटींत कदाचित् आह्मी हटलों तर त्यांत काय? आमचा पक्ष निर्बळ तर खराच, पण देवाच्या दयेनें ते जर हटले तर आमची वाहवा होऊन छत्रपति महाराज आमची पाठ थापटतील. दुसरा हा फायदा आहे कीं, शिपाई तरवार कशी चालवितात, दुसऱ्याचा वार कसा चुकवितात, बंदुकीचा नेम कसा धरितात, हें आह्मी पाहूं.'

असा मुलांचा सुद्धां हिय्या पाहून बाळाजीपंत निघाला. वाटेनें दोनचार वेळां चकमकी झडल्या. असें करीत करीत ते कसे तरी किल्ल्यावर जाऊन पोंचले. याप्रमाणें बाजीराव

युद्धशाळेंत ही पहिली कक्काची बाराखडी शिकला असें ह्मटलें पाहिजे. हें वर्तमान इ० स० १७१३ त घडलें.

त्या पिलाजीराव जाधवाला पुढें बाजीरावानें आपल्या कारकीर्दींत मोठ्या योग्यतेस चढविलें. तो त्याचा एक आवडता व विश्वासू सरदार होता. सुज्ञ पुरुष इमानी नोकराला विसरत नसल्याचें हें एक उदाहरण होय. तिकडे बेइमानपणामुळें चंद्रसेनावर राजाची इतराजी झाली. मग तो स्वपक्ष सोडून शत्रूस ह्मणजे मोंगलांस जाऊन मिळाला. पहा बाप तसा आणि पुत्र असा! ज्या धनाजीराव जाधवानें शिवाजीच्या वेळेस विजापुरच्या लष्करावर तरवार चालवून ख्याति मिळविली, ज्या धनाजीरावानें मोंगलांच्या मुलुखांत स्वाऱ्या करून लुटालूट करून देश उद्ध्वस्त केला, ज्या धनाजीरावास त्याचा पराक्रम पाहून राजाराम राजानें 'जयसिंगराव' हा किताब दिला, ज्या धनाजीरावाचा मोंगलांस असा दरारा कीं, घोडा पाणी पिईना तर त्यास ते ह्मणत 'क्यंव बेटा, पानी क्यंव पीता नहीं? उसमें धनाजी नज्जर आता है? कैसा क्या?' ज्या धनाजीची एक मांडी समरांगणीं जखमी झाली, ज्या धनाजीरावाला स्वराज्योत्कर्षाचा एवढा अभिमान, त्या शूराच्या पोटीं हा मंगलनिधि चंद्रसेन उत्पन्न झाला, आणि स्वराज्याशीं निमकहरामपणा करून कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ झाला! मराठ्यांचा हाडवैरी जो मोंगल त्यास तो जाऊन मिळाला! असो.

निजामउल्मुल्खाचें मोठें सैन्य सरलष्करावर चालून येत आहे अशी खबर लागली. तेव्हां बाळाजीपंतास 'सेनाकर्ते' असा किताब व कांहीं फौज देऊन त्याच्या मदतीस राजानें पाठविलें. त्याचा व त्या सैन्याचा पुरंदर कि-

ळ्याजवळ सामना होऊन मोंगलाचा पराभव झाला. बाळाजीपंतास जय मिळाला. मग त्याजबरोबर तह करून बाळाजीपंत साताऱ्यास आला.

पण त्या समयीं इकडे स्वराज्यांत एकी नसून बेबंदी वाढली होती. कोणी शाहूला धरून राहिले, कोणी कोल्हापुरच्या संभाजीकडे गेले, कोणी मोंगलास मिळाले, आणि कोणी तिघांकडेही न जातां आपणच राजे बनले!

हें बंड मोडून स्वस्थता करण्याचे कामावर राजानें पुनः बाळाजीपंताची योजना केली. बरोबर फौजफांटा व सामग्री देऊन त्याची बाहेर रवानगी केली. प्रथमतः त्यानें दमाजी थोरातावर रोंख धरिला. तो पूर्वी कोल्हापुरकरांचा अंकित असून पुढें हिंगणगांवच्या गढींत राजा होऊन बसला. गढीच्या आसमंतात् २० कोसपर्यंत तो सत्ता चालवूं लागला. तो स्वभावानें क्रूर व द्वाड असे. बाळाजीपंताची फौज आलेली पाहून तो गांगरला, आणि त्यानें हळूच तहाचें बोलणें लाविलें, करारमदार करण्यासाठीं त्यानें त्यास किल्ल्यांत बोलाविलें, तुमच्या केंसालाही धक्का लागणार नाहीं असें बेलभंडार उचलून त्यानें सांगितलें. त्यावरून बाळाजीपंत सहकुटुंब सहपरिवार आंत गेला, तों दगाफटका! बाळाजीपंत, राधाबाई, अंबाजीपंत पुरंदरे, बाजीराव व आप्पा हे सारे त्याचे कैदी झाले. त्याला बेलभंडाराची आठवण दिली, पण बंडखोराला कसचा बेल आणि कसचा भंडार! तो ह्मणाला, 'बेल ह्मणजे झाडाचा पाला, तो काय माझें करणार? भंडार हा तर मी रोज भाजीपाल्यांत खातों.' त्याचा पैसा हा देव आणि त्या देवाचा तो भक्त. त्यानें लगेच पांच असामींपुढें पांच ऊन

ऊन राखेचे तोबरे ठेविले, आणि निक्षून सांगितलें कीं, अमुक दिवसांत अमुक ऐवज पटला पाहिजे. मग राजानें तितका भूदंड भरून त्यांस बंधमुक्त केलें. किती भयंकर प्रसंग हा! बाजीरावावरचा हा एक अपमृत्यूच टळला. पुढें बाळाजीपंत पेशवा झाल्यावर तो व हैबतराव सरलष्कर या दोघांनीं स्वारी करून त्याचा धुव्वा उडविला. तोफा लावून त्याची गढी जमीनदोस्त करून टाकिली, आणि थोरातास चतुर्भुज बनवून ते राजाकडे घेऊन गेले.

'हांसत कर्म करावें भोगावें रडत तेंचि परिणामीं'.

मोरोपंत

या थोरातानें पंतसचीव यास अटकेंत ठेविलें होतें. त्यास बाळाजीपंतानें युक्तीनें सोडवून आणिलें. हा उपकार स्मरून त्याची मातुश्री येसूबाई हिनें बाळाजीपंतास पुणें परगण्यांतील आपले सर्व हक्क राजीखुषीनें बक्षीस दिले, व पुरंदर किल्लाही त्याच्या स्वाधीन केला.

दुसरा एक ब्राह्मण बंडवाला शंभुमहादेवाच्या डोंगराकडे उठला होता. त्याचें नांव कृष्णराव खटावकर. त्याला मोंगल दरबारांतून 'राजा' असा किताब मिळाला होता. त्याजवर प्रतिनिधीचा पुत्र श्रीपतराव व बाळाजीपंत चालून गेले. आउंद गांवाजवळ दोघांचें तुमुल युद्ध झालें. त्यांत खटावकर राजा जेरीस येऊन शरण आला. त्याला शाहुराजानें कृतापराधाची क्षमा करून खटाव गांव वंशपरंपरेनें इनाम दिला. तो अद्यापि त्याच्या वंशांत चालत आहे. हें राजकुल आतां इतकें वाढलें आहे कीं, या खटावांत जितके पुरुष तितके राजे, आणि जितक्या बायका तितक्या राण्या! राजाच्या घरीं शागीर्द राजाच, आणि

राणीची दासीही राणीच, अशी अवस्था झाली आहे! पुढें बाळाजीपंतानें आंग्र्यावर स्वारी केली हें वर्तमान आतां पुढें सांगू.

भाग ५.

पितृवियोग.

कोंकणांत आंग्रा प्रबळ होत चालला. तो आपणास कोल्हापुरचा अंकित ह्मणवीत असे, आणि साताराच्या गादीस जुमानीत नसे. साताऱ्यावर स्वारी करण्याचा त्याचा रोंख आहे असें कळल्यावरून राजानें फौज देऊन बहिरोपंत पिंगळा त्याजवर पाठविला. परंतु पिंगळयाचा पराभव होऊन आंग्र्यानें त्यास कैद केलें. त्याला सोडवून आणण्यासाठीं राजानें बाळाजीपंतास प्रमुखत्व देऊन पाठविलें. त्यानें युक्तीनें एकही माणूस जायबंदी न करितां त्याजबरोबर तह केला. परंतु त्या तहानें मराठ्यांचा फायदा झाला. शिद्याचा कांहीं मुलूख साताराच्या राजाकडे या तहामुळें गेला, ह्मणून तो लढाईस प्रवृत्त झाला. तेव्हां आंग्रे व बाळाजीपंत हे दोघे मिळून त्याच्या पारिपत्यास निघाले. त्यांचा पराक्रम पाहून शिद्दी शरण आला.

अशीं मोठमोठीं कामें करून बाळाजी विश्वनाथ साताऱ्यास परत आल्यावर शाहुराजा फार खुष झाला. तो लागलाच राजानें आपला मुख्य प्रधान ह्मणजे पेशवा केला. बाळाजीपंताच्या विनंतीवरून शाहुराजानें त्याचा मित्र अंबाजीपंत पुरंदरे यास पेशव्याच्या दिवाणगिरीचीं वस्त्रें दिलीं. तसेंच रामचंद्रपंत भानु यास त्याची फडणविशी दिली. हाच प्रसिद्ध नाना फडणीस याचा मूळपुरुष. पुरंदरे हे अद्यापि सासवडचे पुरंदरे या नांवानें प्रसिद्ध आहेत.

याप्रमाणें इ० स० १७१४ त बाळाजी विश्वनाथ पेशवा झाला. पहा नशीबाची तार कशी आहे! जो पुरुष लहानसा खर्डेघांशा कारकून होता, तो सहा वर्षांमध्यें सातारच्या राजाचा मुख्य प्रधान झाला! प्रभूचा कृपालव काय न करील?

पुणें परगण्यांत मोंगलाचा बाजी कदम अधिकारी होता, त्याला वश करून तिकडचाही मुलूख बाळाजीपंतानें आपल्या हाताशीं घातला. त्या प्रांतीं त्या समयीं चोरटावा बहुत होता, त्याचा बंदोबस्त करून तो प्रजेचें पालन चांगले रीतीनें करूं लागला. शिवाजीच्या कायद्यांच्या धोरणानेंच त्यानें राज्यकारभार चालविला. कारणपरत्वें राजाची आज्ञा घेऊन त्यानें कित्येकांस इनामेंही दिलीं.

त्या समयीं दिल्लीच्या दरबारीं बरीच गडबड चालली होती. तेथें दोघे सय्यदबंधु होते, तेच अहिमही होऊन बसले. नामधारी बादशाहा होता, तो आंतून त्यांचा नाश करण्याचा उद्योग करूं लागला. सय्यदांस कोणाची तरी कुमक पाहिजे होती, ह्मणून धाकटा सय्यद हुसेन अल्लिखान यानें शंकराजी मल्हार ह्मणून सातारप्रांताचा राहणारा एक हुशार वकील त्याच्याजवळ होता, त्याच्या मार्फतीनें शाहूराजाकडे फौजेची मदत मागितली. मग बाळाजी विश्वनाथ व सय्यदबंधु यांचे करारमदार होऊन त्यांस कुमक देण्याचें ठरलें. राजानें या मोहिमेवर पेशव्याचीच योजना केली. मग तो १० हजार फौज घेऊन दिल्लीकडे गेला. बरोबर खंडेरावं दाभाडे सेनापतीही होता. तिकडील दरबाराची व देशाची माहिती करून देण्यासाठीं बाळाजीपंतानें आपला थोरला मुलगा बाजीराव ब-

राबर नेला. बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीस गेल्यावर सय्यदांचे सर्व हेतु पूर्ण झाले. त्यांना अडथळा आणणारा बादशहा, याचा सय्यदांनीं फडशा उडविला: कराराप्रमाणें बाळाजीपंताच्या हातीं चौथाई, सरदेशमुखी आणि स्वराज्य, ह्या तीन सनदा पडल्या. स्वारीखर्चाचा रोख ऐवज पटला. शाहूराजाची राणी, त्यांची मातुश्री येसूबाईसाहेब, व सापत्न बंधु मदनसिंग, हीं माणसें दिल्लींत अडकून राहिलीं होतीं तीं सोडवून आणिलीं. या मसलतींत जयपूरचा राजा जयसिंग हा फार उपयोगीं पडला. त्याचा व बाजीरावाचा तेथें अत्यंत स्नेह जडला. त्यानें बाजीरावाला तिकडे तिरंदाजी, भाला, वगैरे शिपायगिरीची विद्या बरीच पढविली. याप्रमाणें बाळाजी विश्वनाथ फत्ते मिळवून सातान्यास माघारा आला.

पुढेंही तो स्वस्थ बसला नाहीं. राज्याच्या वसुलांतून कोणास किती भाग द्यावयाचे याचे निर्बंध ठरलेले नव्हते, यामुळें वारंवार तंटे पडत, ह्मणून फार श्रम घेऊन व बुद्धि खर्चून त्यानें नवीन कायदेकानू केले. यामुळें व्यवस्था बरोबर चालू झाली.

अतिश्रम केल्यानें बाळाजी विश्वनाथाची प्रकृति बेआराम झाली. कांहीं दिवस विश्रांति घेण्यासाठीं राजाची आज्ञा घेऊन तो सासवडास गेला. तेथेंच इ० स० १७२० चे अक्टोबर महिन्यांत तो मृत्यु पावला. त्या समयीं बाजीरावाचें वय २५ वर्षांचें होतें.

याप्रमाणें इ० स० १७०७ पासून १७२० पर्यंत १३ वर्षांत बाळाजीपंतानें कामें केलीं तीं बितपशील. (१) कारकुनी केली. (२) कित्येक लढायांत प्रमुख होता. (३)

राज्यकारणांच्या मसलती केल्या. (४) मराठी राज्यास हितावह असे तह केले. (५) देशांतला बंडावा मोडून सर्वांचें एकचित्त केलें. (६) त्याला कित्येक मिराशी हक्क व एक किल्ला मिळाला. (७) राजाची मर्जी सुप्रसन्न झाली. (८) कांहीं नवीन मुलूख काबीज करून स्वराज्यास जोडिला. (९) चोरांचा बंदोबस्त करून प्रजेचें यथान्याय पालन केलें. (१०) सेनाकर्ते, पंतप्रधान, ह्या पदव्या मिळविल्या. (११) आप्त व सुहृत्संबंधी यांस ओळखून त्यांच्यावर उपकार केले. (१२) शाहूराजांची मोंगलाच्या दरबारांत प्रतिष्ठा वाढविली. (१३) उत्तरेकडचा मुलूख पाहून तिकडची बाजीरावाला माहिती करून दिली. (१४) जयपूरवाल्यासारखे हिंदु राजे होते त्यांच्याशीं स्नेहभाव जोडिला, तो पुढें बाजीरावास फार उपयोगीं पडला. (१५) शाहूराजाचा परिवार दिल्लीस अटकेंत होता तो सोडवून आणिला. (१६) मोंगलाकडून सरदेशमुखी वगैरे हक्काच्या सनदा घेतल्या. (१७) राज्यकारभाराचें काम सुरळित चालण्यास नवीन निर्बंध व नियम घालून दिले. (१८) सर्व सरदारांच्या नेमणुका व वेतनें कायमचीं ठरवून दिलीं. इतकीं कामें त्यानें एका तपाच्या अवकाशांत केलीं. यावरून त्याची बुद्धि, दक्षता, तारतम्य, दूरदृष्टि आणि धैर्य, कशीं होतीं यांची अटकळ सहज करितां येईल.

तात्पर्य, बाजीराव पित्याच्या संनिध असे. त्याच्या डोळ्यांपुढें या सर्व गोष्टी घडल्यामुळें त्यास राज्यकारभाराची ही एक तालीमच मिळाली असें ह्मटलें पाहिजे. असो.

बाळाजी विश्वनाथ कैलासवासी झाल्याचें वर्तमान ऐकून शाहूराजा बहुत कष्टी झाला. आज माझा उजवा

हात गळाला असें त्याला वाटलें. राजा, रंक, कोणी असो, मृत्यूपुढें कोणाचा इलाज नाहीं. राजा कितीही हुशार व दक्ष असला तरी त्याला मंत्री चांगला पाहिजे. राज्याचीं सूत्रें चतुर पुरुषाच्याच हातीं पाहिजेत. कारण, कारभारी हा, राजा आणि प्रजा या उभयतांच्या दरम्यानचा वकील आहे. तशांत शाहूराजासारख्या राजविलासी राजांच्या राज्यांत तर उत्तम प्रधानाशिवाय राज्यकारभार कधींही नीट चालावयाचा नाहीं. त्याचा तरी त्यांत काय दोष आहे? शाहूला औरंगजेबाकडे धरून नेलें त्या वेळेस तो ५ वर्षांचा बाळ होता. तेव्हांपासून २५ वर्षांचा होई तोंपर्यंत तो बादशाहाच्या जनानखान्यांत वाढून बेगम साहेबांच्या मेहेरबानीनें तो भरगच्ची गाद्या, गिरद्या आणि उशा, यांचा सुखसोहळा भोगीत होता. पुढें त्या रंगमहालांतून शाहूराजाची स्वारी निघाली ती साताराच्या रंगमहालांत येऊन बसली. तेव्हां अशा राजाला राज्यकारभार स्वबुद्धीनें कसा करितां येईल? असो. पुढें बाजीरावास पेशवाईचीं वस्त्रें देण्याचें ठरलें. 'वस्त्रें घेण्यास श्रीमन्महाराज छत्रपति सरकारचे हुजुरास येणें' अशा मतलबाचें आज्ञापत्र श्रीपतराव प्रतिनिधीनें बाजीरावाकडे मुद्दाम रवाना केलें.

भाग ६.

अंतर्बाह्य स्वरूप.

बाजीराव हा सुरतपाक देखणा पुरुष होता. तो सहा फूट उंच होता. या उंचीच्या मानानें असावे त्यापेक्षां त्याचे हात जरा लांब होते. शिवाजीराजाही असाच आजानुबाहु होता, असें लिहिलें आहे. बाजीराव प्रकृतीनें

चांगला निकोप असे. त्याचा अंगलोट कसलेला, मांसल व पिळदार होता. त्याचें बोलणें ऐटदार असून अंगीं शिपायगिरीची ढब होती. पाहतांच मनुष्य मोहित व्हावें, असा त्याचा प्रफुल्लित व पाणीदार चेहरा होता. धैर्य आणि साहस यांचें वसतिस्थान जी छाती, ती विशाळ होती. तो जातीचा चित्तपावन ब्राह्मण, आणि बाप पेशवा झाल्यापासून श्रीमंती भोगलेला, मग काय पुसावें? खाणें पिणें चमचमीत, आणि पिंड सुखांत रुळलेला, अशा राजबिंड्याची झांक लोकोत्तर असते: तो हांसतमुख असून त्याच्या रमणीय चेहऱ्यावर राजतेज झळकत असे. त्याचें नाक, डोळे, कपाळ, ओंठ, भिवया, मिशा, केंस हे सर्व भाग जसे असावे तसे होतें. त्याच्या नखशिखांत शरीरावर कोठें व्यंग काढण्यास जागा नव्हती. एका विद्वानानें लिहून ठेविलें आहे कीं, 'जो तसबिरींत दाखवितां येत नाहीं तो सौंदर्याचा सर्वोत्कृष्ट भाग होय.' सत्य आहे. एकदां निजामउल्मुल्कानें बाजीरावाची तसबीर काढून आणण्यास एक नामांकित चितारी पाठविला. त्या तसबिरींत त्याचें सौंदर्य हुबेहूब उतरेना, तेव्हां तो त्रासून ह्मणाला, 'धिक्कार असो माझ्या या कसबाला!' मनाप्रमाणें काम उतरलें नाहीं ह्मणजे चित्रकार, चरित्रकार किंवा कादंबरीकार यांची स्थिति अशीच होते. भरजरी दुपेटे, मंदील, शालजोड्या, अशा भपकेदार पोषाखाचा बाजीरावास इषक नसे. त्याचा हमेषा पांढरा सफेत व साधा पोषाख असे. शरीर वस्त्रांभरणांनीं शृंगारण्यापेक्षां, मन गुणगणमंडित करणें हेंच युक्त होय; आणि वैभव असून त्याची उपरति असणें हेंही एकप्रकारें भूषणच होय.

निळा, गांगा, सारंगा व अबलक, या चार रंगांच्या घोड्यांवर त्याची प्यार मर्जी असे. शिवाजीराजाच्या मागें मराठ्यांमध्यें बाजीरावासारखा नांव घेण्याजोगा पटाईत घोड्यावर बसणारा दुसरा आलीकडे कोणी झाला नाहीं, असें सांगतात. घोड्यावरची मांड काडीभरही न ढळतां भाल्याची फेंक करणें; बोथाटी फिरविणें; ढालपट्याची मारपकड करणें; घोडा तिरासारखा भरधांव टाकून, बंदुकीनें नेमकें निशाण मारणें; युक्तीनें सामनेवाल्याचा मार चुकविणें; या सगळ्या कामांत तो प्रवीण होता. लढाईत तो घोड्यावरून भाला इतक्या जोरानें मारी कीं, समूरचा स्वार आणि घोडा एकदम जायबंदी होत!

त्याला मिजास ही कधीं ठाऊक नव्हती. कधीं कधीं तो घोड्याचें खोगीरसामान आपल्या हातानें कशी. घोड्याजवळ जाऊन त्याच्या अंगावरून हात फिरवी. चंदी, चारा, पाणी, चाकरी, यांजवर तो स्वतः पैरवी ठेवी. येणेंकरून मोतद्दारास धास्ती राहून खासघोड्यांस त्याची चांगली ओळख असे. हिरवें कच्चें कसलेंही अन्न असो, तें त्यास पचे; अशी त्याची तीव्र पाचकशक्ति होती. तो सैन्य घेऊन बाहेर स्वाऱ्या करूं लागला, तेव्हां शिपायांबरोबर तोही एक एक दोन दोन दिवस फुटाणे, हुरडा यांजवर काढी. मोतद्दार, शागिर्द, हुजरे हे दौडीच्या स्वारीस टिकत नसत ह्मणून स्वतःच्या खिजमतीस तो पायदळचाकरपेशा फारसा बाळगीत नसे. मेखा, अघाडीपिछाडीचे दोर, तोबरा, शेर दोन शेर चंदी, शेरभर फुटाणे, पाणदोरी व पाणलोटा, इतकी सामग्री तो नेहमीं घोड्यावर बाळगी. अशी एक गोष्ट आहे कीं, त्याची व निजामउलमुल्काची

झुंपून बरेच दिवस लोटले, तरी त्या दोघांचें इ० स० १७२८ पर्यंत समक्षासमक्ष दर्शन नव्हतें. एकदां बाजीराव कसा आहे तो पहावा, असें त्याला वाटलें, ह्मणून त्यानें एका चितान्यास सांगितलें कीं, 'तूं जाऊन बाजीराव पेशव्यास पहा, आणि तो जें काम करीत असेल, तसें त्याचें चित्र काढून आण. तुला चांगलें बक्षीस देऊं.' मग त्यानें जिवाचा धडा करून बाजीराव मोठें सैन्य घेऊन माळव्याकडे चालला होता. त्या वेळचें त्याचें त्यानें चित्र काढून आणिलें, तें असें होतें:—'सात आठ विती उंचीचा खंद्या सारंगा घोडा, त्याजवर तो स्वार होऊन, भाला अंगाशीं धरून; जोंधळ्याचीं कणसें तळहातावर चोळून, खात खात चालला आहे. डोईस शिरस्त्राण, त्याजवर एक फटा गुंडाळलेला; अंगांत चिलखत व वरून शिलेदारी बाण्याचा रूदार अंगरखा; तुमान; कंबरेस नंगी समशेर व जंबिया; आणि पायबंद, दवासन व मेखा तोबऱ्यांत भरून, तो बराबर बांधून घेतलेला; अशी तसबीर पाहून, चकित होऊन निजाम ह्मणाला, "अल्लापनः येः इनसान है, लैकिन् मानिंद सैतानके है. लाजिम है के, इस्से साथ होषयारी और हीफाजतंसे रहना चाहीये." बाजीराव दररोज हजार बाराशें नमस्कार घाली. मुदगलाच्या जोड्या फिरविणें, बैठका मारणें, कुस्त्या करणें ह्या मल्लयुद्धाच्या कसरतीही तो करी व करवी. शरीरानें बळकट असा कीं पांच चार नाल एके ठिकाणीं जुळून तो सहज हातानें पिरगळी. उंसाचीं पेरीं हातच्या हातीं भराभर सोडवी. तरवारीचे आणि दांडपट्याचे सर्व प्रकारचे हात त्यास करामलकवत् होते. तीर, भाला, बंदूक

व तलवार, ह्या चारी हत्यारांची तो युद्धांत कारवाई करी. आयुधविद्येंत त्याचें असें नैपुण्य होतें, ह्मणून त्याला त्या वेळचे लोक "देवयोद्धा" ह्मणत.

तो लिहिण्याच्या कामांत मोठा चतुर होता. ऐन अडचणीच्या प्रसंगीं तो आपल्या गुरुमहाराजांस स्वदस्तूरचीं पत्रें धावडशीस लिहून पाठवी. तीं अस्सल पत्रें अद्यापि ब्रह्मेंद्रस्वामींचे शिष्यांच्या घरीं आहेत. त्यांजवरून त्याचें सुवाच्य व वळणदार अक्षर आणि मतलब दिसून येतात. पण त्याचें तरवारीवर प्रेम फार असे. पांढऱ्यावर काळें करण्याचें काम तो तुच्छ समजत असे.

मधुर भाषण हा एक आणखी त्याचा स्वाभाविक गुण होता. तो सभाधीट असून प्रसंगोपात्त भरदरबारांत राजापुढें अस्खलित भाषणें करी. त्याचे रसाळ चुटके कोठें कोठें पुढें मासल्यास दिले आहेत. त्यांवरून त्याचें बोलणें किती गोड आणि मोहक असे, तें ऐकून राजा खुष होऊन त्याच्या अंगीं कसें स्फुरण चढे, आणि रसवती वाणीच्या प्रेमरज्जूनें तो सर्व मराठ्यांचें चित्त आपल्याकडे कसें ओढून घेई, हें समजेल. तो बोलूं लागला ह्मणजे वीररस हटकून उभा करी. त्या वेळेस पागोट्याचे झोंकदार फल्ले सोडून वीरासन ठोकून बसलेल्या वीरांच्या अंगीं वीरश्रीचें वारें शिरून ते आपल्या अस्तन्या सारूं लागत, आणि ह्मणत कीं, "बाजीरावसाहेब हा आमचा जीवात्मा आणि आह्मी त्याचे अवयव आहोंत." याप्रमाणें शिपाई लोक त्याजवर दिलआराम आणि दिलखुष असत.

त्याचें डोकें आणि हात यांची, तूं अधिक कीं मी अधिक, अशी स्पर्धा चाले. त्याच्या बुद्धीचा असा हव्यास

असे कीं, अल्पायासानें साध्य जें कार्य तें टाकून, मोठ्या आयासानें साध्य आणि ज्यांत लाभही मोठा, अशा कार्यास तो हात अगोदर घाली. त्यानें एखादी मसलत योजिली तर ती शेवटास नेण्याविषयीं तो मोठा अभिमान बाळगी. त्यासारखा मसलत शेवटास नेणारा ब्राह्मण आलीकडे दुसरा कोणी झाला नाहीं.

"छानदार मुखचर्या ही मुकी शिफारस आहे," असें एका विद्वानानें ह्मटलें आहे, तें सत्य आहे. शरीराचा सुरेख बांधा, तोंडाचा डौल, उभें राहण्याचा झोंक, चालण्याची ढब, बसण्याची ऐट, अंगावरचें राजतेज आणि रसाळ वाणी, यांपैकीं एक एक गुण वेगळा पाहिला तरी जनमोहक आहे. मग त्या सर्वांचा संगम ज्याच्या ठायीं झालेला असतो तो पुरुष किती लोकप्रिय असतो हें सांगावयास नको. या अमोघ देणग्या ज्यास विश्वाचा कारागीर देतो, तो या जगतीतलावर पूज्य असतो. तो आपल्या मातापितरांच्या काळजाचा गाभा असतो. सर्व स्थळें त्यास सुगम्य असतात. राजद्वारीं त्यास मज्जाव नाहीं. सभेला तो दिपत नाहीं, उलटी सभाच त्याला दिपते. त्याचें बोलणें ऐकण्यासाठीं लोक लाळ घोटीत असतात. तो दृष्टीस पडला ह्मणजे लोक त्याच्याकडे टकमकां पाहतात.

भरपंचविशीच्या उमरींत बाजीराव असा बनून राहिला. इ० स० १७२१ चे मे महिन्यांत सातान्यास त्याला पेशवाईचीं वस्त्रें मिळालीं. त्या दिवशीं तो निळ्या घोड्यावर बसून शहरांतून राजवाड्याकडे चालला तेव्हां त्याला पाहण्यासाठीं बायकापुरुषांचे दुतर्फा थवे उभे होते. त्या समयीं हा आमचा हितकर्ता आहे असें सर्व हिंदुप्र-

जेस वाटलें. कुमार्गवर्ती स्त्रियांनीं आपल्या बुभुक्षित नेत्रांनीं त्याच्या सौंदर्यामृताचे घोट झराझर घेतले. वृद्ध बायांच्यां पोटांत पुत्रवात्सल्य उत्पन्न झालें. उपवर झालेल्या सुस्वरूप मुली हात जोडून, "जे देवा बापा, आह्मांला असाच पति मिळूं दे," असें ह्मणाल्या. बाजीरावाच्या स्वरूपसौंदर्याची एक चमत्कारिक गोष्ट एका जुन्या बखरींत वाचण्यांत आली ती अशीः—

इ० स० १७२८ त बाजीरावानें निजामाचें तहाचें बोलणें कबूल केलें. पुढें दोघांचे तळ गोदावरीच्या कांठीं पडले आहेत; ऐन मध्यरात्रीचा समय झाला आहे; बाहेर पिंठासारखें स्वच्छ चांदणें पडलें आहे; पेशव्याच्या तंबूंत समया तेवत आहेत; दिवाण, फडणीस, शिंदे, होळकर, वगैरे यांच्या सल्लामसलतीनें, निजामाकडून तह कसा लिहून घ्यावयाचा याजबद्दल कलमबंदीचा खर्डा तयार होत आहे; इतक्यांत निजामाकडून एक सरदार घोडा टाकीत आला. त्याचे कमरेस कडाबीन व पाठीस दारूगोळ्याचें तोस्दान होतें. पाहारेवाल्यानें परवानगी घेऊन त्याला तंबूंत सोडलें. तो जाऊन सलाम करून बाजीरावापुढें आदबीनें उभा राहिला. त्याची नोंक झोंक पाहून पेशवा फार खुष झाला. तोंडावरून तो १५।१६ वर्षांचा उमेदवार दिसला. येण्याचें कारण वगैरे पुसलें, तेव्हां तो ह्मणाला, "जनाबे आली, बंदा निजामसाहेबके नैनातमें है. मैं एक पठानका फरजंद हूं. मेरा नाम मस्तानखां है. हुजूरका इकबाल और तारीफ सुनके आया हूं. और उम्मेद है के हुजूरके खिदमतमें रहूं." तेव्हां बाजीराव ह्मणाला, "बहुत खूब; अगर तुम् हमसे नेकी और इमा-

नसे चलोगे, तो तुमारी अच्छी तऱ्हेसे परवरीश होगी." असें अभय मिळतांच तो सरदार ह्मणाला, "अगरचेः मेरा येः लिबास् मर्दका देख-पडता है, तो मैं औरतकी जात हूं. मुझे मस्तानी कहेतें हैं. निजामसाहेबने, मेरे वालीदको कतल करके, मुझे और मेरी माको आपने जनानखानेमें रख्खा. व्हैंइ मैं छोटेसें बडी. हो गई. आपके जवांमर्दीकी और खुबसूरतीकी तारिफ सुनके, मेरा दिल निहायत आपके तरफ मायल हुवा. बलके, कल हुजूरकी सवारि जीआफत्के वास्ते, निजाम्मसाहेबके लश्करमें आयीथी, उसवकूत मेरी निगः हुजूरके उपर बराबर पहुंची, और मैं फरेफता हुई. येः मेरा हाल है. मैं उम्मेदवार हूं के, हुजूर मेहरबान होके आपकी कौल पूरा करेंगे." हें ऐकून बाजीराव स्तब्ध व चकित झाला. दिलेलें वचन माघारें घेतां येत नाहीं, ह्मणून सर्वांच्या विचारें तिचा त्यानें अंगीकार केला. ती मस्तानी खुपसूरत आणि समंजस बायको होती. तिला पुण्यास त्यानें शनवारच्या वाड्यांत ठेविलें. काशीबाई व ती एकविचारानें असत. दोघींवरही बाजीरावाचें प्रेम असे. त्या यवनीच्या पोटीं बाजीरावास एक पुत्र झाला. त्याचें नांव समशेरबहादर. इ० स० १७६१ त मराठे व गिल्चे यांच्या दरम्यान सोनपत पानपत येथें जें घनघोर रणकंदन झालें त्यांत तो होता. पहा, स्त्रीचरित्र कसें आहे! निजामाला सुद्धां हार घेऊन तह करावा लागला, एवढा बलवान् जो पेशवा, त्याला या अबलेनें एका क्षणांत जिंकून टाकिलें! ज्या गुणांनीं मनुष्य स्तुतीस पात्र होतो, त्याच गुणांनीं तो कधीं कधीं पाशबद्ध होतो! त्याचें हें एक ढळढळीत उदाहरण आहे.

पिंजऱ्यांत अडकलेल्या पोपटास उद्देशून एक कवि म्हणतो कीं:—

'शुक पंजरबंधस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥'

या पुढची मनोरंजक गोष्ट आतां पुढच्या भागावर ठेवूं.

भाग ७.

दरबार.

छत्रपतीचें आज्ञापत्र आल्यावर चिमाजीआपा व अंबाजीपंत पुरंदरे, तसेच रामचंद्रपंत भानु, या त्रिवर्गास बरोबर घेऊन बाजीराव साताऱ्यास आला. तो वस्त्रें देण्याचा नेमलेला दिवस उगवला. हें कालमान ज्याच्या अस्तोदयानें समजतें तो गोलाकार, लालीलाल, तेजःपुंज जगच्चक्षु पूर्वेस उदय पावला. नित्यनेम सारून बाजीरावानें राजवाड्यांत जाण्याची तयारी केली.

बाजीराव मूळचाच लोकोत्तर देखणा पुरुष, त्या स्वरूपाला आणखी तारुण्याची भरज्वानी आणि मनोत्सव यांची भर मिळाली. असा त्रिवेणीसंगम होऊन त्याच्या मुखश्रीवर भावी ऐश्वर्याची कांति त्या समयीं झळकूं लागली.

तो वैशाख मास चालू होता. आसमंतात् वसंतऋतूची छाया पसरली होती. आकाश निरभ्र होतें. झाडांस चैत्रपालवी फुटली होती. तिच्या योगानें डोंगर, किल्ला व रानें सुशोभित दिसत होतीं. साताऱ्याच्या पश्चिमेस श्रीयौतेश्वराचा डोंगर आहे. त्याजवरचीं झाडें, झुडपें व वनस्पति हीं मोहोराफुलांनीं गच्च फुललीं होतीं. त्यांजवरून सुशीतळ वायु शहराकडे झुळुझुळु वाहत होता. त्याच्या सुगंधानें लोकांचे अंतरात्मे थंडगार होऊन विश्रांति पावत होते.

ब्राह्मण आळींत नित्याप्रमाणें घरोघर सडासंमार्जन होऊन त्याजवर उपवर मुलींनीं चित्रविचित्र रांगोळ्या घातल्या. माहुलीस वैशाखस्नानें करून पुरुष व स्त्रिया कृष्णोदकाचे गडवे हातांत घेऊन घाईघाईनें घरीं चालल्या. शहरांत त्या दिवशीं जिकडे तिकडे आनंदमुद्रा चमकत होती.

असें होतां होतां प्रहर दिवस चढला. दोन प्रहर उलटले. राजवाड्यापुढें लोक जमूं लागले. हत्ती व घोडे सज्ज होऊन उभे राहिले. स्वार, शिबंदी, पायदळ, हुद्देवाले, वगैरे तमाम लष्करी लोक तयार झाले. प्रेक्षकांचे थवे इकडून तिकडे आणि तिकडून इकडे हिंडूं लागले. शिंगें, तुताऱ्या, ताशेमर्फे, नौबती, चौघडे व डंके वाजूं लागले.

दरबारची जागा तयार झाली. फरासांनीं हिरवे, पिंवळे, तांबडे, वगैरे तऱ्हेतऱ्हेचे इराणी गालिचे पसरून बिछाईत घालून ठेविली. भरगच्ची पडदे, रुजामे, किनखापी अभ्रे, छतें, हांड्या, झुंबरें, अयने, जयपुरी तसबिरा, यांची जेथल्या तेथें त्यांनीं मांडणी करून ठेविली. मध्यभागीं नकशीदार सोनेरी मुलामा दिलेलें महाराजांचें सिंहासन शृंगारून ठेविलें. कचेरीच्या दुतर्फा कारंजीं थुइथुइथुइ उडूं लागलीं.

पहाऱ्यावर तिसऱ्या प्रहरचे ठोके वाजले. दरबार सुरू झाला. कलावंतिणींचे थाटमाट केलेले ताफे उभे राहून ध्रुपदें, तराणे, गझल, दादरे यांचे गोड सुस्वर आलाप त्यांच्या कंठांतून निघूं लागले. इतक्यांत अमीर, उमराव, अष्टप्रधान, मानकरी, शिलेदार, दरकदार यांच्या स्वाऱ्या येऊन पोंचल्या. तरवारीशीं तरवार लागून राहिली. बाजीराव पांढरा शुभ्र पोषाख करून कंबरेस तरवार लटका-

वून आपल्या मंडळीसह तेथें आला, आणि प्रतिनिधीच्या शेजारीं वीरासन करून बसला. पेशव्यांचे दिवाण अंबाजीपंत पुरंदरे, फडणीस रामचंद्रपंत भानू व चिमाजीआपा हे बाजीरावाच्या मागें येऊन बसले.

जरा अवकाशानें छत्रपति शाहूराजाची स्वारी, भालदार चोपदार पुढें ललकारत आहेत, अशा थाटानें सिंहासनारूढ झाली. भरजरी पोषाख, हिरे, मोतीं, पाच यांचे अलंकार व मस्तकावर उडणारीं मयूरपिच्छांचीं मोर्चलें असा खाशा स्वारीचा थाट मोठा वर्णनीय होता. राजा येण्याबरोबर खडीताजीम होऊन मुजरे झाले. त्याच्या उजव्या हातास अष्टप्रधानादि बसले. ते येणेंप्रमाणें:— श्रीपतराव पंतप्रतिनिधि, त्रिंबकराव दाभाडे सेनापति, अंबाराम हणमंत अमात्य, नारोशंकर पंतसचिव, नारो रामचंद्र मंत्री, आनंदरावजी सुमंत, होनाजी अनंत न्यायाधीश, मुद्गलशास्त्री पंडितराव, दावलशी सोमवंशी सरलष्कर, कान्होजीराव भोंसले, सेनासाहेब सुभे, समशेरबहादुर पिलाजीराव गायकवाड, कानोजीराव आंग्रे, आरमारावरचे सरदार; यांशिवाय शिंदे, शिरके, मोहिते, गुजर इत्यादि पुष्कळ होते.

डाव्या हाताला जाधव, निंबाळकर, मोरे, कदम, भोंसले, थोरात, पवार, कावरे, घोरपडे, महाडिक, काकडे, दळवे, घाटगे, खटावकर राजे, चव्हाण व मावळे आणि हेटकरी यांच्यावरचे अंमलदार बसले. यांशिवाय सावकार, चिटणीस, वकील, सुभेदार, मोकासदार, देशमुख, देशपांडे, देसाई, पोतनीस, पागनीस, फडणीस, आनगळ वगैरे हे निराळेच.

याप्रमाणें कचेरी भरल्यावर राजाच्या आज्ञेवरून प्रतिनिधींनीं भाषण केलें. तें असें:—"सरदारहो, आश्विनमासीं बाळाजी विश्वनाथ पेशवे कैलासवासी झाले. त्यांचा अधिकार कोणास द्यावा याजबद्दल भवति न भवति होऊन त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव बाजीराव यांस तो देण्याचें सरकारांतून ठरलें. त्या समारंभासाठीं हा दरबार भरला आहे. आतां त्यांस पेशवाईचीं वस्त्रें व शिक्काकट्यार महाराज देतील. आजपासून बाजीराव बल्लाळ हे छत्रपति सरकारच्या गादीचे प्रधान झाले, असें सर्वांनीं समजावें."

प्रतिनिधींचें असें भाषण झाल्यावर बाजीरावास राजानें पेशवेपदाची सनद व वस्त्रें दिलीं. त्या वेळची बाजीरावाची मुद्रा, ऐट, दिव्य मुखश्री आणि राजतेज पाहून सर्वांस मोठा आनंद झाला. औरंगजेबाच्या दरबारीं राहून मिठ्या मिठ्या बातांनीं दुसऱ्यास खुलविण्याची विद्या शाहूराजास चांगली अवगत झाली होती. वस्त्रें देतांना राजानें बाजीरावास अमुक अमुक तऱ्हेनें कारभार पाहावा, ह्मणून सांगितलें. तें सुरस वृत्त आतां पुढच्या भागांत येईल.

भाग ८.

दरबारचें भाषण.

साताऱ्यास दरबार भरून बाजीरावास पेशवाईचीं वस्त्रें दिल्यावर छत्रपति शाहूराजा ह्मणाला कीं, "बाजीराव, तुह्मी आतां आमचे प्रधान झालों. तुमचे तीर्थरूप बाळाजी विश्वनाथ यांचें आह्मांस घडोघडीं स्मरण

होतें. असा चतुर पुरुष विरळा. काय त्यांच्या मसलती! काय चातुर्य! किती दूरवर विचार! त्यांनीं हें स्वराज्य असें घांटास आणिलें, इतक्यांत काळानें त्यांस गट्कन् तोंडांत टाकिलें. उपाय नाहीं. चालत्या गाड्याचा कणा एकाएकीं मोडावा तशी अवस्था झाली. तें पद आतां तुह्मांस दिलें आहे. तर वडिलांनीं जो पाया घालून दिला आहे तो ध्यानांत ठेवून त्यांचें आह्मांस विस्मरण पाडा. या हिंदुराज्याची काळजी ठेवा. अष्टप्रधान, अमीरउमराव, मानमानकरी सर्व मिळून तुह्मी एकमेकांचे हातांत हात घालून चाला, आणि मुसलमानांची खोडकी जिरवा. आमच्या तीर्थरूपांचे औरंगजेबानें कसे हाल केले, ते सर्वांस मशहूर आहेतच. त्या गोष्टीचें स्मरण झालें कीं, आमच्या अंगाचा संताप होतो. गाईब्राह्मणांस आणि एकंदर सर्व हिंदूंस मुसलमानांनीं बहुत छळिलें. अजूनही आमच्यावर त्यांचा डोळा आहेच, त्यांचीं मुळेंपाळें खणून टाका. आमच्या आईसाहेब दिल्लीस अटकेंत होत्या, त्यांस तुमच्या वडिलांनीं मोठ्या युक्तीनें सोडवून आणिलें. आतां त्यांनीं शिकविलेले डावपेंच बाहेर काढा. तुह्मी परशुरामाचे वंशिक आहां, तेव्हां तुह्मांस हिंमत कशी धरावी हें सांगणें नकोच. तरवारबहादरी करून "राव" या नांवाप्रमाणें करणी करा. या शिवाजीमहाराजांच्या गादीचा अभिमान धरा. आणि हिंदुराज्याची यशश्री वाढवून तुह्मांस "श्रीवर्धनकर भट" हें नांव बरोबर शोभे अशी कीर्ति मिळवा. दुसरें कांहीं सांगणें नाहीं."

हें राजाचें उत्साहजनक भाषण झाल्यावर बाजीरावानें विनंति केली, ती अशीः—"आज दरबार भरून

मला वस्त्रें मिळालीं, आणि महाराजांनीं उपदेशपर आज्ञा केली ती मला शिरसा वंद्य आहे. ती मी कधीं विसरणार नाहीं. राजबल, द्रव्यबल, मनुष्यबल, बाहुबल आणि बुद्धिबल, या पांच बलांचें साह्य घेऊन हा देह सदोदित या गादीच्या एकनिष्ठ सेवेंत झिजवावयाचा, असा माझा कृतसंकल्प आहे. तो 'सत्यसंकल्पाचा दाता नारायण' शेवटास नेणार समर्थ आहे. यवन इत्यादि परकीय लोकांस घालवून देण्यास हल्लींची संधि उत्तम आहे. औरंगजेबाच्या मागें मोंगलांच्या राज्यास उतरती कळा आहे. तेथें एकी नाहीं. ऐषआराम वाढत चालला आहे. आपआपसांत भांडणें लागलीं आहेत. फौजेची तयारी नाहीं. प्रजा राजास नाराजी आहे. ते मोठेपणाची शेखी मिरवितात, त्यांच्या राज्यांत अनन्वित कृत्यें बहुत होताहेत. तें भुंग्यांनीं कोरल्याप्रमाणें पोकळ झालें आहे. उपासामागें पारणें आणि पारण्यामागें उपास असें राहाटगाडगें आहे. शिवाजीमहाराजांच्या पश्चात् आम्हीं खडखडीत उपास काढिले. आतां पुनः आपले पारण्याचे दिवस आले. देवांच्या दयेनें आमचे कृपाळू महाराज त्यांच्या गादीवर येऊन बसले. आपली छाप दिल्लीपर्यंत बसली. पण आमच्यांत एकीची वाण आहे ती दूर झाली पाहिजे. आपआपसांत वैरभाव फार खोटा. चंद्रसेन जाधव, हैबतराव निंबाळकर, रावरंभा, सर्जेराव घाटगे हे आमचे मराठे असून मुसलमानांस जाऊन मिळाले. राजघराण्यांत सातारा आणि कोल्हापूर अशा दोन फळ्या. कांहीं लोक इकडचे आणि कांहीं तिकडचे. ब्राह्मण, मराठे यांच्याही आंतल्याआंत कुरबुरी आणि फांटाफुटी. अर्थातच सर्व हिंदुराजे फिज-

त्यांतले पोपट बनून राहिले आहेत. मुसलमान देतील तें खावें आणि ते मागतील तें त्यांस द्यावें अशी हिंदूंची अवस्था झाली आहे. स्वजनकल्याण होण्यासाठीं आमचें पाऊल पुढें पडलें पाहिजे. नवीन प्रांत काबीज करून राज्याचा विस्तार वाढला पाहिजे. फौजफांटा तयार पाहिजे. तो तयार लेश असला, ह्मणजे समरांगण गांठण्यासारखी मौज नाहीं. माझा तर निश्चय आहे कीं, शत्रूस पादाक्रांत केल्याशिवाय विश्रांति घ्यावयाची नाहीं. तूर्त आपल्यास दोन प्रबल शत्रु आहेत. उत्तरेस मोंगल आणि कोंकणांत फिरंगी. तरी चिंता नाहीं. कायवाचामनानें सर्वांनीं मदत द्यावी ह्मणजे त्यांस जेरीस आणण्यास कांहीं उशीर नाहीं. या ह्मणण्याचा सर्वांनीं विचार करावा, अशी माझी विनंति आहे."

इतकें बाजीरावाचें भाषण झालें तें ऐकून सर्व सरदारांच्या मुखावर वीरश्रीचा प्रकाश पडला. शाहूराजाही बहुत खुष झाला. नंतर पानसुपारी, हारतुरे, अत्तरगुलाब होऊन दरबार बरखास्त झाली.

याप्रमाणें बाजीरावाला 'वस्त्रें देण्याचा' समारंभ झाला. पुढें बाजीरावाचा प्रतापसूर्य जों जों आकाशगामी होत चालला तों तों त्याचे किरण कसे पसरत चालले; त्या सूर्याला पाहून महाराष्ट्र सरोवरांत उत्पन्न झालेलीं प्रजाकमलें कशीं प्रफुल्लित दिसूं लागलीं; आणि त्या कमलांचा विध्वंस करणारे मोंगल इत्यादि हत्ती यांचें मस्तक तापानें संतापून ते सैरावैरा कसे पळत सुटले; हे सुरस कथाभाग पुढें क्रमशः पाहण्यांत येतील.

भाग ९.

*महापुरुष.

जसा दशरथाचा वसिष्ठ, रामचंद्राचा विश्वामित्र, धर्मराजाचा धौम्य, व शिवाजीराजाचा रामदास, तसाच बाजीरावाचा एक परमहंस गुरु होता. तो त्यास राज्यकारभारांत हमेषा उपदेश करी, आणि तदनुरूप तो वर्ते. हा वृत्तांत आतां वाचणारांस सादर करूं.

सातान्यापासून दोन कोसांवर मेढेंखोऱ्यांत धावडशी गांव आहे. तेथें इ० स० १७०० च्या सुमारास एक परमहंस स्वामी येऊन राहिले. त्यांचें तेथें वास्तव्य होऊन बरींच वर्षे लोटलीं. तरी हे स्वामी पूर्वाश्रमीं कोण, कोठचे राहणारे, याचा कोणासही थांग लागला नाहीं. त्यांचें तपोबल, त्यांची ध्याननिष्ठा, त्यांचा अधिकार, आणि त्यांचें तेजःपुंज वपु हीं पाहून दर्शनास येणारा भक्तजन केवळ दिपून जाई. "महाराज, आपण कोण, कोठचे?" असा प्रश्न करण्याची कोणाचीही छाती होत नसे. स्वामी अनेक विषयांवर सुरस भाषणें करीत; पण त्या प्रसंगीं त्यांनीं आपल्या ठावठिकाणाचा कोणास कधींही अंत लागूं दिला नाहीं. ह्या अलौकिक पुरुषास लोक "महापुरुष" ह्मणत. साधूंच्या अंगीं जे गुण असावे ते सर्व त्यांच्यांत मूर्तिमंत वसत होते. स्वामी आत्मानात्मविचारांत सदा मग्न असत. त्यांची वृत्ति शांत व सहिष्णु असे. कामक्रोधादि षड्रिपु त्यांच्या वाऱ्यासही उभे राहत नसत. ह्या त्यांच्या सत्कीर्तिकस्तूरीचा परिमल चोहींकडे वाहत जाऊन सातारचेचसे

---

* ब्रह्मेंद्रसरस्वतीस्वामी संस्थान धावडशी.

काय, पण दूर देशांतरचे लोकही त्यांच्या दर्शनास मुद्दाम येत. स्वामी वेदांत इत्यादि विषयांत पारंगत होते. या अपार ज्ञानराशीकडे कोणी कसलाही मनुष्य येवो, ते त्याजपाशीं प्रेमपूर्वक संभाषण करून त्याची चित्तवृत्ति गारेगार करून टाकीत. ज्याचा जसा अधिकार तसा त्यास उपदेश करीत. यामुळें वेदांति, धादांति, सिद्धांति, शास्त्री, वैदिक, पंडित व राजकारणी पुरुष, असे नाना व्यवसायांचे लोक त्यांच्या दर्शनास येत. स्वहिताला लाथ मारून जगतावर उपकार करण्याप्रीत्यर्थच जो आपला देह झिजवितो, त्या महंताची महति किती वर्णन करावी!

बाजीरावाचे तीर्थरूप बाळाजी विश्वनाथ सातारप्रांतीं आल्यावर त्यांची भक्ति स्वामींच्या ठिकाणीं अधिक जडली. बाळाजी विश्वनाथ हा पुरुष राजकार्यास सत्पात्र आहे असें जाणून स्वामी त्यास राजनीतीचा मंत्रोपदेश करीत. आणि तदनुरूप वर्तनानें दिवसेंदिवस त्याचा उत्कर्ष होत चालला. शाहूराजा शिवाजीचे गादीवर आरूढ होऊन बाळाजी विश्वनाथ त्याचा प्रधान झाला. "हातीं माती धरिली तर तिचें सोनें व्हावें" या म्हणीप्रमाणें त्याची जलदीजलदीनें चलती होत चालली. बापाबरोबर बाजीरावही स्वामींच्या दर्शनास जाई. स्वामींचें बाजीरावावर अप्रतिम प्रेम जडलें. त्या समयीं लौकिकांत अशी उपश्रुति पसरली कीं, शिवाजीमहाराजांचा काल झाल्यावर त्यांचा पुत्र संभाजी याच्या अश्लाघ्य वर्तनानें स्वराज्य लयाच्या पंथास लागलें, हिंदुधर्माचा उच्छेद होत चालला, व हिंदुप्रजेस परधर्मी म्लेंच्छ वगैरे राजे अनिवार पीडा देऊं लागले. या अनिष्टांचें निरसन होऊन हिंदु-

धर्म आणि हिंदुराज्य यांची पूर्ववत् संस्थापना व्हावी, एतदर्थ समर्थ रामदास स्वामीच पुनः या महापुरुषाच्या रूपानें सज्जनगडाहून (परळीहून) धावडशीस प्रगट झाले.

असें होतां होतां इ० स० १७२१ त बाजीराव पेशवाईचें पद पावला. त्या समयीं स्वामीमहाराज त्या मेंढेखोऱ्यांत येऊन वीस वर्षे लोटलीं. या वीस वर्षांत जीं मुलें उघडीं नागडीं फिरत होतीं, किंवा मातेचें स्तनपान करीत होतीं तीं तारुण्याच्या भरज्वानींत येऊन संसार करूं लागलीं; जे तरुण होते त्यांच्या मुखश्रीवर बालसफेदीची शुभ्र छाया पसरली; जे वृद्धदशेनें वांकले होते ते विश्वभक्षक काळाच्या जबड्यांत जाऊन पडले; परंतु या स्वामींची शरीरसंपत्ति जशीच्यातशीच कायम! ती बालाग्र ढळली नाहीं! काय निःसंगतेचें व तपाचें सामर्थ्य हें!!

नित्यनियमाप्रमाणें वैशाखमासीं एके दिवशीं प्रातःकाळीं समाधि विसर्जन करून स्वामी आपल्या शिष्यवर्गास मठांत पाठ सांगत बसले होते. अहाहा!! काय त्या स्थळाचें त्या वेळचें वर्णन करावें! मठांतील भूमिका झाडसारव करून स्वच्छ केल्या आहेत. मठाच्या आंत व बाहेर अशुचि किंवा अमंगल पदार्थाचें नांव नाहीं. त्याच्या सभोंवतीं दर्भ, दूर्वा, तुळशी व फुलझाडें फुललीं आहेत. त्यांजवर वसंतऋतु स्वैच्छ क्रीडत आहे. मठाच्या समूर एक लहानसा ओढा असून त्याचें स्वच्छ निर्मल पाणी झुळझुळ वाहत आहे. बालार्काचे आरक्त किरण मठद्वारांतून स्वामींच्या पायांपर्यंत पसरले आहेत. व्याघ्रांबरावर हे सुवर्णकांति 'महापुरुष पद्मासन घालून

अधिष्ठित झाले आहेत. त्यांनीं अंगास चर्चिलेल्या भस्माचा आणि दोहों बाजूंस केळीच्या पानांवर ठेविलेल्या तुळशी फुलांचा घंमघंम सुवास सुटला आहे. गळ्यांत, हातांत व दंडांत रुद्राक्षांच्या माळा रुळत आहेत. हातांत स्मरणी हालत आहे. कटीस कौपीन आणि अंगावर काषायवस्त्रें परिधान केलीं आहेत. स्नानसंध्येचीं काष्ठमय पात्रें पुढें मांडलेलीं आहेत. लाक्षारसानें रंगविलेला लाल कमंडलु स्फटिकवत् स्वच्छोदकानें ओतप्रोत भरलेला आहे. स्वामींच्या सन्मुख दर्भासनें घालून ठेविलीं आहेत. त्यांजवर स्नानसंध्यादि ब्रह्मकर्म आटपून शिष्यवर्ग पुढें पोथ्या सोडून बसला आहे. इतर ब्रह्मवृंद, भक्तजन व श्रोतृमंडळ यांचीही दाटी झाली आहे. स्त्रियांनीं आंत प्रवेश करूं नये, अशी मठाची मर्यादा असे. ह्मणून त्या मठद्वारांतूनच पायांचें दर्शन घेत आहेत. दोहीं अंगांस वेद, शास्त्रें, पुराणें, भाष्यें यांच्या पोथ्या भगव्या वेष्टनांत गुंडाळून पाटावर एकावर एक रचून ठेविल्या आहेत, स्वामींच्या अग्रभागीं सामवेदांतर्गत छांदोग्योपनिषदाची पोथी होती. तींतून 'एकमेवाद्वितीयं' या महावाक्यावर त्यांचें व्याख्यान चाललें आहे. त्यांची भाषण करण्याची आणि उपपादन करण्याची सर्वोत्कृष्ट शैली पाहून श्रोते चित्रासारखे तटस्थ बसले आहेत. स्वामींची मधुर वाणी उपदेशामृत स्रवत आहे, आणि उत्कंठित श्रोत्यांचे तृषित कान त्याचें पान करण्यास्तव आ पसरून बसले आहेत. त्या समयीं त्यांस असें वाटे कीं, सेवकजनांवर अनुग्रह करण्यासाठीं स्वामींच्या जिव्हाग्रीं शारदा देवी, पार्श्वभागीं ऋद्धि सिद्धि आणि अग्रभागीं वेदश्रुति ह्या साक्षात् आपले वरद

हृत्त पुढें करून बसल्या आहेत! वा: ! काय या मठाची योग्यता! हें रम्य स्थळ केवळ प्रतिबदरिकाश्रमच होय. संसारदु:खानें गांजलेले, . नाना विपत्तींनीं रंजीस आलेले, आणि महद्पराध करून संतप्त झालेले पापात्मे यांस या मठांत येण्याबरोबर स्वस्थितीचा व स्वकृत कर्मांचा खेद व पश्चात्ताप होऊन ह्मणत, "जळो तो संसार! पुरे ती यातायात! आग लागो त्या धनाला! आतां सर्वसंगाचा परित्याग करून या वैराग्यनिधिमठांतच निरंतर वास करूं."

दिनचर्येचा पाठ संपल्यावर स्वामींनीं त्या दिवशीं प्राकृत जनांस बोध केला, तो असा.—"जनहो, सर्वकाळ जागृत रहा; बेसावध राहिलां कीं, तुमचे पाठीशीं कामक्रोधादि षड्रिपु खडे उभे आहेत, ते तुह्मांस लाथाडून टाकितील. त्या निष्कलंक, निष्प्रपंच आणि निरपेक्ष परमेश्वराचे ठायीं तुह्मी जसा भाव ठेवाल तसा तो तुह्मांस लाभदाता होईल. हें ध्यानीं धरून जी घडी तुमची आहे तींत कांहीं नरजन्माचें सार्थक्य करा. याला उपाय एक हरिकथा. तिची तुह्मी बळकट कास धरा; ह्मणजे ती तुह्मांस दु:खसमुद्राच्या पैलपार करील. नारायण सर्वसिद्धिफलदाता, अज्ञानच्छेदक आणि अनाथांचें माहेरघर आहे. त्याचें ध्यान, भजन, मनन आणि पूजन करीत जा. ती साजिरी मूर्ति आपल्या हृत्कमलांत अखंड सांठवा. सप्तकंचुक प्रचंड ब्रह्मांडाच्या नायकाचा आदिअंत कोणासही लागला नाहीं. याविषयीं साक्षात् वेदश्रुति देखील टेंकीस येऊन 'नेति, नेति' ह्मणजे 'न कळे न कळे' असें जनांस ओरओरडून सांगत आहेत, तेथें बापड्या अल्पमति मानव प्राण्याचा पाड तो किती? हे विश्वबीजा, हे दीन-

बंधो, हे मोक्षध्वजा, असा श्रीशंकराचा अनन्यभावें धावा करीत जा, ह्मणजे तो म्लेंच्छादि परधर्मी राजांच्या जाचांतून तुह्मांस मुक्त करील. तो निष्काम, निष्कर्म, आणि निर्विकल्प जगन्निवास केवळ भांवाचा भुकेलेला आहे. भक्तिपुरःसर त्याचें नामस्मरण करा, सर्व भूतांवर यथाशक्ति उपकार करा, आणि अंतीं तत्पदकमलीं लीन होऊन पंचभौतिक देहाचा त्याग करा. नाहीं तर,

'जन्मवरी पोट भरिलें । देहाचें संरक्षण केलें ॥
पुढें अवघेंचि व्यर्थ गेलें । अंतकाळीं ॥'

दासबोध.

याप्रमाणें होईल."

असा शिष्यवर्गास आणि श्रोतृजनांस स्वामींचा सद्बोध चालला आहे, आणि ते सर्वजण ब्रह्मानंदांत पोहत आहेत, इतक्यांत बाहेर घोड्यांच्या खाड् खाड् टापा वाजल्या. राज्यांत त्या वेळेस चांगलीशी स्वस्थता नव्हती. स्वार चोहींकडे हिंडत, यामुळें जे तेथें भ्याड होते त्यांची पांचांवर धारण बसली. मठाच्या बाहेर पिंपळाच्या पाराशीं गडबड कसली आहे, ह्मणून हळूच कानवसा घेतात तों भालदार नजरेस पडला. बाजीराव मठाच्या दाराबाहेर जोडा काढून आंत गेला. त्याच्या पाठीशींच त्याचा हुजऱ्या राणोजी शिंदा होता. तो जोडा सटकन् उचलून पुसून, धोतरांत गुंडाळून कांखेंत मारून मठाच्या दाराशीं उभा राहिला. मागून चिमणाजीआपा, पुरंदरे, भानू, वगैरे मंडळी मठांत आली. स्वामीमहाराजांस साष्टांग प्रणिपात करून सर्व खालीं बसले. बाजीरावाची नम्रवृत्ति, गुरुनिष्ठा आणि दिव्य मुखश्री पाहून स्वामींस बहुत आ-

नंद झाला. स्वामींची ध्यानमुद्रा आणि मठांतला तो पूर्वोक्त वैराग्यजनक देखावा पाहून बाजीरावाच्या पोटांत आनंदोर्मि उचंबळूं लागल्या. त्या स्थिर झाल्यावर आपल्या गुरुमाउलीस हात जोडून बाजीरावानें विज्ञापना केली, ती येणेंप्रमाणें:—दयानिधे गुरो, छत्रपतींनीं कृपाळूपणें मला प्रधानकीचीं वस्त्रें दिलीं. तसेंच माझ्या हाताखालीं आपास नायब सरदारी देऊन इतमामाबद्दल त्यास सुपें परगण्याची जाहागीर दिली, आणि अंबाजीपंत पुरंदरे यांस दिवाणगिरीचीं, व रामचंद्रपंत भानु यांस फडणिशीचीं वस्त्रें मिळालीं. त्या प्रसंगीं यवनांचें पारिपत्य करण्यास्तव मला महाराजांची आज्ञा झाली. मीही बोललों कीं, हिंदूंचा छल करणारे यांस पादाक्रांत केल्याशिवाय मी विश्रांति घ्यावयाचा नाहीं. असा मीं लहान तोंडीं मोठा घांस घेतला आहे. माझी योग्यता पाहिली, असतां कविवर्य कालिदास यांनीं म्हटल्याप्रमाणें:—

'तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥'

अशी अल्प आहे. तरी थोरांच्या आश्रयानें लहानाकडून-सुद्धां मोठीं कामें होतात. 'करवंदाएवढी शिशाची गोळी साडेतीन हात देहाचा नाश करिते, हा पराक्रम कोणाचा? तिचा नव्हे, तर नेम मारणाराचा.' तसा हा आपला शिष्य अत्यल्पबल खरा; परंतु कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थ अशी ज्यांची शक्ति त्या पायांचा तो आश्रित आहे. त्यांच्याच प्रसादानें तो लहानाचा थोर झाला आहे. तर पुढेंही या दीन दासाचा अभिमान धरून त्याच्या मस्तकीं वरद हस्त ठेवून त्याला राज्यकारभारांत यश देणें श्रींकडे आहे."

ही प्रार्थना ऐकून महापुरुषांनीं त्यास योग्य उपदेश केला तो आतां पुढच्या भागांत कथन करूं.

भाग १०.

बोधामृतसार.

बाजीरावानें महापुरुषांचीं प्रार्थना केली. येथपर्यंत मागच्या भागांत कथा झाली. आतां स्वामीमहाराजांनीं बाजीरावास यथोचित उपदेश केला. तो असाः-"बाजीराव, तुह्मीं आतां स्वस्थचित्तानें आपला राज्यकारभार पाहावा; तुमचे तीर्थरूप बाळाजीपंत यांस आह्मी राज्यकारणांत जे उपदेश करीत गेलों, ते तुह्मी ऐकिलेच आहेत. तथापि विद्यमान् कालीं तुह्मांस आणखी कांहीं राजनीतीचा मंत्रोपदेश करितों तो लक्षांत ठेवा."

"प्रस्तुतकालीं सुदैवानें तुह्मांस शाहूराजा हा एक शांत, सहिष्णु, सुशील, दानशूर, आणि वेदधर्मपरायण असा प्रभु मिळाला आहे. त्याचा सन्मान राखून त्याची प्रीति संपादन करा. आतां तुह्मांस त्याजकडून जीं प्रधानकीचीं वस्त्रें मिळालीं तीं वस्त्रें नव्हत, तर म्लेंच्छांपासून पुनरपि हिंदुप्रजेस बहुत पीडा होऊं लागली आहे, तसें न होतां तिचा यथान्याय प्रतिपाल करून म्लेंच्छांचा नाश करण्यास्तव राजानें सर्वांच्या समक्ष तें तुमच्या हातीं वीरकंकणच बांधिलें असें समजा. आपा, पुरंदरे, भानु वगैरे मंडळी तुमचें साहाय्य करतीलच. हा तुह्मांपाशीं राणू शिंदा हुजऱ्या आहे. तो मोठा हुशार, चाणाक्ष आणि स्वामिसेवेंत तत्पर दिसतो. अशीं गुणी माणसें असतील त्यांची पारख करून, संग्रहीं ठेवून, त्यांस उदयास आणा. द्रव्यार्थ प्रजेस पीडा

देऊं नका. फौजफांटा चांगला तयार लेश तयार ठेवून, त्यास राजी राखून, परचक्रावर स्वाऱ्या करून स्वराज्याचा विस्तार वाढवा. रामदासस्वामींचे व आमचे विचार एकच आहेत. सबब त्यांनीं शिवाजीराजास व इतर जनांस राजधर्म व प्रजाधर्म यांजवर जे उपदेश केले त्यांचें सार काढून आह्मीं 'बोधामृतसार' या नांवाचें पुस्तक तयार केलें आहे. हें तुह्मीं नेहमीं वाचीत जावें, ह्मणजे तुमचें व स्वराज्याचें कल्याण होऊन तुमची बहुमुखीं कीर्ति होईल. संकटकालीं सर्व वर्तमान इकडे पत्रद्वारें कळवीत जावें, आणि इकडून तुह्मांस आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तन ठेवावें ह्मणजे जगन्निवास प्रभु तुमचे सर्व मनोरथ पूर्ण करून तुह्मांस अवघ्या कामांत यश देईल."

असें भाषण करून स्वामींनीं सदहू 'बोधामृतसार' पुस्तकांतून कांहीं भाग वाचून दाखविला. तो येणेंप्रमाणें:—

जन्मा आलियाचें फळ । कांहीं करावें सफळ ॥
ऐसें न करितां निष्फळ । भूमिभार होय ॥ १ ॥
हें कांहींच न धरी जो मनीं । तो मृतप्राय वर्ते जनीं ।
जन्मासि येऊनि तेणें जननी । वायांच कष्टविली ॥२॥
आपकार्याहूनि जीवीं । परकार्यसिद्धी करावी ॥
मरून कीर्ति उरवावी । तो सत्वगुण ॥ ३ ॥
मित्रपणें परहितकारी । वाङ्माधुर्ये परशोकापहारी ॥
सामर्थ्यपणें परवेत्रधारी । पुरुषार्थे जगमित्र ॥ ४ ॥
जीवनाचें झालें अन्न । अन्नाचें झालें वमन ॥
परी वमनाचें भोजन । करितां नये ॥ ५ ॥
तैसें निंद्य सोडून द्यावें । वंद्य तें हृदयीं धरावें ॥
सत्कीर्तीनें भरावें । भूमंडळ ॥ ६ ॥

उदंड स्थळीं उदंड प्रसंग । जाणोनि करणें यथासांग ॥
प्राणिमात्राचें अंतरंग । होऊनि जावें ॥ ७ ॥
पोटीं चिंता धरूं नये । कष्टें खेद मानूं नये ॥
समयीं धीर सोडूं नये । कांहीं केल्या ॥ ८ ॥
अतिवाद करूं नये । अनीति पोटीं धरूं नये ॥
रागें भरीं भरों नये । भलतीकडे ॥ ९ ॥
कठिण शब्द बोलूं नये । कठिण आज्ञा करूं नये ॥
कठिणता धरूं नये । कोणेविषयीं ॥ १० ॥
थोरपणें चुकूं नये । न्याय नीति सोडूं नये ॥
अप्रमाण वर्तों नये । कांहीं केल्या ॥ ११ ॥
चातुर्यें श्रृंगारे अंतर । वस्त्रें श्रृंगारे शरीर ॥
दोहोंमध्यें कोण सार । बरें पहा ॥ १२ ॥
बाह्यात्कारें श्रृंगारिलें । तेणें लोकांहातीं काय आलें ॥
चातुर्यें बहुतां संरक्षिलें । नानापरी ॥ १३ ॥
जो दुसऱ्याचें अंतर जाणे । देशकाल प्रसंग जाणे ॥
तया पुरुषा काय उणें । भूमंडळीं ॥ १४ ॥
श्रेष्ठ कार्य करी तो श्रेष्ठ । कृत्रिम करी तो कनिष्ठ ॥
कर्मानुसार प्राणि नष्ट । अथवा भले ॥ १५ ॥
धक्के चपेटे सोसावे । नीच शब्द सोशित जावे ॥
पस्तावोन परावे । आपले होती ॥ १६ ॥
व्याघ्र सिंह भयानक । देखोनि भयचकित होती लोक ॥
परी त्यांचीं पिलें निःशंक । तयांपुढें खेळती ॥ १७ ॥
कांहीं मेळवी मग जेवी । गुंतल्या लोकांस उगवी ॥
शरीर कारणीं लावी । कांहींतरी ॥ १८ ॥
मैत्री करितां होतें कृत्य । वैर करितां होतो मृत्य ॥
बोलिलों हें सत्य कीं असत्य । ओळखावें ॥ १९ ॥

जे सत्कीर्तीचे पुरुष । ते परमेश्वराचे अंश ॥
धर्मस्थापनेचा हव्यास । तेथेंचि वसे ॥ २० ॥
एक भरें एक रितें । रितें मागुतें भरतें ॥
भरतें तेंही रितें होतें । काळांतरीं ॥ २१ ॥
शुद्ध सोनें पाहोनि घ्यावें । कशीं लावूनि तावावें ॥
श्रवणें मननें जाणावें । प्रत्ययासीं ॥ २२ ॥
आधीं कष्टाचें दुःख सोशिती । ते सुखाचें फळ भोगिती ॥
आधीं आळसें सुखावती । त्यांसी पुढें दुःख ॥ २३ ॥
बहुत लोक मिळवावे । एकविचारें भरावे ॥
कष्ट करूनि घसरावें । म्लेंच्छांवरी ॥ २४ ॥
राज्यामध्यें सकळ लोक । सलगी देऊनि करावे साक ॥
लोकांचे मनां धाक । उपजोंची नये ॥ २५ ॥
आहे तितकें जतन करावें । पुढें आणीक मिळवावें ॥
महाराष्ट्र राज्य करावें । जिकडे तिकडे ॥ २६ ॥
अहंमती लोकीं धरावी । हिंमतीची तरवार करावी ॥
चढती वढती पदवी । पावाल येणें ॥ २७ ॥
शिवराजास आठवावें । जीवित्व तृणवत मानावें ॥
इहलोकीं परलोकीं तरावें । कीर्तिरूपें ॥ २८ ॥

हा समर्थ रामदासस्वामींचा उपदेश किती रसाळ आणि समयोचित आहे, आणि हें महापुरुषांचें भाषण श्रोत्यांच्या मनास किती मधुर आणि पान्हा फुटविणारें आहे हें सांगायास नकोच. या दोघां सत्पुरुषांची प्रतिमा एकच होय. थोरांच्या अंतःकरणाचें एकमेकांशीं कसें सादृश्य असतें पहा ! असो. स्वामींनीं दिलेलें पुस्तक व वरद्दोक्ति यांचें ग्रहण करून बाजीराव मंडळीसह आज्ञा घेऊन निघून गेला.

हे समर्थासारखे महापुरुष प्रत्यक्ष पाहून व त्यांनीं के-

लेलीं संभाषणें आणि उपदेश ऐकून अंगीं थोडा तरी स्वदेशाभिमानाचा संचार होणार नाहीं, असा अरसिक पुरुष या नरकोटींत कोणी सांपडेल का? कारण, रसिकाच्या अंतःकरणांत अशा अप्रतिम मूर्ति पाहून व त्यांचे उपदेश श्रवण करून वीररसानंदाची स्फूर्ति झाल्याविना राहावयाचीच नाहीं. स्वदेशाचा जीर्णोद्धार करणाऱ्या ह्या राजर्षींचें ज्यांस दर्शन घडलें असेल, ते किती धन्य आणि किती भाग्यवान् बरें!! मानवसमुद्राच्या पोटीं अनेक रत्नें पिकतात; पण अशा सन्मण्याचा लाभ होण्यास प्रजेचेंच महद्भाग्य पाहिजे. असो.

" पुढें बाजीराव व चिमाजी आपा हे स्वामींस स्वारींतून हमेषा पत्रें लिहीत, तेही त्यांजकडे उत्तरें पाठवीत. ते अस्सल कागदपत्र अद्यापि धावडशीकर संस्थानिक यांच्या घरीं आहेत. त्यांतून मासल्याकरितां एक दोन उतारे येथें देतों. हीं पत्रें बाजीरावानें संकटांत असतांना इ० स० १७३६ व १७३९ या वर्षीं लिहिलीं होतीं.

" हल्लीं मी बहुतांचा देणेदार होऊन माझी कुतरओढ झाली आहे. ही मला नरकयातनाशी वाटते, आणि सावकार व शिलेदार यांच्या पायां पडतां पडतां माझ्या कपाळाचें कातडें गेलें."

हें पत्र, बाजीरावास फौज फार ठेवावी लागली, आणि तो शिपायांस पगारही चांगला देत असे, यामुळें लक्षावधि रुपये कर्ज होऊन त्यास सावकारलोक मनस्वी टोंचूं लागले, तेव्हां लिहिलें होतें.

आणखी एक पत्र, स्वराज्यांत, सेनासाहेब सुभा रघूजी भोंसला व प्रतिनिधि श्रीपतराव हे दोघे त्याचें न्यून पाहात

होते, ते त्याची उचलबांगडी करण्यास टपले होते, आणि बाजीरावाचें सारें लक्ष मोंगलांच्या पारिपत्याकडे ' लागलें होतें, अशी त्याच्या मनांची ओढाताण चालली असतां मोठ्या उदासीनतेनें लिहिलें होतें तें येणेंप्रमाणें:—

" आमचेच लोक आह्मांस हितशत्रु होऊन पाण्यांत पाहतात. यामुळें मी दुःखसागरांत बुडालों आहें. आगींत तेल ओतावें याप्रमाणें मला आणखी कर्जानें ग्रासिलें आहे. मला आतां कशाचीही आस्था नाहीं. महाराज, या संकटीं मला कांहीं तरणोपाय सांगा. अशा कचाटींत राहून जगण्यापेक्षां हा आपला शिष्य विष खाऊन मरण्यास तयार आहे. या वेळेस मरण येईल तर फार बरें."

यावरून—

'ज्याचे अंगीं मोठेपण ॥ तया यातना कठीण ॥ १ ॥
ऐरावती रत्न थोर ॥ त्यांसी अंकुशाचा मार ॥ २ ॥'

हा तुकोबारायाचा अभंग अगदीं यथार्थ आहे. असें वाटल्यावांचून राहत नाहीं.

या महापुरुषाला बाजीराव आपल्या मनांतल्या अंतस्थ व नाजूक गोष्टी निष्कपट वृत्तीनें कळवी. चिमणाजी आपाही तसेंच करी, सारांश, स्वामींच्या ठिकाणीं ते दोघेही बंधु किती मोकळ्या मनानें वागत, आणि त्यांजवर त्यांची भक्ति, निष्ठा व भरंवसा किती होता, हें ह्या पत्रांवरून स्पष्ट होतें. कप्तान ग्रांट डफ साहेब मराठ्यांच्या इतिहासांत ह्मणतात कीं, "अशीं पुष्कळ अस्सल पत्रें मीं पाहिलीं. तीं फार मनोरंजक आणि बहुमोल आहेत. कांहींचे तरजुमे मात्र मला मिळाले. अस्सल कागदांच्या नकला धावडशीकर लोकांनीं मला दिल्या नाहींत."

हे सारे कागदपत्र गोळा करून त्यांचें एक पुस्तक करून, छापवून, राखून ठेवण्याचें श्रेय कोणी एकादा स्वदेशभक्त घेईल तर त्याचे लोकांवर बहुत बहुत उपकार होतील.

आतां इ० स० १७२१ त हिंदुस्थानांत राजकीय स्थिति कशी होती तिचें निरूपण पुढील भागांत कथन करूं.

भाग ११.

देशस्थिति.

इ० स० १७२१ त बाजीराव पेशवा झाला त्या वेळीं मराठ्यांचे बहुतेक सरदार एकचित्त झाले होते, पण राजघराण्यांत सातारा आणि कोल्हापूर अशी दुफळी होती. यामुळें कांहीं शाहूराजाकडे आणि कांहीं संभाजीकडे अशी फुटाफूट झाली होती. बाळाजी विश्वनाथ यानें दिल्लीपर्यंत आपली छाप बसवून स्वराज्य नांवारूपास बरेंच आणिलें होतें.

हिंदुस्थान हें संपत्तीचें केवळ माहेरघर आहे अशी कीर्ति ऐकून हजारबाराशें वर्षांपासून आरबस्थान, आफगाणिस्थान, तार्तरी, इराण, वगैरे प्रदेशांकडून मुसलमानांचें जणूं पेंव फुटलें होतें. पश्चिमेकडून व उत्तरेकडून त्यांच्या झुंडींच्याझुंडी दिनू दिनू करीत हिंदुस्थानांत शिरल्या. त्यांनीं दिल्लीस बादशाही तक्त स्थापिलें; आणि आपलें पोतडें भरण्यासाठीं हळूहळू सर्व हिंदुस्थानभर त्यांनीं सर्व

१ अलीकडे काव्येतिहाससंग्रहांत व बडोद्याच्या बालांकुर मासिकपुस्तकांत या ब्रह्मेंद्रस्वामींचें चरित्र छापून प्रसिद्ध झालें आहे; शिवाय रा० रा० पारसनीस यांनीं याबद्दलचें स्वतंत्र पुस्तक छापून प्रसिद्ध केलें आहे. तें वाचकांनीं पाहावें.

प्रकारची धामधूम चालविली. असें होतां होतां इ० स० १७२१ त दिल्ली दरबारची स्थिति कोणत्या थरास जाऊन पोंचली होती तें पुढें लवकरच समजेल.

हिंदुस्थानांत सोन्याचा धूर निघत असतो, अशी बातमी यूरोपखंडांतही पोंचली. प्रथम पोर्तुगीज लोक साहस करून इकडे आले. ते व्यापार करतां करतां पुढें राजकारणांतही शिरले. त्यांनीं बराच मुलूख काबीज केला. आणि कांहीं कुरापती काढून एतद्देशीय राजांबरोबर युद्ध करूं लागले. इ० स० १७२१ त मराठ्यांचे ते एक शत्रु होते. पोर्तुगीज लोकांची बढती पाहून तिकडच्या दुसऱ्या साहसी लोकांच्या तोंडास पाणी सुटलें. क्रमाक्रमानें डच, फ्रेंच आणि इंग्लिश हे हिंदुस्थानांतलें सोनें, रुपें हिरे, माणकें व मोतीं गोळा करण्यासाठीं धापा देत आले. टोपीवाल्यांचें समुद्रकांठीं कडेचेंकडे पडलें. प्रथम एतद्देशीय राजांकडून थोडीशी उतरावयापुरती जागा मागून घेऊन दमन, दीव, गोवें, मुंबई, खंबायत, पांडिचरी, सुरत, राजापूर, साष्टी, वेंगुर्ले, चौल, कालिकोट इत्यादि स्थळीं त्यांनीं व्यापाराचीं दुकानें थाटलीं. मग *" भटाला दिली ओसरी आणि भट पाय पसरी " असा त्यांनीं हळूहळू क्रम आरंभिला. इ० स० १७२१ पर्यंत फ्रेंच व इंग्लिश यांनीं मौनमुद्राधारण केलें होतें. हातांत तागडी घेऊन कोणाचें किती वजन आहे तें तोलीत बसले होते. पुढें योग्य संधि मिळतांच हातांतली तागडी टाकून ते एतद्देशीयांच्या राजकारणांत शिरले.

इकडे मुसलमानांच्या राज्याची स्थिति कशी झाली होती ती आतां सांगतों. औरंगजेबाच्या मरणापर्यंत दिल्ली

दरबारची जेमतेम चढती कमान होती. त्याच्या मागें बादशाही तक्ताबद्दल आपआपसांत भांडणें लागून राज्यास उतरती कळा लागली. इ० स० १७२१ त दिल्लीस महंमदशाहा बादशाहा तक्ताधिपति होता. "बादशाहा" "राजा" या शब्दाचा दुसरा अर्थ करितात त्या मासल्याचा हा महंमदशाहा होता. त्याच्या दुर्वर्तनानें मुसलमानी राज्याचा लय होत चालला. आणि मराठ्यांचा उत्कर्ष होत चालला. राजेलोक ऐषआरामी झाले ह्मणजे त्यांच्यावर अवदशेचा फेरा आलाच असें समजावें. अशा प्रसंगीं त्यांच्याजवळ प्रधानमंडळ तरी चांगलें हुशार व इमानी असावें लागतें. पण तेथें मग चांगल्याची बूज नसते, यामुळें सगळी बलबलपुरी होऊन जाते. त्या समयीं औरंगजेबाच्या तालिमेंत तयार झालेला एक मुत्सदी मुसलमान सरदार होता. तो मात्र मराठ्यांच्या पराक्रमाच्या आड येई. तो नसता तर मुसलमानी राज्य रसातळास जाऊन सर्व हिंदुस्थानभर मराठ्यांचें एकछत्री राज्य झालें असतें. तो पुरुष कोणता हें सांगण्यापूर्वी महंमदशाहाची कारकीर्द दिल्लीस कशी चालत होती ती प्रथमतः सांगूं.

महंमदशाहा बादशाहा सर्वकाल ऐषआरामांत धुंद असे. सगळा राज्यकारभार, अप्रतिष्ठित, चैनी, पाजी, हलके व व्यसनी, अशा मनुष्यांच्या हातीं असे. त्यांचा अवघा वेळ खुषमस्करींत जाई. कोणाची कांहीं तरी कुचेष्टा करावी आणि बादशाहास रमवावें, हेंच आपलें कर्तव्य कर्म असें ते समजत. दरबारी लोक नाच, रंग, तमाशे यांत गुंग झाले होते. हुक्का, चिलीम, नेचे, मोतियाचे ग-

जरे, गुडाकू, याकूती, माजूम, अलेकम-सलाम, या पोकळ डामडौलांत ते गर्क झालेले. एका रमणीनें बादशाहास इतकें आसिलें होतें कीं, दरबारचा शिक्कामोर्तब तिच्या स्वाधीन असून ती मन मानेल त्यास भराभर सनदा करून देई. लष्कराचा बंदोबस्त बिघडून गेला. कामगिरी केली नसून जहागिरीच्या सनदा आणि अपराध नसून फांशीच्या शिक्षा होऊं लागल्या. राज्यांत चोहींकडे बंडाळी माजली. ज्याच्याजवळ घोडा व बंदुक त्यानें खुशाल गरीबांच्या मुसकटांत मारावें, लुटावें, खावें आणि कुबेर व्हावें. राज्याचा वसूल बादशाही खर्चास पुरेनासा झाला. कर्जाचा बोजा वाढत चालला. पैक्याची तूट भरून येण्यासाठीं प्रजेवर नवीन कर बसले, लोकांच्या कामांचे वर्षोवर्ष निकाल लागतना. अशी बेबंदपाच्छाई झाली. जसा एखादा उंच जुना झालेला राजवाडा बाहेरून सुरेख दिसतो, परंतु त्याला दागदुजी करून उपयोग नसतो, कां कीं, तो जीर्णावस्थेनें अल्पकालांत धबालदिशीं जमीनदोस्त व्हावयाच्या बेतांत आलेला असतो. तसें दिल्लीचें राज्य त्या वेळेस बलहीन आणि बेताल झालें होतें. तें मराठ्यांच्या हस्तगत पूर्वींच झालें असतें, परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें मुसलमानांत निजाम उल्मुल्क या नामेंकरून एक पोक्त, वजनदार व शूर सरदार होता. तो स्वार्थ साधून नामधारी बादशाहास स्वजात्यभिमानास्तव आपल्या बुद्धिबलाचा आणि बाहुबलाचा वरचेवर नेटावा देई. हीच मराठी राज्याच्या विस्तारास आडकाठी झाली होती. इ० स० १७२१ त मराठ्यांस मोठा जबरदस्त प्रतिपक्षी काय तो निजाम उल्मुल्कच होता; सबब त्याची थोडी

परिनालिका आणि बलाबल येथें सांगणें अवश्य आहे.

प्रस्तुत ज्याला हैदराबाद सरकार किंवा निजामाचें राज्य असें ह्मणतात त्याचा हा मूळपुरुष. निजाम उल्मुल्काचें मूळचें नांव मीर कमरुद्दीन ऊर्फ चिनकुलिचखान. तो इ० स० १६४४ त जन्मला. तो मोठा धूर्त, अभिमानी, मसलती, शूर, खंवट, महत्त्वाकांक्षी आणि तिरसट असे. औरंगजेबाच्या लष्करांत वाढत वाढत तो मोठ्या योग्यतेस चढला होता. त्याजवर बादशाहाची कृपा असे. त्यानें त्यास पांच हजार स्वारांची मनसब देऊन विजापूरच्या सुभेदारीचे जागेवर नेमिलें होतें. औरंगजेबाचा अवतार संपल्यावर फरुकशेर बादशाहानें त्यास आपली वजिरी दिली, आणि " निजाम उल्मुलुक " असा त्याला नवा किताब दिला. या शब्दाचा " उत्तम राज्यव्यवस्था करणारा " असा अर्थ होतो. तो मग माळव्याचा सुभेदार झाला. त्याच्या जवळ बारा हजार जंगी फौज होती. आणि " आसिफजा " हा नवा किताब आपल्या नांवास जोडून दक्षिण प्रांत जिंकून स्वतंत्र होण्याची त्यानें इच्छा धरिली. आज अशीरगड हस्तगत केला, उद्यां बऱ्हाणपूर घेतलें, परवां खानदेशसुभा पटकावला, असें त्याचें उत्तरोत्तर दक्षिणेकडे पुढें पुढें पाऊल पडत चाललें. त्या समयीं त्याच्या सुदैवानें ह्मणा, किंवा हिंदूंच्या दुर्दैवानें ह्मणा, चंद्रसेन जाधव, निंबाळकर, राव रंभा सर्जेराव घाटगे, इत्यादि कित्येक निमकहराम मराठे सरदार, स्वदेशाभिमान, स्वजात्यभिमान आणि स्वराजनिष्ठा टाकून आपलें सैन्य घेऊन त्या परधर्मी आणि परकीय सरदारास जाऊन मिळाले. तेणेंकरून निजामसाहेबांचें प्रस्थ वाढत चाललें.

तो पराक्रमी सरदार आहे अशी त्याची ख्याति होत चालली. त्याची आणि दिलावर अल्लीखानाची बऱ्हाणपुराजवळ लढाई झाली. तींत दिलावर अल्लीखान गतप्राण झाला. तसेंच औरंगाबादेस अलम अल्लीखान नामें सय्यद बंधूंचा एक अधिकारी होता, त्याचें व याचें वऱ्हाडांत पैनघाटानजीक बाळापुराजवळ तुमुल युद्ध झालें. त्यांत खानाचा पराभव होऊन तो मारला गेला. दिल्लींत दोन बलवान् सय्यद बंधु होते, ते महंमदशाहाच्या डोळ्यांत रेतीच्या कणासारखे सलत होते. त्यांस निजामानें मारेकऱ्यांकरवीं मारून टाकिलें. मग त्याचा सर्व राज्यकारभार एकमुखी व एकहाती झाला. या कामगिरीनें बादशाहाजवळ त्याची प्रतिष्ठा वाढली. त्याला हुजूरवजिरीचीं वस्त्रें मिळून तो तें काम पहात असतां एकदां बोलतां बोलतां एका खुषमस्कऱ्यानें त्याची थट्टा करून बादशाहास हंसविलें. तो निजाम मोठा मानी, औरंगजेबाच्या वेळचा मुत्सद्दी, पोक्त, सभ्य, प्रौढबुद्धीचा, आणि रागीट होता. त्याला तो अपमान सहन झाला नाहीं. बादशाहाचे पोरकट चाळे पाहून दरबारच्या कामांतून त्याचें मन उडालें. मग तो वजीरीचें काम तत्काळ सोडून वकील मुतलख् हा दुसरा अधिकार पत्करून तेथें राहिला. त्याही कामास त्रासून, कांहीं निमित्त करून, तो इ० स० १७२३ त दक्षिणेकडे निघाला. तिकडे हैदराबादेस मबारीजखान नामें सुभेदार होता, तो बादशाहाचे गुप्त आज्ञेवरून निजामाबरोबर लढाईस उभा राहिला. त्याचें व ह्याचें शक्करखेड्याजवळ इ० स० १७२४ त घनघोर युद्ध झालें. त्यांत मबारीजखान आपल्या दोन पुत्रांसहित पतन पा-

वला. याप्रमाणें हैदराबाद सुभा निजामास सहज प्राप्त झाला आणि तेव्हांपासून तेंच त्यानें आपलें रहण्याचें ठिकाण कायम केलें.

त्याच्या पदरीं जैयत फौज होती. तींत उत्तरेकडचे धट्टेकट्टे धिप्पाड शिपाई भरले होते. ते अंगांत लोखंडाचीं जड चिलखतें घालीत. त्यांच्या पुढें दक्षिणी लोक सुकुमार दिसत. स्वारांचे घोडे उंच आणि धष्टपुष्ट असत. शिपायांपाशीं चापाच्या आणि तोड्याच्या बंदुका असत. त्यांत उत्तम तिरंदाजी करणारेही पुष्कळ होते. लहानमोठ्या तोफा पुष्कळ असून त्यांजवरचे गोलंदाज आपल्या कामांत तरबेज होते. ओझीं वहाणारे व लढाऊ हत्ती त्याच्या फौजेबराबर बहुत असत. असा त्याचा जंगी सरंजाम होता. त्याचे सरदार हिंमतबहादर होते. तो जातीने मोठा धिप्पाड व तेजस्वी पुरुष होता; त्याच्या विवाहित स्त्रिया पांच सहा असून शिवाय जनानखान्यांत कित्येक उपस्त्रिया होत्या त्या निराळ्याच. गाजिउद्दीन, नासिरजंग, सलाबतजंग, निजामअल्ली, सरीफ आणि मीरमोगल असे त्याला सहा पुत्र होते. औरस कन्याही कांहीं होत्या. हल्लीं हैदराबादच्या राज्याचें क्षेत्रफळ सुमारें एक लाख औरसचौरस मैल, आणि वसूल तीन कोटींच्या जवळ आहे.

इ० स० १७२१ त बाजीरावानें मराठी राज्याची लगाम आपले हातीं धरिली. त्या समयीं हिंदुस्थानची राजकीय स्थिति अशा प्रकारची होती. हिजवरून वाचकांच्या लक्षांत येईलच कीं, निजाम उल्मुलुक हा एक बाजीरावास बलाढ्य शत्रु होता. हे दोघे योद्धे दंड ठोकून रणांगणावर उभे राहिले तेव्हां बाजीराव २५ वर्षांचा

उमेदवार असून निजाम साहेब त्याच्या तिप्पट वयाचा ह्मणजे ७६ वर्षांचा ह्मातारा होता. तरी त्या उतारवयांत सुद्धां त्याचें बुद्धिचातुर्य आणि अंगचापल्य कायम होतीं. त्याची हयात देखील साधारण आयुर्मानाच्या बाहेर गेली होती. ह्मणजे तो मेला त्या वेळेस त्याची उंमर १०४ वर्षांची होती असें इतिहासकारांनीं लिहिलें आहे. या दोघांचीं वयें आणि करामतीकडे पाहिलें तर आलीकडच्या काळीं हे लहानसे द्रोणार्जुनच होऊन गेले असें ह्मटलें पाहिजे.

भाग १२.

माळवा प्रांतावर स्वारी.

राजाज्ञा घेऊन बाजीरावानें इ० स० १७२१ त पुणें हें आपलें राहण्याचें ठिकाण केलें. त्यानें आपल्या कुटुंबाचीं माणसें सासवडाहून तेथें आणून ठेविलीं. बापूजी श्रीपत या नांवाचा पुरंदर किल्ल्याचा अधिकारी होता, त्यास पुण्याची सुभेदारी दिली. तो मोठा चतुर पुरुष होता. त्याच्या हाताखालीं रंभाजी जाधवराव ह्मणून एक हुशार मराठा होता त्यास नेमिलें. त्या समयीं पुणें हें अगदीं लहान गांव होतें. त्याचें शहर बनविण्याचें काम त्याजकडे सांगितलें. व्यापारी, वाणी, उदमी, आणून त्यांस कौल देऊन, तेथें वस्ती वाढविण्याचें काम झपाट्यानें चालविलें. इ० स० १७२१ त प्रथम भुजंगशेट राशनकर, दुर्गाप्पा अथळकर, व बाळाप्पा नद्दे, यांजकडून दुकानें घालविलीं. त्यांचा कित्ता पाहून पुष्कळ नवे व्यापारी भराभर येऊन राहूं लागले.

बाजीराव पेशवा झाल्यावर खानदेशांतून मोकासदा-

रांचीं पत्रांवरपत्रें येऊं लागलीं कीं, "सरकारचे मोकासबाबीचे वगैरे हक्क; मोंगलांचे अधिकारी, बिनहरकत व सुरळीत वसूल होऊं देत नाहींत, तर याविषयीं जशी आज्ञा होईल तसें करीत असों." मग प्रथमची स्वारी त्यानें खानदेशावरच करण्याचा बेत केला. फौज, दारू, गोळा, हत्यारं, पैसा यांची सिद्धता करून, दसऱ्याच्या मुहूर्तानें तो पुण्याहून निघाला. त्या समयीं, काशीबाई चार महिन्यांची गरोदर होती. तिला पुढें प्रथमच पुत्र झाला. त्याला त्याच्या आजाचें ह्मणजे बाळाजीपंत असें नांव ठेविलें. तोच मुलगा पुढें बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवा या नांवानें प्रसिद्ध झाला.

जामानिमा करून स्वारीवर जातांना बाजीराव व आपा हे आपल्या मातुश्रीच्या पायांवर डोई ठेवण्यास आले. तेव्हां त्या वीरमातेनें दोघांस जवळ बसवून पाठीवर हात फिरवून त्यांच्या हातीं तहानलाडू भुकलाडू दिले. ते नेहेमींचे दळयाबेसनाचे लाडू नव्हते, तर ते निराळ्याच प्रकारचे होते. राधाबाई ह्मणाली, "अण्णा, आपा, तुमचे शिपाई, चाकर माणसें, यांना जेवणखाण व औषधपाणी मिळालें किंवा नाहीं हें आधीं पाहून, त्यांचा समाचार घेऊन, मग तुह्मी जेवा. प्रवासांत आपल्या प्रकृतीस जपा. पूर्वी मिळविलेला नांवलौकिक संभाळून त्यांत आणखी भर घाला. महापुरुषांची आठवण ठेवा, आणि रामलक्ष्मणांप्रमाणें एकविचारानें राहा, ह्मणजे श्रीजोगेश्वरी आईच्या कृपेनें तुह्मी यशस्वी व्हाल. सुखरूपतेचीं स्वारींतून नेहेमीं पत्रें पाठवीत जा." ही मातुश्रीची आज्ञा शिरसावंद्य करून व तिचे आशीर्वाद घेऊन ते स्वारीस निघाले.

वाटेंत जेथें तेथें मोंगलांचे अधिकारी हरकत करीत. परंतु त्यांना न जुमानितां बाजीराव आपले हक्क, बेधडक वसूल करीत चालला.. त्या समयीं त्याच्या मनांत येऊन चुकलें कीं, माळवा प्रांत अगोदर हस्तगत करून नंतर मराठ्यांचें राज्य हिंदुस्थानांत आस्ते आस्ते वाढवीत न्यावें. परंतु त्यास प्रतिवर्षी 'सातान्यास' माघारें यावें लागे. या अडचणीमुळें त्याचा तो मनसुबा पुढें बरींच वर्षेपर्यंत सिद्धीस गेला नाहीं. सातान्यास यावें लागे याचें कारण असें:--राजापाशीं सातान्यास श्रीपतराव प्रतिनिधि असे. तो मोठा बुद्धिमान् यजुर्वेदी ब्राह्मण होता. बाजीरावही मोठा शहाणा, धूर्त व शूर पुरुष होता. पण तो कोंकणस्थ ब्राह्मण होता. यामुळें प्रतिनिधि त्याचा मत्सर करी. कोंकणस्थांचें प्राबल्य वाढूं दिलें तर यजुर्वेदी मागें पडतील अशा भीतीनें राजाचें मन वळवून प्रतिनिधि त्याच्या इच्छेच्या आड येई. त्या दोघांमध्यें आपसांत वैरभाव उत्पन्न होण्यास हेंच मूळ कारण झालें. ही मात्सर्यबुद्धि स्वराज्याच्या हानीस मूळ होईल असें श्रीपतराव प्रतिनिधीसारख्या हुशार मुत्सद्याचे लक्षांत आलें नाहीं, ही मोठी दुःखाची व दिलगिरीची गोष्ट झाली. असो.

इ० स० १७२४ पर्यंत बाजीरावानें खानदेशांत एकंदर तीन स्वाऱ्या केल्या. माळव्यांकडेही कांहीं फौज पाठवून मोंगलाचा प्रांत त्यानें बराच उद्ध्वस्त केला. मोंगलाचा बऱ्हाणपुर येथील सुभेदार अजीमुउल्लाखान याचा दाउदखान सरदार हा फौज घेऊन कित्येक वेळां याजवर चालून आला. त्याचा पूर्ण पराभव करून बा-

जीरावानें त्यास त्राहि त्राहि करून सोडलें. एका लढाई-मध्यें बाजीरावाकडच्या दोघां मराठ्यांनीं मोठा पराक्रम करून शौर्याची पराकाष्ठा केली. ते दोघे सरदार राणोजीराव शिंदे व मल्हारराव होळकर हे होत. त्याचप्रमाणें उदाजीराव पवारही फौज घेऊन मोंगलाच्या मुलुखांत शिरला, तेव्हां त्यास भिऊंन मुसलमान लोक पिशाचासारिखे सैरावैरा पळत सुटले.

या प्रकारें या तिघां सरदारांची मर्दुमकी पाहून बाजीराव खुष झाला. त्यानें त्यांस पुढें मोठ्या योग्यतेस चढविलें. त्याची विशेषेंकरून होळकर व शिंदे यांजवर पूर्ण कृपा असे, व ते त्याच्या कृपादानास खरोखर सत्पात्र होते असें पुढील वृत्तांतावरून दिसून येईल. आतां या तिघां सरदारांचें येथें संकलित कुलवृत्त दिलें असतां अप्रासंगिक होणार नाहीं, ह्मणून तें येथें देतों.

माळव्यांत प्रस्तुत होळकरांचें ७० लक्षांचें राज्य आहे. त्याचा मल्हारराव हा मूळपुरुष आणि इंदूर ही त्याची मुख्य राजधानी. होळकराच्या राज्याचें क्षेत्रफळ सुमारें ८,५०० चौरसमैल आहे. होळकर या शब्दांतील होळ या नांवाचा एक गांव पुणें जिल्ह्यांत निरेच्या कांठीं आहे. त्या गांवीं मल्हाररावाचा बाप चौगुला होता, व तो तेथील राहणारा, ह्मणून त्यास "होळकर" असें ह्मणत. तो जातीचा धनगर. त्याला इ० स० १६९३ त मुलगा झाला. त्याचें त्यानें मल्हारी असें नांव ठेविलें. मल्हारी लहान असतांच त्याचा बाप वारला, ह्मणून त्याचा मामा त्याला खानदेशांत आपल्या घरीं घेऊन गेला. तेव्हां तो पांच वर्षांचा अज्ञान मूल होता. धनग-

रांच्या चालीप्रमाणें त्यानें आपल्या घरीं भाचाला मेंढरें वळावयास लाविलें. एका बखरींत असें लिहिलें आहे कीं, मल्हारी एक दिवस आपल्या मेंढ्या चारणीस सोडून एका झाडाखालीं हुश्हुश् करीत उताणा पडला असतां तेथें त्याचा जरा डोळा लागला. त्या समयीं एका मोठ्या नागानें त्याच्या मस्तकावर आपली फेंडा धरिली. हें एक महत्पदप्राप्तीचें सूचक चिन्ह होय, असें हिंदुलोक मानितात. असो. तो मल्हारी थोडासा मोठा झाल्यावर त्याला तें मेंढरें वळायाचें बुळकें काम आवडेनासें झालें. मग तेथून जवळच नंदुरबार गांवीं सेनापति दाभाड्याचा सरदार कंठाजीराव कदम बांडे राहत असे; त्याच्या लष्करांत त्यानें प्रथम शिपायाची नौकरी पत्करिली. पुढें लौकरच सेनापति दाभाडा कदमास घेऊन सैन्यासह गुजराथेवर उतरला. तेव्हां हा मल्हारी २५ स्वारांवरचा जमादार झाला होता. कर्मधर्मसंयोगानें त्याच संधीस बाजीराव पेशव्याची फौज माळव्यावर चालली होती. त्या दोन्ही लष्करांतील शिपायांमध्यें कांहीं कारणानें तापीच्या कांठीं मोठी कलागत झाली. तिचें निवारण पुढें सरून मल्हारी जमादारानें मोठ्या चातुर्यानें आणि शिताफीनें केलें. हें त्याचें चातुर्य बाजीराव पेशवे याचे कानीं गेलें. तेव्हां असा उमदा चतुर शिपाई आपल्या पदरीं असावा असें त्यास वाटून कदमाकडून मल्हारी होळकर यास त्यानें मागून घेतलें. तेव्हांपासून तो पेशव्यांचा अंकित झाला. त्याच्या गुणांवरून तो पुढें लवकरच पेशव्यांच्या लष्करांत ५०० भालाईत स्वारांवरचा सरदार झाला. बाजीरावाचें व त्याचें बहुधा वय सारखेंच होतें. त्याच्या

पदरीं होळकर राहिला तेव्हां तो सुमारें ३०।३२ वर्षांचा तरणा बांड उमेदवार शिपाई होता. या प्रकारेंकरून जो मल्या धनगर प्रथम मामाच्या घरीं तुकडा खाऊन मेंढरें वळीत होता, तो पुढें मल्हारराव होळकर या नामेंकरून मोठा विख्यात सरदार बनला. पहा नशिबाची सलाबत कशी आहे!!

उत्तर हिंदुस्थानांत शिंद्याचें राज्य आहे. त्याचें क्षेत्रफळ सुमारें २५,००० चौरसमैल व वसूल दीड कोटीच्या जवळ जवळ आहे. त्याची ग्वालेर ही मुख्य राजधानी. या घराण्याचा राणोजीराव हा मूळपुरुष होय. त्याचें मूळ राहण्याचें ठिकाण कण्हेरखेड. तें साताऱ्यापासून ६ कोसांवर कोरेगांव तालुक्यांत आहे. त्या गांवची पाटीलकी अद्याप शिंद्यांकडे आहे. तो राणोजीराव शिंदा पूर्वी मोंगलांच्या चाकरीस राहून मोठ्या पदवीस चढला होता. परंतु त्याजवर पुढें असमानी सुलतानीचा फेरा येऊन तो रावाचा रंक झाला. शेवटीं बाजीरावाच्या बापापाशीं ह्मणजे बाळाजी विश्वनाथाजवळ तो बारगिरीची नौकरी धरून राहिला. ' 'कालस्य कुटिला गतिः'. पुनः त्याचें नशीब उदयास येण्याची वेळ आली तेव्हां त्याची एकनिष्ठसेवा, तत्परता, चलाखी आणि हुशारी पाहून बाजीरावानें त्यास आपल्या प्रथमच्याच स्वारींत शिलेदारीची असामी दिली. एका लढाईत त्याचें शौर्य, धैर्य व फौजेची टापटीप पाहून त्याला त्यानें ५०० स्वारांची सरदारी दिली. पहा, प्रारब्धाची ओहोटी भरती कशी आहे! राणोजीराव शिंदा व मल्हारराव होळकर या दोघांमध्यें अत्यंत मित्रत्व होतें.

माळव्यांत धार हें एक संस्थान आहे. धारचा किल्ला पुरातन व मोठा आहे. तेथें उदाजीराव पवाराचा बाप विश्वासराव यानें आपली गादी स्थापिली. त्याला रामचंद्रपंत अमात्य यानें राजाराम महाराजांचे वेळेस योग्यतेस चढविलें. उदाजीराव पवार पूर्वी शाहूराजाच्या हुजूर पागेवर एक मोठा सरदार होता. तो मोठा चलाख असे. त्याला ज्या ज्या कामगिऱ्या राजानें सांगितल्या त्या त्या त्यानें मोठ्या हिंमतीनें शेवटास नेल्या. गुजराथेंत व माळवा प्रांतांत वरचेवर स्वाऱ्या करून तिकडचा मुलूख त्यानें लुनावाडापर्यंत जाळून लुटून फस्त केला. पुढें बाजीरावाचा त्याला आश्रय मिळतांच तो चौथाई व सरदेशमुखी हक्क वसूल करीत चालला. असा त्याचा पराक्रम पाहून बाजीरावाची त्याजवर फार मर्जी बसली.

या तिन्ही सरदारांस महाराजांची आज्ञा घेऊन बाजीरावानें इ० स० १७२५ त सनदा करून दिल्या. त्यांत चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल करण्याचा त्यांस वंशपरंपरेचा अधिकार दिला, आणि फौजेच्या खर्चासाठीं मोकासबाबीचा अर्धा वसूल त्यांजकडे लावून दिला.

वर सांगितल्याप्रमाणें माळव्यांत उदाजीराव पवाराची सरशी होत चालली. गुजराथेंत सेनापति दाभाडे, कंठाजीराव कदम बांडे व पिलाजीराव गायकवाड, यांस जयावरजय येत चालले. दिल्लीकडे महंमदशहा बादशाहा आणि त्याचा पराक्रमी सुभेदार निजाम उल्मुलुक या दोघांमध्यें वैमनस्य वाढत चाललें. या गोष्टी हिंदुस्थानांत मराठ्यांचें राज्य वाढविण्यास व हिंदूंच्या मुलुखांतून मुसलमानांची सत्ता अजीबाद काढून टाकण्यास बहुत इष्ट

आहेत असें बाजीरावाच्या लक्षांत येऊन माळव्यावर मोठी स्वारी करून तो मुलूख हस्तगत करून घेण्यासाठीं त्यानें राजाची आज्ञा मागितली. परंतु त्यास त्या समयीं राजाच्या हुजूर श्रीपतराव प्रतिनिधि हा प्रतिपक्षी असून तो त्याच्याशीं वक्रपणानें वागे. माळव्यावर स्वारी करूं देण्याची तो राजास सल्ला देईना. यामुळें राजाचा रुकार मिळेना. तेव्हां पेशव्याची व प्रतिनिधीची बरीच चुरस लागून राहिली. 'नावडतीचें मीठ अळणी,' या न्यायानें बाजीरावानें सुचविलेल्या उत्तम उत्तम मसलती तो हाणून पाडी. असा त्यांच्यांत अंतस्थ कलह लागून राहिला. तो मराठ्यांचा शत्रु निजाम उल्मुलुक यास वारंवार कसा पथ्यावर पडे, हा वृत्तांत पुढें स्थलोस्थळीं पाहण्यांत येईल.

भाग १३.

वाक्युद्ध.

पेशव्याचा उत्तरेकडे मोंगलांवर स्वारी करण्याचा आग्रह आहे तो बरोबर आहे किंवा कसें, याचा सर्वानुमतें विचार करण्यासाठीं इ० स० १७२५ त सातान्यास एक दिवस शाहूराजानें मोठा दरबार भरविला. राजाचे सर्व अष्टप्रधान, तसेच दोनतीनशें सरदार व मानकरी ढालतरवार बांधून दरबारास आले. तेथें या प्रकरणाच्या साधकबाधकांचा विचार चालला असतां प्रतिनिधि व पेशवे यांचें मोठें कडाक्याचें वाक्युद्ध झालें. श्रीपतराव प्रतिनिधि यांनीं प्रथम त्या समयीं भाषण केलें. तें असें:—

"या समयीं पेशव्यांचा हा निव्वळ दुराग्रह आहे असें मी समजतों. त्यांनीं आपल्या बलाबलाचा यत्कि-

चितूही विचार केला नाहीं. तूर्त आमचा पक्ष निर्बल आहे असें कोणीही कबूल करील. स्वराज्यांत स्वस्थता नाहीं. एखादें छोटेंसें बंड मोडण्याची सुद्धां आमच्या अंगीं कुवत नाहीं. निजामाचें पराक्रमी सैन्य आमच्या दारापाशीं येऊन ठेपलें आहे. चौथाई व सरदेशमुखी हक्क सुरळीत वसूल होत नाहींत. कर्नाटक प्रांतांतली मोकासबाब वसूल करण्यासाठीं फत्तेसिंग भोंसले यांचे हातीं फौज व सनदा देऊन बरेच दिवस लोटले, तथापि तिकडे कोल्हापुरकर व त्यांचे हितचिंतक चव्हाण, घोरपडे व सावनूरकर नबाब, हे सर्वजण अशी कांहीं फळी धरून बसले आहेत कीं, आमची फौज अद्यापि कृष्णानदी देखील ओलांडूं शकत नाहीं. याप्रमाणें आमचें घर आमच्या ताब्यांत नसतां, पेशव्यांनीं मोंगलांवर स्वारी करण्याचा हट्ट धरणें हा वेडेपणा आहे. ते तिकडे निघाले, कीं इकडे एकदम बंडें उभीं राहतील. निजामाबरोबर अति वांकडें पडून त्याच्याशीं आतांच हातघाईचा युद्धप्रसंग करावा लागेल. माझा अभिप्राय असा आहे कीं, प्रथमतः आपल्या ताब्यांत जो मुलूख आहे, तेथें हक्काच्या बाबी वसूल करण्यास मोकासदार नेमून नीट व्यवस्था लावावी. कर्नाटकांत शिवाजीमहाराजांनीं संपादिलेला प्रांत आपल्या हातांतून गेला आहे तो, तिकडे स्वारी करून आपले कबजांत आणावा. इतकी व्यवस्था लागल्यावर मग उत्तरेकडे नवा मुलूख काबीज करण्याच्या कामास हात घालावा, हें उचित दिसतें. हें ह्मणजे मी भिऊन बोलतों असें कोणीं समजूं नये. जसे बाजीराव पेशवे शिपाई आहेत; तसा मीही शिपाई आहें.

त्यांच्याप्रमाणेंच हा प्रतिनिधि योग्य प्रसंगीं पाहिजे त्या मोहिमेवर तरवार बांधून जाण्यास एका पायावर सिद्ध आहे."

हें प्रतिनिधीचें भाषण संपतांच पेशव्यानें प्रत्युत्तरादाखल मोठें शौर्योत्तेजक, समर्पक, सुरस आणि मनोवेधक भाषण केलें, तें असें:—

"प्रतिनिधींनीं आतां जें भाषण केलें तें ऐकून मोठा विस्मय वाटतो. यांत संतोष मानण्याजोगी गोष्ट एवढीच आहे कीं, रणांगणावर मजबरोबर उभा राहाण्यास प्रतिनिधींसारखा जोडीदार सरदार सिद्ध आहे. आज नाहीं उद्यां तरी, प्रतिनिधि कमरेस तरवार बांधून सज्ज होणार हें खचित आहे. परंतु ते आजचें काम उद्यांवर ढकलितात येणेंकरून माझा दील फाटून गेल्य आहे. या आजउद्यांच्या चालढकलीनें आमची आजपावतर किती हानि झाली आहे तिचा आपल्या मनाशीं जरा हिशेब करा. आमचे रणशूर शिवाजीमहाराज यांचा वर्तनक्रम असा नव्हता. ते उद्यां करण्याचें काम आज हातीं धरीत, ह्मणून त्यांचा सुयशोदुंदुभि अद्यापि दिगंतरीं दुमदुमत आहे. त्यांनीं १७ व्या वर्षापासून अंतकालपर्यंत ३६ वर्षांत जीं मोठमोठीं अवाढव्य कामें केलीं त्याच शतांश या ४०।५० वर्षांत आमच्या हातून झाला नाहीं तर ही उद्यांची जपमाळ टाकून देऊन आपण आजच पुढच्या उद्योगास लागलें पाहिजे."

"खरा खरा प्रकार आहे तो आपल्या सर्वांच्या कानांवर घालण्याचा हा योग्य प्रसंग आहे. तो फुकट जाऊं दिला असतां माझ्या हुद्याचें काम मीं बरोबर बजाविलें नाहीं असा मजवर जनापवाद येईल, ह्मणून जें बोलणें

भाग आहे तें बोलल्यावांचून राहवत नाहीं. अधिकोत्तराची प्रतिनिधींनीं माफी करावी. खासगीसंबंधानें श्रीपतरावजी हे माझे परम मित्र आहेत, परंतु मुख्य प्रधान या नात्यानें मी स्पष्ट सांगतों कीं, प्रतिनिधींस स्वराज्याची व परराज्याची हवाल चांगलीशी कळली नाहीं. 'हिंदुपदपादशाहा' या बडेजाव किताबाला साजण्यासारखा आपला राज्यविस्तार केवढा असला पाहिजे, आपल्याकडे आज एकंदर मुलूख किती आहे, त्याच्या मर्यादा कोणत्या आहेत, आपले खरे मित्र कोण आहेत, खरे शत्रु कोण आहेत, त्यांचें व आपलें बलाबल कसें आहे, आपले हिंदुलोक सुखासंतोषांत आहेत कीं, दुःखाग्नीनें होरपळत आहेत, बंड कशास ह्मणावें, तें कशानें उद्भवतें, पुढें आपण काय उद्योग केला पाहिजे, या एकंदर गोष्टींचा प्रतिनिधींनीं पोक्त विचार केला नाहीं असें वाटतें. अनंदरावजी सुमंत यांजकडे परराज्यांतून नुकतींच पत्रें आलीं आहेत तीं पाहा. त्यांजवरून मोंगलास जेरीस आणण्याला हाच वक्त उत्तम आहे असें तुह्मांस वाटेल."

"काशीपासून रामेश्वरापर्यंत यच्चयावत् सर्व मुलूख आह्मां हिंदूंचा आहे. त्याचे आह्मी खरे खरे मालक असून मुसलमान वगैरे परकी लोक आंत शिरून त्यांनीं आमचें सर्वस्व हरण केलें, आणि तळहाताएवढे लहानसे जमिनीचे तुकडे आह्मांकडे ठेवून बाकीचा सारा मुलूख त्यांनीं व्यापून टाकला आहे. तो त्यांजकडून घेण्याचा आतां उद्योग करूं. कोल्हापूर व कर्नाटक तूर्त मनांत आणूं नका. तिकडे संभाजीराजे व व्यंकोजीराजे कोणी परके नाहींत. त्यांच्याकडे असलेला मुलूख आपल्याकडेच

असल्यासारखा आहे. ताटांत सांडलें काय आणि वाटींत सांडलें काय, एकच."

"तिकडे मोंगल सध्यां नाच, रंग तमाशांत गुंतला आहे. त्याच्या सैन्याची तयारी नाहीं, व त्याच्या शिपायांस वक्तशीर नक्त रोजमुरा पोंचत नसल्यामुळें ते बेदील झाले आहेतः अशा वेळेस त्यांच्यावर चालून जाण्यास काय हरकत आहे? याचा प्रतिनिधींनीं शांतपणें विचार करावा. मुसलमानांकडची वहिवाट काढणें असल्यास आजच आपण कंबर बांधिली पाहिजे."

"आह्मी विद्यमानकाळीं कमकुवत आहोंत असें प्रतिनिधि ह्मणतात, हें कशावरून कोण जाणे. मी तर खात्रीनें सांगतों कीं, मराठ्यांचा पराक्रम हल्लीं वृद्धिंगत होत आहे. आमच्या ह्या सरदारमंडळींत पंचविशी फुललेले, पन्नाशी उलटलेले व युद्धप्रसंग पाहिलेले, असे शूर वीर पुष्कळ आहेत. तिकडे गुजराथेंत त्र्यंबकराव दाभाडे सेनापति, सेनाखासखेल पिलाजीराव गायकवाड, कंठाजीराव कदम बांडे, वगैरे सरदार, मोंगलाचीं एकामागें एक ठाणीं उठवून, पुढें पुढें पाऊल टाकीत आहेत. मी खुद्द खानदेश व माळवा या प्रांतांकडे तीन स्वाऱ्या करून आलों. चौथाई, सरदेशमुखी, वगैरे बाबी गोळा करून तेथें आपला अंमल सुरू केला. जसें वाहातें पाणी अडवून धरिलें तर नाश करितें, तसेंच निरुद्योगी लोकांस बाहेर न नेतां देशांतल्यादेशांत कोंडून ठेविलें तर बंडें होतात. शिंदे, होळकर यांसारखे एकनिष्ठ वीर आणि अशी धैर्यशाली फौज पदरीं असल्यावर यशप्राप्तीविषयीं तिळ-

मात्र संशय धरावयास नको. मात्र आपण सर्वांनीं एक दिलानें आणि एक जुटानें चाललें पाहिजे."

"निजाम आपल्या दाराशीं येऊन ठेपला आहे, असें प्रतिनिधि ह्मणाले; पण 'ग्रामो नास्ति कुतः सीमा?' मुळीं आमच्या घराचाच ठिकाण नाहीं, बर दार कोठून असणार? तेव्हां आज तो विजापुरांत असला काय आणि सातान्यांत असला काय, सारखाच. आतां, निजाम बलिष्ठ शत्रु आहे; तो स्वतः शूर आहे; त्याचें सैन्य पराक्रमी आहे; त्याचा तोफखाना उत्तम आहे; या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत. पण अशा बलाढ्य शत्रूचा पराभव केला तरच आपण लोकांत मानपात्र व कीर्तिपात्र होऊं. रावण, कंस, कौरव, मंडणमिश्र व औरंगजेब, असे पराक्रमी प्रतिपक्षी नसते तर राम, कृष्ण, पांडव, शंकराचार्य व शिवाजीमहाराज यांची जगविश्रुत कीर्ति झाली असती काय? कबीराचा दोहरा आहे कीं, "मूरतसे कीरत बडी बिनपंख उड जाय, मूरत तो जाती रही कीरत कभूं न जाय." पण अशी कीर्ति कांहीं अलौकिक पराक्रमाशिवाय प्राप्त होत नाहीं. यमुना आणि भागीरथी यांनीं दुआबास वेढून टाकिलें आहे, तसें निजामाला आपल्या फौजेचा गराडा देऊन जेरीस आणूं. मुसलमान, फिरंगी, शिद्दी यांनीं यापूर्वीं जें येथें अकांडतांडव केलें त्याचें स्मरण झालें कीं, तळव्याची आग मस्तकास पोंचते. अंगाची लाही लाही होते. हृदयांत दुःखाग्नीचा भडका होतो. एक कीं दोन, काय काय ह्मणून सांगावें! त्यांनीं सोरटीसोमनाथाची मूर्ति फोडिली; सुंता करून जुलमानें हिंदूंचे मुसलमान केले; गांवचेगांव जाळून फस्त केले; हिंदूंचीं राज्यें सफाई बुडविलीं; स्त्रियांच्या पातिव्र-

त्याचा भंग केला; कित्येक स्त्रिया अब्रूखातर अग्निकाष्ठें भक्षण करून मरून गेल्या. 'सबसे जीव प्यारा' असें जरी आहे, तरी शेंकडों धर्मनिष्ठ हिंदूंनीं स्वधर्मसंरक्षणार्थ आपल्या प्राणांचे बळी दिले; हिंदूंचीं धर्मपुस्तकें जाळून टाकिलीं; स्थंडिलांचे विध्वंस केले. असें त्यांच्या कालकूट कर्माचें मोठें पातडें आहे, त्यांतून या कांहीं गोष्टी कळविल्या. याप्रमाणें सर्वत्र हाहाःकार झाला. तेव्हां "प्रभो, आतां आमचा अंत पाहूं नको, यांतून आह्मांस लवकर सोडीव;" अशी हिंदुप्रजा जिकडे तिकडे गयावाया करून करुणा भाकूं लागली. पुढें भगवत्कृपेनें आमच्या शिवाजीमहाराजांनीं हिंदूंचा कैवार धरिला. ते मोठे अक्कलवान्, शूर व मसलती होते. गोवळकोंडें व विजापूर घेण्याच्या भरीस न पडतां अगोदर त्यांनीं कर्नाटक प्रांत सर केला. त्या प्रभूची योग्यता काय सांगावी! ज्यांना आंगभर वस्त्र नाहीं; पोटभर अन्न नाहीं; 'कासराभर दीस चढला' ही ज्यांची हेंगाडी भाषा; त्या अडाणी व गरीब, पण शूर व इमानी मावळ्यांच्या बळावर त्यांनीं स्वराज्याचा पाया रचिला. कैक वेळां ते व त्यांचे जिवलग मित्र येसाजी कंक, तानाजी मालुसरे आणि बाजी फसलकर यांनीं पंचमहाभूतांच्या क्षोभास सुद्धां जुमानिलें नाहीं. अटव्य अरण्य, झंझावात, विजांचा कडकडाट, गारांची वृष्टि, मुसळधार पाऊस, नद्यांचा खळखळाट, भुकेनें पोटाची दामटी वळलेली, अशीं अनेक विघ्नें आलीं होतीं तरी हातांत नंगी तरवार घेऊन आपल्या शिपायांस उत्तेजन देत कित्येक अवघड किल्ले सर करून तेथें त्यांनीं आपला 'विजयध्वज उभा केला. लढाऊ गलबतें तयार केलीं. घे घे करीत देशचेदेश का-

बीज केले. मोठमोठे किल्ले बांधिले. स्मरणशक्तीविषयीं तर ते साक्षात् दीलदप्तरच होते. राजनीतिनिंपुण समर्थ रामदासस्वामी हे त्यांचे धर्मगुरु. त्यांनीं त्यांस राजधर्म पढविले. त्यांच्याच कृपेनें विजापूर, गोवळकोंडें व अहंमदनगर, हीं मुसलमानांचीं राज्यें त्यांनीं पादाक्रांत केलीं. त्यांजवर आपला वार्षिक खंड बसविला. औरंगजेबास जेरीस आणून त्याजकडून आपलें प्रभुत्व कबूल करविलें. प्रजेच्या सुखासाठीं कायदेकानू केले. लष्कराचा बंदोबस्त केला. स्वराज्य उभें करून हिंदुधर्माची संस्थापना केली. त्याच्या योगानें शिवाजीमहाराजांचा जिकडे तिकडे जयजयकार झाला.

"याप्रमाणें मोंगल हा एक आपल्या देशांत विशाल वृक्ष वाढला होता, त्याच्या फांद्या आमच्या शिवाजीमहाराजांनीं छाटून टाकिल्या; पण त्याचें मूळ अजून दिल्लीस कायम आहे. त्यामुळें पुनःपुनः नवे फांटे फुटून ते आह्मांस अडचण करितात. याकरितां या जखड वृक्षाच्या बुडाशीं कुऱ्हाडीचे घाव घालून त्याचीं पाळें मुळें खणून टाकूं. हें काम एकदां शेवटास नेलें ह्मणजे फिरंगी, शिद्दी हीं बिचारीं बांडगुळें आहेत, तीं तर सहज काढून टाकूं.

"निश्चयाचें बळ, तुका ह्मणे तेंची फळ." या वाक्यावर बळकट निष्ठा ठेवा. युद्ध, दान, परोपकार, दया हीं अढळ कीर्तीचीं साधनें आहेत. तीं विसरून जाऊन आपल्या वाडवडिलांच्या कीर्तीवर आणि भूतदयेवर पाणी सोडूं नका. आपला कुलमूळ गर्व सोडूं नका. बुद्धि, वाणी आणि कृति यांचा मिलाफ ठेवून स्वराज्य वाढवा. आज आमचें राज्य जरी लहानशा ढगाएवढें छोटें आहे, तरी आह्मी मनावर घेऊन तेंच अभ्र वाढवून त्याच्या जलधा-

रांनीं शत्रूंस टेंकीस आणून जयघोष करीत त्यांच्या मुलखांत प्रवेश करूं, अशी उमेद धरा. आतां शेवटीं महाराज सरकारास माझी हात जोडून अशी विनंति आहे कीं, भाऊबंदकीचे तंटे तूर्त आह्मीं कानामागें टाकिले पाहिजेत. शत्रूंचें पारिपत्य करून स्वराज्य वाढविणें हें सर्व कार्यांत महत्कार्य होय. हा विचार प्रतिनिधींच्या पसंतीस येत नसल्यास त्यांनीं हुजूर राहूनच कारभार पहावा, आणि मला उत्तरेस जाण्याची आज्ञा व्हावी. ह्मणजे मी स्वतः तिकडे जाऊन महाराजांचा यशस्वी भगवा झेंडा अटकेवर उभा करून येतों. "अर्थं वा साधयेत्, देहं वा पातयेत्" असा माझा दृढ निश्चय आहे. या देहावर माझा वारसा नाहीं. तो मीं स्वामिसेवेस अर्पण केला आहे. आतां याला कोणी भजोत, भाजोत, बाणांचे प्रहार करोत, वार करोत, हात तोडोत, पाय मोडोत, परंतु जोंपर्यंत हे अवयव शाबूद आहेत तोंपर्यंत ते सार्थकीं लागोत ह्मणजे झालें."

याप्रमाणें हें बाजीरावाचें अस्खलित आणि वीररसपर भाषण झालेलें ऐकून सर्वांच्या आंगांत वीरश्रीचें वारें भरलें. सरदारांच्या छात्या फुगून त्यांच्या अंगरख्यांचे बंद तटातट तुटले. त्यांचा आवेश इतका अनावर झाला कीं, त्यांनीं लगेच म्यानांतून सरासर तरवारी उपसल्या. तेव्हां सळासळ आवाज होऊन त्या नंग्या तरवारी दिव्यांच्या उजेडानें बिजलीसारख्या चमकूं लागल्या. खदिरांगारासारखे लाल होऊन शिपाई लोक डोळे गरगरां फिरवूं लागले. मोंगलास का चाऊं कीं खाऊं, असें त्यांस झालें. कित्येक त्यासरसे हात जोडून ह्मणाले, "सरकार, पेशवे ह्मणतात तेंच बरोबर आहे." शिंदे, होळकर ह्मणाले,

"त्यांच्यावर चालून जाण्यास पेशव्यांसारखे सिंह कशाला पाहिजेत? आमच्यासारखे लहानसे वाघ आहेत यांना मोकळें सोडावें, ह्मणजे ते समद्या गलिमांच्या नरडीचा घोंट घेऊन येतील." ही ईर्षेचा प्रकार पाहून शाहूराजासही स्फुरण चढलें, आणि तो ह्मणाला, "शाबास, बाजीराव शाबास, तुमचे वडील मोठें कुलीन आणि इभ्रतदार होते. त्यांचेच तुह्मी पुत्र, आणि तुह्मीही तसेच आहां. तुमचा बेत आमच्या फार पसंतीस आला. अटकेच्याही पलीकडे ह्मणजे कदलीखंडापर्यंत आमच्या शिवाजीमहाराजांचा भगवा झेंडा फडकवा. जी जी मदत लागेल ती ती आह्मी तुह्मांस देऊं." याप्रमाणें राजाचा रुकार मिळाल्यावर पानसुपारी, अत्तरगुलाब होऊन कचेरी बरखास्त झाली.

पुढें थोड्याच दिवसांनीं इ० स० १७२६ त बाजीरावास चैत्रमासीं दुसरा पुत्र झाला. तो रामनवमीचे सुमारास जन्मला ह्मणून त्याचें "रघुनाथ" असें नांव ठेवलें. हाच पुरुष पुढें "रघुनाथराव ऊर्फ राघोबा दादा" या नांवानें प्रख्यात झाला. हा शिपायगिरीच्या कामांत निष्णात होता. तो स्वारीस जाई तेव्हां दररोज २५।३० कोसांच्या मजला मारी, ह्मणून त्यास "राघोबा भरारी" असें ह्मणतात. असें मराठ्यांकडचें वर्तमान असतां दक्षिणेकडे निजाम आपला अंमल बसवीत चालला. हें त्याचें करणें दिल्लीच्या दरबारांत सहन होईना. हैदराबादेस त्यानें आपली स्वतंत्र गादीही स्थापिली, असें ऐकून गुजराथ व माळवा या प्रांतांवरची त्याजकडे सुभेदारी होती ती बादशाहानें काढून घेतली. गुजराथेवर सरबुलंदखान आणि माळवाप्रांतावर राजा गिरिधर बहादर असे दोघे नवे सुभे-

दार नेमिले. राजा गिरिधर हा गुजराथी नागर जातीचा ब्राह्मण होता. निजाम आणि मोंगल या दोघांमध्यें असा मत्सर लागला आहे तोंच आपला फायदा करून घ्यावा असें मनांत आणून माळवाप्रांतांवर बाजीरावानें इ० स० १७२५ चे सुमारास दोन स्वाऱ्या केल्या. राजा गिरिधर यानें त्यास बरीच हरकत केली. परंतु बाजीराव कसला वस्ताद! त्यानें त्यास चांगला हात दाखवून माळवाप्रांतांतून खंडणी व गडगंज लूट घेऊन तो माघारा आला. तिकडे तो बुद्बळांतला राजा गिरिधर नागर हात चोळीत स्वस्थ बसला.

कर्नाटकावर स्वारी केली असतां तो फायदेशीर सवदा होणार नाहीं, असें पूर्वींपासून बाजीरावाचें मत होतें, तेंच खरें झालें. इ० स० १७२६ त फत्तेसिग भोंसले मोठी फौज बरोबर घेऊन तिकडे जलदीनें निघाला. आतां फत्तेसिग भोंसले याचा थोडा मूळवृत्तांत सांगूं.

सोलापुराजवळ सुमारें दीड लक्ष वसुलाचें अक्कलकोट संस्थान आहे, त्याचा हा मूळ संपादक. तो शाहूराजाचा मानलेला पुत्र होता. त्याची कथा अशी आहे;—इ० स० १७०७ त शाहूराजा मोंगलाच्या प्रतिबंधांतून सुटल्यावर सातारच्या गादीवर बसण्यासाठीं येत असतां ताराबाईच्या पक्षाची आणि त्याची अक्कलकोट येथें मोठी चकमक झडली. त्या गर्दींत लोखंडे या आडनांवाच्या एका मराठ्याच्या बाईनें आपलें तान्हें मूल राजाच्या पायांवर आणून घातलें. तेव्हां त्याला त्या परीसराजाचा पादस्पर्श होतांच लोखंडाचें सोनें बनलें!' राजानें त्याला अक्कलकोटची जहागीर करून दिली. आणि त्या ठिकाणीं रा-

जाची प्रथमच फत्ते झाली ह्मणून त्या मुलाचें त्यानें "फत्तेसिंग राजे भोंसले" असें जयसूचक नांव ठेविलें. वरील कर्नाटकच्या स्वारीच्या वेळेस फत्तेसिंग १८।१९ वर्षांचा तरणा बांड उमेदवार होता. त्या स्वारींत वाटेंत जे जे प्रांत लागले तेथील चौथाई व सरदेशमुखीचे हक्क बाजीरावानें वसूल केले. ज्यांनीं बिनहरकत पैसा दिला त्यांच्या वाटेस तो गेला नाहीं. परंतु ज्यांनीं तकरार केली त्यांचे गांव त्यानें लुटून फस्त केले. असें करीत करीत तो श्रीरंगपट्टणास जाऊन थडकला. तेथचीही खंडणी त्यास लागलीच मिळाली. इतकें झालें तथापि प्रथम जें भाकीत केलें होतें तें खरें झालें. असें पुढें दाखल केलेलें पत्र बाजीरावानें श्री० ब्रह्मेंद्रस्वामीस श्रीरंगपट्टणाहून लिहिलें त्यावरून दिसून येतें. या स्वारींत लाभापेक्षां हानिच फार झाली.

"श्री."

"श्रीमत् ज्ञानवैराग्यतपोनिधि महापुरुष, मुक्काम धावडशी, महाराजांचे चरणसेवेशीं,

प्रिय शिष्य बाजीराव बल्लाळ श्रीवर्धनकर यानें त्रिकाळ चरणीं मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना, श्री गुरुमहाराजांचे अनुग्रहेंकरून स्वारी मुक्काम श्रीरंगपट्टण येथें वर्तमान यथास्थित असों विशेष. कऱ्हाड, करवीर, बेळगांव, धारवाड, हुबळी, चित्रकलदुर्ग या वाटेनें आह्मी इकडे आलों. बरोबर दहा हजार फौज आहे. सरदेशमुखी वगैरे बाबींचा वसूल करून चोहींकडे मोकासदार नेमीत आलों. परंतु या स्वारींत ह्मणण्यांसारखा फायदा झाला नाहीं. इकडची हवा कठिण व देश कंटक, यामुळें

माझे शिपाई फार गत झाले. बेळगांवच्या अलीकडे महाराष्ट्र भाषेचें नांव नाहीं. अनुक्रमें कानडी, द्राविडी आणि तैलंगी या भाषा इकडे बोलतात. त्यांचें बोलणें समजून घेण्यास मला मध्यें एक दुभाषी ठेवावा लागतो. इकडचे कडवे काटक शिपाई मला फार आवडले. त्यांच्या तरवारी आणि बंदुका फार. पल्लेदार असतात. शिपायगिरीच्या कामांत त्यांची वाकबगारी पाहून त्यांस मीं चांदीचीं कडीं व डोक्यास बांधण्याचे रुमाल बक्षीस दिले. पण ते चुलकोंबड्यासारखे एकच ठिकाण धरून राहतात. तोडले तरी बाहेर जावयाचे नाहींत. माझ्या नौकरीस राहाल का? ह्मणून मीं विचारिलें. तेव्हां ते ह्मणाले, 'ईल्री देवरू' ह्मणजे हे देवाधिदेवा, नाहीं. आमच्यासारख्या यःकश्चित् माणसाला ते देव ह्मणतात, हें बरोबर नाहीं. करंगळी कितीही मोठी झाली तरी हत्तीच्या अंगाएवढी ती कदाकाळीं होणें नाहीं. शेवटीं करंगळी ती करंगळी, आणि हत्ती तो हत्तीच! या प्रांतींचे देसाई, देशपांडे, नाडगौडा वगैरे मोठमोठे जमेदार लोक मला कित्येक ठिकाणीं येऊन भेटले. त्यांच्या आगतस्वागतावरून ते मला भले दिसले. कृष्णानदी ओलांडल्यावर घटप्रभा, मलप्रभा, तुंगभद्रा, कावेरी इत्यादि नद्या आह्मांस लागल्या. या सगळ्यांमध्यें तुंगभद्रेचा तास मोठा आहे. तिच्या तीरीं आह्मीं दोन मुक्काम केले, आणि या महानदींत आह्मी मनमुराद पोंहलों. मोठमोठ्या मजला मारल्या होत्या, आणि वाटेंत चांगलें गोड पाणी बरेच दिवस मिळालें नव्हतें, यामुळें माझे शिपाई थकूनभागून गेले होते त्यांस या नदीच्या कांठीं तळ दिल्यानें विसांवा सांपडून नवा दम आला.

फत्तेसिंग एकदां पोंहत असतां नदीच्या भोंवऱ्यांत सांपडून बुडत होता, पण मीं स्वतः लागलीच उडी ठोकून चार हात पाणी तोडून बुडी मारून त्यास बाहेर काढिलें. तो बुडतांना मल्हारजी होळकर व राणोजी शिंदे यांनीं पाहिलें नव्हतें. ते हात टाकीत चढाओढीनें पुढें पोंहत निघून गेले. तुंगभद्रेसारखें मिष्ट व स्वच्छ पाणी माझ्या पाहण्यांत कोठें नाहीं. याच कारणानें इकडे "तुंगापान आणि कृष्णास्नान" अशी ह्मण पडली आहे. बेळगांव व श्रीरंगपट्टण येथील किल्ले पाहण्यालायक आहेत. धारवाडचे अलीकडे पाण्याचें फार दुर्भिक्ष. जिकडे तिकडे काळीभोर जमीन, राक्षसी कोस, सकाळपासून दुपारपर्यंत चाललों तरी कानडी भाषेनें "कूगळती" ह्मणजे हांकभर आला, असें ह्मणतात. ही हांक कोणत्या ब्रह्मदेवाची असेल कोण जाणे! चार चार पांच पांच कोसपर्यंत गांव नाहीं, हिरवें पान नाहीं, पाण्याचा थेंब नाहीं, सुपारीएवढा दगड नाहीं. एकदां आह्मांस एक मोठा ओढा लागला, त्याचें पाणी दुरून भिंगासारखें स्वच्छ दिसलें. परंतु माझा दिलप्यारा सारंगा घोडा एक घोंटभरसुद्धां तें पाणी पिईना. इतकें तें पाणी खारटचोंढ व कडू होतें. त्याला "व्यण्णि हळ्ळ" असें कानडे ह्मणतात. ह्मणजे त्यांत दोन दोन तीन तीन भाले खोल लोण्यासारखा मऊ चिखल असतो. वाट सोडून जरा भलतीकडे पाऊल पडलें कीं त्यांत हत्तीचे-हत्ती गडप होतात असें सांगतात. अशी ती भयंकर दलदलीची जागा आहे. देश सुपीक आहे. लोकांजवळ दहा दहा वर्षें पुरण्याजोगा धान्यसंग्रह आहे. इकडे म्हैसूरचे बाजूस रेती फार. खाण्याच्या अन्नांत बारीक रेती

सांपडते. माझा गोविंदा शागिर्द वाटेच्या कामांत मोठा हुशार आहे. मी घोड्यावरून उतरून महाराजांच्या आज्ञेप्रमाणें सर्व शिपाई माणसांस जागाजुगा, शिधासामुग्री, दवादारू मिळाली आहे किंवा नाहीं हें पाहून परत येईपर्यंत तांदुळांतील रेतीबिती निवडून भाताची तपेली शिजवून गोविंदा तयार असतो. सावनुराकडे शिकारीस गेलों होतों तेथें कांहीं रानडुकर व एक मोठा काळवीट मारला. त्याचे सर्व अवयव शाबूद असें सुंदर कृष्णाजिन स्वामींच्या सन्निधीस पाठविलें आहे. रामनमल्लीच्या पाहाडांत मोठमोठे पटाईत वाघ आहेत असें ऐकतों. तिकडे गेलों ह्मणजे वाघाची स्वतः शिकार करून गुरुमहाराजांचे सेवेशीं एक मोठें व्याघ्रांबर घेऊन येतों. सेवेशीं श्रुत होय, हे विज्ञापना."

असो. बाजीराव बराच दूर गेला आहे असें पाहून तिकडे निजामानें कपटविद्या चालवून प्रतिनिधीस वश करून मराठ्यांच्या राज्यांत खेळखंडोबा चालविला. तो वृत्तांत आतां पुढच्या भागांत सांगूं.

भाग १४.

गोदावरीच्या पलीकडे निजामाशीं युद्ध.

दिल्लीच्या बादशाहाचा नाशहेतु मनांत धरून मराठ्यांच्या वाटेस न जातां निजामउल्मुलुक जागच्याजागीं उगीच बसला होता. परंतु पुढें ते प्रबल होत जाऊन त्यासच उपद्रव देऊं लागले. तेव्हां तो पश्चात्तापांत पडला. त्याला महंमदशाहा बादशाहाचें भय नव्हतें. परंतु हैदराबादेकडील चौथाई व सरदेशमुखी हक्क वसूल करण्यासाठीं मराठे प्रतिवर्षी स्वाऱ्या करूं लागले, त्याच्या

योगानें त्यांच्या राज्यास व मुलुखास अतिशय उपद्रव झाला. कांहीं तरी युक्ति लढवून हा मराठ्यांचा संबंध अगदीं तोडून टाकावा. असा विचार करून, बाजीराव पेशवा दूर कर्नाटकांत स्वारीवर गेला आहे अशी संधि पाहून त्यानें श्रीपतराव प्रतिनिधि यास गुप्त रीतीनें वश करून त्याच्या मार्फतीनें शाहूराजास दरसाल कांहीं रोकड पैसा व इंदापुराजवळचा कांहीं मुलूख देण्याचें कबूल केलें. शाहूराजा त्या गोष्टीस मान्य झाला. या कामाबद्दल प्रतिनिधीस निजामानें वऱ्हाडांत एक जहागीर दिली. हें अंतस्थ कृष्णकारस्थान बाजीरावास कळून प्रतिनिधीचें करणें त्यास सर्वथैव अप्रशस्त वाटलें, आणि ही गोष्ट प्रतिनिधीनें शत्रूला वश होऊन लोभास गुंतून केली ह्मणून त्याला फार राग आला.

याप्रकारें मराठ्यांच्या दरबारांत आपआपसांत यादवी सुरू झाली, तेव्हां आपला फायदा करून घेण्यास ही संधि बरी आहे असें निजामास वाटलें. मग वहिवाटीप्रमाणें मराठ्यांनीं हक्काची त्याजकडे मागणी केली. तेव्हां त्यानें त्यांस स्पष्ट उत्तर दिलें कीं, 'तुमचा खरा धनी कोण? शाहू कीं संभाजी हें अगोदर कळलें पाहिजे. याचा निर्णय ठरेपर्यंत सर्व वसूल मी अनामत ठेवितों. मग तुमचा न्याय झाल्यावर ज्याचा त्यास पैसा देईन.' असा त्यानें लपंडावाचा खडखडीत जाब दिला. परंतु प्रसंग कोणाशीं आहे याचा विचार निजामानें केला नाहीं. निजाम एक ठक होता, तर बाजीराव सात ठक होता. त्याच्यापुढें त्याचें गौडबंगाल कसचें चालतें? बाजीरावानें लागलीच राजाची भेट घेऊन सांगितलें कीं, "नि-

जाम अट्टल ठक आहे. त्यानें प्रतिनिधीस मध्यें घालून आपल्यास अजीबात फसविलें. आमची आपसांत कितीही भाऊबंदकी असली तरी याला त्या भाईबंदीची उठाठेव कोणीं सांगितली होती? यांत निजामानें आमचा किती पाणउतारा केला? व हे लांडग्यासारखे लांडे कारभार करून त्यानें आपल्याकडे केवढें नसतें श्रेष्ठत्व घेतलें?" ह्याप्रमाणें सर्व गोष्टी बाजीरावानें शाहूराजाच्या मनांत चांगल्या रसरशीत भरवून दिल्या. असा खासा ठांसून बार भरला तो जोरानें उडल्याशिवाय कसा राहील? स्वार्थ दाखविल्यावर लहान पांच वर्षांचें अर्भक असतें तें सुद्धां वश होतें, मग राजा तर चांगला प्रौढ वयाचा होता. या स्वार्थाच्या संबंधानें रामदासस्वामींचें वाक्य आहे कीं:—

'रात्रंदिवस पाहावा अर्थ । अर्थ पाहेल तो समर्थ ॥
परलोकींचा निजस्वार्थ । तेथेंचि वसे ॥'

याप्रमाणें निजामाचें कृत्रिम राजाचे मनांत पुरें बिंबल्यावर तो रागानें तत्क्षणींच समुद्रासारखा खवळला. त्याच्या अंगाचा तिळपापड झाला. शाहूराजा ह्मणाला, "बाजीराव, तुह्मी ह्मणतां तें खरें आहे. त्यानें आह्मांस फसविलें खरें. त्या कपटी निजामाचें पारिपत्य करण्यास स्वतः स्वारी करण्याचा माझा निश्चय झाला आहे. यास तुमचें अनुमोदन असेल तर दसरा होतांच तिकडे ढाला फिरवाव्या." तेव्हां बाजीराव ह्मणाला, "महाराजांचा स्वारीवर जाण्याचा हेतु स्तुत्य आहे. परंतु सिंहानें सिंहाबरोबरच टक्कर मारावी. आपण आह्मां हिंदूंचे बादशहा. तेव्हां प्रसंगोपात्त मुसलमानांच्या बादशाहावर खाशांनीं स्वारी केली तर एक वेळ शोभेल. निजामाची बिशाद ती

किती ? मला आज्ञा व्हावी ह्मणजे त्याचें पारिपत्य माझ्याकडे लागलें." अशा रीतीनें राजाच्या रागाची शांति करून त्यानें स्वारीची तयारी केली. त्या समयीं राजाजवळून जुने, घराणदार व लढवय्ये शेंकडों सरदार बाजीरावाच्या जरीपटक्यास जाऊन मिळाले. पावसाळा सरला, नद्यांचें पाणी ओसरलें, तव्हां तिकडे निजामसाहेबही औरंगाबादेकडे तयारी करून आपल्या दोस्त सरदारांची वाट पाहात बसला. त्याच्या अगोदर इ० स० १७२७ चे नवंबर महिन्यांत बाजीरावाची स्वारी पुण्याहून निघाली.

प्रथमतः तो जालना प्रांतांत शिरून तिकडचा देश उद्ध्वस्त करीत चालला. निजामाचा बिनीवाला सरदार इवाझखान पुढें चालून आला. त्याच्याशीं नवंबर महिन्यांत बराच मोठा सामना झाला. त्याशीं लढाई देऊन बाजीराव प्रथम माहुराकडे आणि नंतर औरंगाबादेकडे एकाएकीं तिरासारखा वळला. पुनः आणखी एक गरका घेऊन बऱ्हाणपुरावर जाऊन तें शहर लुटून टाकण्याचा त्यानें रोंख दाखविला. त्या इराद्यानें त्यानें खानदेशची वाटही धरिली. तिकडे इवाझखान व निजाम आपल्या पाठीशींच आहेत असें समजून त्यानें त्यांना फसविण्याची एक चमत्कारिक शक्कल काढिली. ती अशीः— शत्रु अजिंठ्याचा घांट उतरून आलीकडे आला असें कळल्याबरोबर त्यानें आपल्या फौजेच्या एक दोन टोळ्या बऱ्हाणपुरच्या रस्त्याकडे रवाना केल्या, आणि आपण चक्रासारखा डावीकडे वळून मोठ्या सैन्यासह वायुवेगानें गुजराथ प्रांतांत शिरला. आणि तो मुलूख लुटून उद्ध्वस्त

करून टाकण्यास आरंभ केला. तिकडे गुजराथेच्या सरबुलंदखान सुभेदाराला अशी थाप दिली कीं, "आह्मी लुटण्याचें काम निजामउल्मुलुकाचे सह्यानेंच करीत आहों."

इकडे, बऱ्हाणपुरच्या वाटेवर; बाजीराव आतां येईल, मग येईल, अशी वाट पाहात निजामसाहेब हुक्का पीत स्वस्थ बसला. हातावर तुरी देऊन बाजीराव दुसरीकडे निघून गेल्याची त्याला वार्ताच नव्हती. असा कांहीं दिवसपर्यंत एकाच ठिकाणीं तो माशा मारीत बसल्यावर ती खबर लागून "बाजीरावानें मला फसविलें रे फसविलें" असें ह्मणाला. नंतर दांत ओंठ चावून, "आतां दक्षिणेवर स्वारी करून बाजीरावाचें पुणें, शहर जाळून खाक करून टाकितों," अशा निश्चयानें त्याची स्वारी अहमदनगरपर्यंत जाऊन पोंचली. तिकडे बाजीरावाला हें वर्तमान कळलें मात्र, कीं त्यानें लगेच आपला मोर्चा निजामावर फिरविला. जसा लांडग्याच्या पाठीमागें वणवा लागतो, त्याप्रमाणें बाजीराव कासारबारीच्या घांटानें येऊन गांडापुर आणि बैझापुर हे प्रांत उद्ध्वस्त करीत करीत तो निजामाच्या पाठीशीं येऊन भिडला. तेव्हां निजाम पुण्याची वाट सोडून पुनः माघारा फिरून गोदावरी ओलांडून पलीकडे गेला. तेथें बाजीरावानें त्याशीं हलके हलके कांहीं दिवस युद्ध करून त्यास आपल्या अंगावर बरेंच घेऊन घुलावीत घुलावीत त्याला अशा बिकट जागीं नेलें कीं, तेथें त्याला औषधासहुद्धां पाण्याचा थेंब मिळूं नये. त्या ठिकाणीं त्याला मध्यें कोंडून मुंगीचासुद्धां आंत शिरकाव होणार नाहीं असा त्याच्या सैन्याभोंवतीं त्यानें भक्कम गराडा घातला. सभोंवतीं रान होतें तें दहा

पंधरा कोसपर्यंत जाळून त्याची राखरक्षा करून टाकिली. त्याच्या लष्करांत दाणा जाऊं देण्याची बंदी केली. त्याच्या तोफखान्याच्या मारानें मराठ्यांची बरीच हैराणगत झाली. त्यास न जुमानतां शत्रूकडील सैन्याच्या टोळ्या, दाणा, पाणी इत्यादि सामग्री आणण्यास बाहेर पडत, त्यांची बाजीराव वरचेवर कत्तल उडवी, असे कांहीं दिवस लोटले. त्या समयीं निजामाच्या लष्कराबरोबर कोल्हापुरचा संभाजी, त्याचे कांहीं अनुयायी आणि चंद्रसेन जाधव वगैरे कित्येक मराठे सरदारही होते. तेव्हां त्यांच्यात्यांच्यामध्यें आपआपसांत तेथें जी गम्मत उडाली, ती सांगतां पुरवत नाहीं. निजाम ह्मणे, "तुह्मी व ते मराठे असून त्यांची कृति तुह्मांस कशी कळली नाहीं !. यावरून तुह्मी शुद्ध नंदीबैल आहां. बाजीराव फार अकलमंद सरदार आहे. त्याच्या शतांशही तुह्मांमध्यें वकूब नाहीं, ह्मणून मी असा फसलों." चंद्रसेन ह्मणाला, "मी एकटा काय करूं ? माझ्या सैन्यांत सगळे मोंगल भरले आहेत. त्यांना आमच्या मराठ्यांप्रमाणें वेढा घालतां येत नाहीं." संभाजी ह्मणाला, "माझे इनमीन साडेतीन लोक. त्यांमध्यें माझ्या कारकुनांनीं तर मला सर्फ बुडविलें. ते ब्राह्मणांस ब्राह्मण एक होऊन आंतून बाजीरावाकडे फितूर आहेत. त्यांच्या हातीं माझा वांटणीचा पैसा देऊं नका. तो माझ्या शिपायांना किंवा मला न देतां मधच्यामध्यें ते खाऊन टाकितील. ते माझ्या कह्यांत नाहींत." कारकून लोकांस विचारिलें ह्मणजे ते ह्मणत, "संभाजी ह्मणतात हें सर्व थोतांड आहे. त्यांचा इरादा असा कीं, पैसा येईल तो आह्मांला किंवा शिपायांना न देतां आपणच त्याचा चैन-

बाजींत फन्ना उडवावा." सारांश, सभोंवतीं वेढा पडला होता त्यांतून आपली मुक्तता करून घेण्याचे उपाय करण्याचें सोडून, "आह्मी एवढे अरेराव असून बाजीरावाचे कैदेंत सांपडलों कसे," हें रडगाणें जो तो गात बसला. जो तो एकमेकांवर लोटूं लागला. अन्नान्नगत झाली. उपासमार सोसवेनाशी झाली. बाजीरावाच्या लष्करांतून सूंसूंसूं बंदुकींच्या गोळ्या सुटून पटापट् प्राण घेत. सरते शेवटीं निरुपाय होऊन, "आह्मी शरणागत आहों, आह्मांस जीवदान द्या, आपण सांगाल तसा तहनामा लिहून देतों," असें निजामानें बाजीराव पेशव्याशीं इवाझखान सरदाराच्या मार्फत बोलणें लाविलें. त्याच वेळेस गुजराथेंत सरबुलंदखानाशीं ठराव करून चौथाई व सरदेशमुखी हक्क मिळवावयाचे होते ह्मणून तें निजामाचें तहाचें बोलणें बाजीरावानें कबूल केलें. त्यानें खानाबरोबर असें सांगून पाठविलें कीं, "कोल्हापुरकर संभाजीला आमचे हातीं द्यावें; तुमच्या हैदराबाद मुलुखांत आमचे वसूल करणारे कारकून आहेत, त्यांच्या बचावासाठीं किल्ले आमचे स्वाधीन करावे; आणि मागील सर्व पैशाची ताबडतोब फेड करावी. यांपैकीं संभाजीचें कलम खेरीजकरून दुसरीं कलमें निजामानें लागलीच कबूल केलीं. त्या समयीं बाजीरावानें निजामास कळविलें कीं, "संभाजी आमच्या स्वाधीन केला तरी आह्मांकडून त्यास किमपि उपद्रव व्हावयाचा नाहीं. कारण, आमचे महाराज व कोल्हापुरकर हे भाईबंद आहेत. तेव्हां संभाजीही आह्मांस धन्याप्रमाणेंच आहेत." त्या बाबतींत शेवटीं असें ठरलें कीं, निजामानें त्याला पन्हा-

ळगडावर नेऊन पोंचवावें. नंतर शाहू व संभाजी यांनीं एकचित्त होऊन आपसांतला कलह मिटवावा. या कामांत निजामानें हात घालूं नये. याप्रमाणें ठरावबंद होऊन निजामाचा सहीशिक्का झाल्यावर बाजीरावानें त्याच्याभोंवतालचा वेढा उठविला. पुढें त्या समयीं त्यांनीं एकमेकांच्या मोठ्या आगतस्वागतानें भेटी घेतल्या. या दोघां शूर योध्यांची ही प्रथमच समक्ष भेट झाली. असा या युद्धाचा इ० स० १७२८ त निकाल होऊन गोदावरीच्या कांठीं दोघांचेही तळ पडले.' दोघांनीं एकमेकांस मेजवान्या व नजरनजराणे केले. बाजीरावानें निजामास आपल्या गोटांत मोठ्या थाटानें बडा खाना दिला. निजामानेंही मोठा दरबार भरून आपल्या तंबूंत नाचरंग करवून बाजीरावास एक टोलेजंग मेवामिठाईची मेजवानी दिली. मेवामिठाई, फळफळावळ व भरगची पोषाक त्यास नजर केले. याच प्रसंगीं बाजीरावास यवनी जातीची स्त्री मस्तानी प्राप्त झाली, ती कथा आह्मीं मागें ६ व्या भागांत सांगितली आहेच. हा जय मिळाल्यावर मल्हारराव होळकर व राणोजीराव शिंदे यांस लष्करखर्चाकरितां बाजीरावानें बारा परगण्यांची जहागीर करून दिली.

मग तो तेथून आपलें ठाणें उठवून गुजराथेंत सरबुलंदखानाशीं चिमाजी आपा लढत होता, त्याच्या कुमकेस निघाला. पुढें इ० स० १७२९ चे सुमारास बाजीरावास तिसरा मुलगा झाला. बाजीरावाचा जनार्दनपंत या नांवाचा एक चुलता होता, त्याचेंच नांव त्याला ठेविलें. त्याला "जनार्दन बाबा" असें ह्मणत.

आतां गुजराथेकडचें वर्तमान पुढें सांगूं.

भाग १५.

बडोद्याजवळची लढाई.

इ० स० १७२९ त गोदेच्या कांठीं नाइलाजपक्षीं निजामानें बाजीरावाशीं तह केला; पण तो जुलमाचा राम-राम किती दिवस टिकणार ? प्रसंग येईल तर बाजीरावाचा फडशा उडवीन, असा निजामाचा निश्चय होता. यास्तव बाहेरून आपलें अंग न दाखवितां त्यानें आंतून त्याच्या नाशाचा उद्योग चालविला. कोणी तरी हाताशीं धरून त्याला पुढें करून आपला हेतु साधावा, आणि आपण अलग नामानिराळें राहावें, अशा विचारांत असतां त्यास त्या समयीं त्रिंबकराव दाभाडा सेनापति हा या कामाच्या उपयोगीं पडेल असें वाटलें. सबब तिकडे त्यानें संधान बांधिलें. सेनापति दाभाडे आणि बाजीराव यांचें वांकडें पडलें होतें, त्याची हकीकत येणेंप्रमाणें:—

गुजराथ प्रांतावर मोंगलाचा सुरबुलंदखान सुभेदार होता. त्या प्रांतास मराठे वरचेवर उपद्रव देत. त्यांच्या बंदोबस्तासाठीं कांहीं फौज पाठवावी ह्मणून दिल्ली सरकारास त्यानें अनेक वेळां लिहिलें. पण पालथ्या घागरीवर पाणी. तिकडून कांहीं उत्तर येईना. बंदोबस्ताचें लक्षण दिसेना. व दादही लागेना. ह्मणून त्यानें गुजराथेकडचे मराठे सरदार त्रिंबकराव दाभाडे सेनापति, पिलाजीराव गायकवाड, कंठाजीराव कदम बांडे, इत्यादिकांस प्रांताची चौथाईबाब कबूल करून त्यांशीं तहाचें बोलणें लाविलें. पण तें ते मान्य करीनात, यामुळें त्याचा उपाय हरला. पुढें बाजीरावाचा भाऊ चिमाजी आपा, ज्याला गुजराथी

लोक "चिमणाराजा" ह्मणत, तो पेशव्यांच्या आज्ञेवरून फौज घेऊन एकाएकीं गुजराथेवर येऊन उतरला. त्यानें पेटलादची खंडणी घेऊन धोलका परगणा लुटला. मग त्याच्याकडे सरबुलंदखानानें तहाचें बोलणें लाविलें. त्याजविषयीं हो ना हो ना चालत असतां चिमाजी आपास बाजीरावाचें पत्र आलें कीं, "सुरबुलंदखान आह्मांस सर्व गुजराथ प्रांताची चौथाई व सरदेशमुखी देण्यास कबूल असेल तर आह्मी त्याच्या मुलुखाचें फौज ठेवून रक्षण करूं." सुरबुलंदखानास त्या वेळीं आड विहीर झाली होती, यामुळें तें ह्मणणें त्यानें मुकाट्यानें कबूल केलें. "सुरत खेरीजकरून सर्व प्रांतांतील काळीचा व जकातीचा वसूल येईल त्याजवरचे चौथाई व सरदेशमुखीचे हक्क देत जाऊं," अशा मतलबाच्या सनदा, पेशव्यांच्या तर्फे बोलणें करण्यास शामराव वकील गेला होता त्याच्या हातीं त्यानें दिल्या. अमदाबाद शहराबद्दलही कांहीं रोख खंडणी देण्याचें त्यानें कबूल केलें. त्याबद्दल २,५०० स्वार निरंतर ठेवून मुलुखाचा बंदोबस्त राखूं, असें बाजीरावानें कबूल केलें. हें वर्तमान इ० स० १७२९ त घडलें. हा तह सेनापति वगैरे मराठे सरदार यांच्या सल्लयानें झाला नाहीं, आणि त्यापासून त्यांचें कांहीं हित झालें नाहीं. त्यांत पेशव्यांचा मात्र फायदा झाला, असें त्यांच्या मनांत पाप येऊन चुकलें. हेंच दाभाडे व पेशवे यांच्यामध्यें वैरभाव उत्पन्न होण्यास मूळबीज झालें. बाजीराव सरबुलंदखानाकडून चौथाई व सरदेशमुखी या बाबींच्या सनदा पावला त्या घटकेपासून त्रिंबकराव दाभाडे सेनापति वगैरे सरदारांच्या अंगाचा संताप झाला. त्याला

आणखी निजामउल्मुलुकाच्या स्नेहाची (तेल) कुमक मिळाली. यामुळें तो वैषम्याग्नि अधिकच भडकत चालला. सेनापतीनें नवीन फौज ठेवण्यास आरंभ केला. गायकवाड वगैरे सरदार त्यास जाऊन मिळाले. निजामानें सांगून पाठविलें कीं, "तुह्मी दक्षिणेंत शिरल्याबरोबर मी तुह्मांस कुमक पाठवून देतों." याप्रमाणें तिकडून स्वारीची सिद्धता झाली. सेनापतीनें एकंदर ३५ सहस्र फौज जमविली. त्यानें लोकांत असें जाहीर केलें कीं, "आमचे धनी शाहूमहाराज यांचें राज्य बाजीरावानें घेतलें. तें स्वामींचें स्वामींस देवविण्यासाठीं मी दक्षिणेंकडे जात आहें. या महत्कार्यास समशेर बहादूर पिलाजीराव गायकवाड, त्यांचा बंधु महादजीराव व त्यांचा पुत्र दमाजीराव, यांशिवाय कुरबहाद्दूर, कंठाजीराव व रघुजीराव कदम बांडे, उदाजीराव, आनंदराव व मालोजीराव पवार, चिमाजी दामोदर पंडित, आवजी दाभाडे, वगैरे बहुत सरदार मला साह्य आहेत." वेळेचा चमत्कार कसा आहे पहा! धारकर पवार व गायकवाड या दोघांमधून पूर्वी विस्तव जात नव्हता, त्यांचीं यांचीं नेहमीं युद्धें होत, असें असून या कटांत पवारही सामील झाले! परधर्मी प्रजापीडक राजांच्या हातून मुक्तता करून हिंदूंची सत्ता व राज्यबल हीं वाढविण्यास जो प्रभु अहोरात्र झटत होता त्या पुरुषोत्तमाच्या नाशाचा ते सर्वजण उद्योग करूं लागले! या वेडेपणास काय ह्मणावें!

हें वर्तमान बाजीरावास कळलें तेव्हां या कटास त्यानें न जुमानितां तें त्यानें कसपटासारिखें मानिलें. परंतु त्यांत निजामही आंतून सामील आहे असें कळलें तेव्हां, त्याचा

क्रोध त्याच्यांत मावेना. त्यानेंही लगेच आपल्या स्वारीची तयारी केली. त्यानेंही लोकांत जाहीर केलें कीं, "सेनापति दाभाड्या हा हिंदु असून, हिंदूंचा हाडवैरी जो निजामउल्मुलुक याच्या नादीं लागून, त्याच्या मसलतींत शिरून, त्याच्या सह्यानें अर्धे राज्य कोल्हापुरकर संभाजीला देऊन तो मराठी राज्याचे दोन भाग करूं इच्छितो हें कर्म आमच्या सनातन हिंदुधर्मास व राजनीतीस अगदीं विरुद्ध आहे. तर या समयीं जरी माझ्याजवळ सेनापतीच्या अर्धी ह्मणजे सुमारें १८· हजार फौज आहे, तरी हा न्यायाचा अन्यायाशीं, सत्याचा असत्याशीं व सूक्ताचा असूक्ताशीं युद्धप्रसंग आहे: यांत आमच्या पक्षास ईश्वर खचित यश देईल, असा भरंवसा धरून, हल्लीं जवळ आहे तितकीच फौज घेऊन मी सेनापति दाभाड्यावर ताबडतोब निघून जात आहें, तर हाडाचा जो खरा हिंदु असेल त्यानें या समयीं मागें पुढें न पाहतां मला यथाशक्ति साह्य द्यावें." हीं अक्षरें कानीं पडतांच लढायांच्या कामांत कसलेले, जुने, वाकबगार व ढवळ्या केंसांचे असे पुष्कळ शिलेदार व मानकरी राजाच्या खासपागेंत होते ते भराभर येऊन त्यांनीं बाजीरावाच्या सैन्यभागांचें आधिपत्य स्वीकारिलें, आणि त्याजबरोबर ते मोठ्या वीरश्रीनें निघाले. तिकडे सेनापति दाभाडा निघण्याच्या तयारींत होता व दक्षिणेकडे निजामाचीही चळवळ दिसूं लागली. त्यांच्या अगोदर बाजीराव अतित्वरेनें पुण्याहून निघाला आणि तो नर्मदा उतरून गुजराथेंत शिरला. तेव्हांपासून फक्त जनापवादाच्या भयानें सेनापतीकडे त्यानें सल्ल्याचें बोलणें लाविलें. बाजीरावाचा आवजी कावरे या नांवाचा बिनी-

वाला सरदार फौज घेऊन पुढें चालला असतां त्याजवर पिलाजीराव गायकवाडाचा वडील पुत्र दमाजीराव घसरून एकाएकीं हल्ला करून त्यानें कावऱ्याचा मोड केला. बाजीराव कच्च्या धैर्याचा पुरुष असता तर त्या समयीं हा प्रथमग्रासीं मक्षिकापात झाला अशी शंका घेऊन लढाईचा पसारा तसाच टाकून मागच्यामागें पलायन करिता. परंतु तो कसला छातीचा धडेल पुरुष! तो असल्या अपशकुनास बिपशकुनास ज़ुमानणारा श्राद्धभट नव्हता. आवजी कावऱ्याच्या पराभवाची वार्ता कळण्याबरोबर त्याला दुप्पट वीरश्री चढली, आणि त्यानें त्याच वेळेस प्रतिज्ञा केली कीं, "आतां समूर उभा राहूनच दाभाड्याशीं सामना करीन." मग तो दरकुच दरमुक्काम करीत करीत बडोदें आणि दभई यांच्या दरम्यान एक मोठें मैदान आहे तेथें जाऊन थडकला. त्या ठिकाणीं दोन्ही सैन्यांच्या गांठीं पडल्या. त्यानें शिंदे, होळकर यांजकडून लगेच मोर्चेबंद्या करविल्या. इ० स० १७३१ च्या एप्रिल महिन्याच्या पहिल्या तारखेस लढाईस सुरवात झाली. प्रातःकाळीं दोघांची गोळागोळी सुरू झाली. बाजीरावाच्या सैन्याच्या बंदुकांचे ताशेऱ्यांवर ताशेरे झडूं लागले, तेव्हां सेनापति दाभाड्याच्या लष्करांत नवे खोगिरभरतीचे शिपाई भरले होते त्यांच्यानें त्या मारापुढें टिकाव धरवेना. हातांतलीं शस्त्रास्त्रें टाकून ते सूं पळत सुटले. तें पाहून कंठाजीराव कदमाच्या कंठीं प्राण येऊन तोही पाठ दाखवून समरभूमि सोडून पळाला. आवजीराव दाभाडे गोळी लागून तत्क्षणींच पतन पावला. दुसऱ्या टोळीवरचा सरदार मालोजीराव पवार याला जबरदस्त जखमा लागून तोही घोड्यावरून पडून ठार झाला.

पिलाजीरावाचा पुत्र तिसऱ्या टोळीवर सरदार होता, त्याचें व आवजी कावऱ्याचें मोठ्या निकराचें युद्ध झालें. त्यांत तो शूर पुत्र गतप्राण होऊन पडला. उदाजीराव पवार व चिमाजी दामोदर पंडित यांनीं ज्या टोळ्यांचें आधिपत्य स्वीकारिलें होतें त्यांतील कांहीं शिपाई पळाले, कित्येक ठार झाले व कोणी घायाळ होऊन पडले. शेवटीं त्या दोघां सरदारांस जबर जखमा लागून ते पाडाव झाले. त्या दोघांसही कैद करून शिंदे होळकर यांनीं बाजीरावाच्या स्वाधीन केलें. या गर्दीत अनंदराव पवार, पिलाजीराव गायकवाड व कुरबहाद्दर यांसही मोठमोठ्या जखमा लागल्या. परंतु ते बाजीरावाच्या हातीं न सांपडतां अंगांतून रक्ताचे पाट चालत असतां आपापले जीव घेऊन पळाले. अशी सेनापतीच्या सैन्याची दुर्दशा उडाली. नवशिके लोक होते ते आरंभींच पळाले. फक्त खंडेराव दाभाड्याच्या वेळचे पुराणे शिपाई होते ते मात्र जिवावर उदार होऊन त्याच्या पुत्राच्या संरक्षणार्थ त्यांनीं रणांगण सोडिलें नाहीं. ते तसेच नेटानें युद्ध करीत राहिले. इकडे बाजीराव खंद्या घोड्यावर स्वार होऊन आपल्या सैन्यापुढें इकडून तिकडे व तिकडून इकडे विजेसारखा फिरत राहून सर्व सरदारांस उत्तेजन देत होता कीं, "शाबास! वीरहो, शाबास! आणखी थोडी कळ सोसा. आज जय तुमचाच आहे असें समजा. एक एक पाऊल पुढें टाका, मागें सरूं नका. शौर्य दाखविण्यास आजच्यासारखा सोन्याचा दिवस पुढें यावयाचा नाहीं." या उत्तेजक भाषणानें त्याच्या शिपायांस अधिकच स्फुरण चढत चाललें. जो तो पुढें ओढ घेऊं लागला. लढाईस प्रारंभ होऊन दोन प्रहर लोटले.

ते उन्हाळयाचे दिवस, डोक्यावर खड्या दोनप्रहरचें प्रखर ऊन, पायांखालीं इंगळासारखी तापलेली जमीन, दोहींकडे शिपायांचे मुडदे प्रतिक्षणीं धडाधड पडत आहेत, तरी शेवटीं जय अपजय कोणास येणार याचा अजमास कोणासही लागेना.

प्रतिपक्षाचा सेनानायक त्रिंबकराव दाभाडा हातीं धनुष्यबाण घेऊन अंबारींत बसून आपले लोक कसे लढतात तें पाहात होता. हत्तीच्या सोंडेला शत्रूकडच्या चटाचट गोळया लागूं लागल्या तेव्हां तो चिर चिर करीत माघारा वळूं लागला. माहुतानें थांबविण्याची पराकाष्ठा केली तरी तो जागा सोडून पळत जाऊं लागला. मग त्रिंबकराव हत्तीचे पाय लंगरसांखळदंडांनीं बांधवून धैर्य धरून त्याच जागीं युद्ध पाहत उभा राहिला. इकडे बाजीराव एकएक कदम पुढें पुढें सरत चालला. तो एका बाणाच्या टप्प्यांत आला असें पाहून तिकडे त्रिंबकरावानें आपलें धनुष्य सज्ज करून त्यास एक अर्धचंद्राकार विषारी बाण जोडून धनुष्याची दोरी आकर्ण ओढिली. आणि तो प्रखर बाण त्या त्र्यंबकचापापासून सुटून एका निमिषार्धांत बाजीरावाच्या नरडीचा घोंट घेण्यास निघणार, इतक्यांत इकडे छातीवर नेम धरून बाजीरावानें आपली बंदुक झाडिली. तींतून सूंसूं करीत गोळी निघाली ती नेमकी त्रिंबकराव दाभाड्याच्या छातींत शिरून त्याचें काळीज फोडून पार निघून गेली. सेनापतीनें तत्काळ खवासखान्यांत बसलेल्या हुजऱ्याच्या अंगावर मान टाकून आपला प्राण सोडिला. धन्याची अशी झालेली अवस्था पाहून दाभाड्याचे लोक निकरानें लढत होते ते घाबरून माघारे पळत सुटले.

याप्रमाणें बाजीराव पेशवा समरविजयी झाला, आणि सेनापति दाभाड्या पराभव पावला. या लढाईचें सविस्तर वर्तमान बाजीरावानें स्वदस्तुरचीं पत्रें लिहून महाराजास व बंधूस कळविलें. त्यांत त्यानें दोहींकडच्या नाशाविषयीं लिहिलें कीं, "आमचा खुर्दा मात्र बराच खर्ची पडला, परंतु दाभाड्या स्वतः प्राणास मुकून त्याचा खुर्दा, मोहोरा व पुतळ्याही पुष्कळ गमावल्या. माझ्या सैन्यवायूनें प्रतिपक्षाच्या लोकांस भुसकटासारिखें उडवून दिलें."

भाग १६.

सेनापति दाभाड्याची गादी कायम राखिली.

मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणें बडोद्याजवळच्या लढाईचा शेवट झाल्यावर आपल्या नेहमींच्या परिपाठाप्रमाणें डोळ्या, मलम, अन्न, पाणी, वगैरे सामुग्री बरोबर घेऊन रणभूमीवर घायाळ होऊन पडलेल्या शिपायांचा परामर्ष घेण्यास बाजीराव घोड्यावर बसून निघाला. बरोबर कांहीं सरदारही घेतले. रणवार्ता ऐकण्यासच चांगली. शूरांचीं कर्में शूरच जाणत, इतरांस तीं ऐकूनच मूर्च्छा येते, मग प्रत्यक्ष लढाई झालेली रणभूमि पाहिल्यावर काय वाटेल तें सांगावयास नको.

रणांगणावर आसमंतात् भागीं चार-पांच कोसपर्यंत प्रेतांचा एकसारखा खच पडला होता, पाय ठेवण्यासही जागा उरली नव्हती. साधारण मनुष्यास यःकश्चित् माशी मारण्याचें मोठें जिवावर येतें, परंतु युद्धधुरंधर शूरांस रणांगणावर माणसें मारण्याचें काम भाजी चिरण्यासारखें सोपें वाटतें!

छिन्नविच्छिन्न झालेले अस्थिमांसांचे गोळें व नरकपालें यांनीं ती रणभूमि भयाण दिसूं लागली. या प्रचंड नर-मेधानें ती अटव्यरणवेदिका रक्तानें तांबडी लाल होऊन रणरणरण करूं लागली. आतां मृत्यु येईल, क्षणांत मृत्यु येईल, घटकेंत मृत्यु येईल, अशा पंथास लागलेले घायाळ शिपाई तेथें विवळत पडले. दारूचे शिंगडे, तो-स्तानें, तोड्याच्या व चापाच्या बंदुका, तरवारी, कंगणी-दार पागोटीं, तीर, कमानी, पोलादी तोस्तानें, गळपट्टे, चिलखतें, टोप, ढाला, अस्ताव्यस्त पडल्या होत्या. अंगांत बाण घुसून, शरपंजरीं पडतांच तृषेनें घसे कोरडे पडून कित्येक पाण्यासाठीं खुणा करूं लागले. कित्येकांस का-ळताप भरला. कित्येकांच्या अंगांतून रक्तमांसाचे गोळे बाहेर पडून लोंबूं लागले. त्यांचे प्राणोत्क्रमणसमयींचे विलाप ऐकून पाषाणहृदयास सुद्धां दयेचा द्रव उत्पन्न झाल्याविना राहणार नाहीं. आपल्या बायकापोरांच्या व वृद्ध मातापितरांच्या आठवणी होऊन कित्येकांच्या डो-ळ्यांतून पाण्याच्या धारा चालल्या. अशा लोळागोळा होऊन पडलेल्या व भुईस* खिळून आसन्नमरण झालेल्या शिपायांपाशीं जाऊन आपल्या शेल्यानें त्यांच्या कपाळां-वरचा घाम व डोळ्यांचीं आंसवें पुसून बाजीरावानें त्या सर्वांचें शांतवन केलें. तृषाक्रांत झालेल्यांस पाणी पाजिलें, आणि क्षुधाक्रांतांच्या तोंडांत अन्न घातलें. त्या समयीं तो ममतेनें चारलेला घास त्यांना केशरी बर्फीपेक्षांही अ-धिक गोड लागला. त्यांत-कित्येक शूरांचे खरे बच्चे होते ते मरणाच्या पारीं होते तरी त्यांनीं आपल्या मुठींतलीं शस्त्रास्त्रें सोडिलीं नव्हतीं. असे शूर शिपाई घायाळ हो-

ऊन उत्ताणेपांताणे पडलेले पाहिले तेव्हां बाजीरावाच्या डोळ्यांतून खळखळां अश्रुधारा वाहूं लागल्या. आणखी जरा पुढें गेला तों कोणी दांत वासून पडले आहेत, कोणीं वेदना सहन न होत ह्मणून मुरकुंडी घातली आहे, कोणी चक्रीं फिरत आहेत, कोणाची मांडी दुखावली आहे, कोणाचा पाय तुटला आहे, कोणी घोड्याखालीं सांपडून मेला आहे, कोणी कराकर दांत खात आहे, कोणाचीं ढुंगणाचीं वस्त्रें गलित झालीं आहेत, कोणी डोळ्यांवाटे व तोंडावाटे प्राण जाऊन विद्रूप दिसताहेत, कोणी खद्खदां हसताहेत, कोणाच्या तोंडास फेंस आला आहे, कोठें लघुशंकांचे पाट चालले आहेत, कोठें मलोत्सर्ग झाले आहेत, कोठें खां खां करून राऊत थुंकत आहेत, कोठें खोकताहेत, कोठें शिंकताहेत, कोणाच्या पागोट्याच्या पट्ट्या गळ्यांत आल्या आहेत, कोणाचें अंग मल्लासारखें धुरळ्यानें मळलें आहे, आणि कोणी घोडा व आपण दोघे बरोबरच प्राणास मुकले आहेत.

अशी ती रणांगणांतली स्थिति पाहून बाजीराव विव्हळ झाला, आणि आपल्या सरदार मित्रांस ह्मणाला, "गडेहो, आमच्या भाईबंदांचे गळे आह्मींच कापण्याचा हा प्रसंग दाभाडे यांनीं आणिला, येणेंकरून मला फार वाईट वाटतें. हेंच आह्मी सर्वजण एकत्र होऊन स्वराज्याचें हित करितों तर आपला सुकीर्तीचा डंका दिगंतरीं वाजता. असो. गतगोष्टीस उपाय नाहीं. आतां स्वपक्ष आणि परपक्ष हा भेदाभेद न करितां घायाळ झालेल्या सर्व शिपायांस आपल्या गोटांत नेऊन त्यांची चां-

गली बरदास्त ठेवून त्यांस लवकर बरें करा." असा हुकूम करून तो आपल्या डेऱ्यांत आला.

असें सेनापति दाभाड्याचें बाजीरावानें पारिपत्य केलें, तरी तो एक अष्टप्रधानांपैकीं सरदार होता ही गोष्ट तो विसरला नाहीं. त्रिंबकराव मेल्यावर त्यानें राजाची आज्ञा घेऊन सेनापतीचीं वस्त्रें त्याचा अज्ञान अल्पवयी पुत्र यशवंतराव दाभाडे यांस दिलीं, आणि त्याची बायको उमाबाई साहेब व त्याचा सरदार पिलाजीराव गायकवाड या उभयतांकडे दौलतीचा कारभार सांगितला. गायकवाडास समशेर बहादर हा पूर्वीचा किताब होताच; त्यास 'सेनाखासखेल' हें नवें पद जोडून गुजराथेचा बराच प्रांत त्याच्या ताब्यांत दिला. बडोदें आणि डभई हे दोन गांव पूर्वी पिलाजीरावाकडे होते ते आपल्याकडे ठेवावे असें बाजीरावाच्या मनांत होतें. पण पुढें आगष्ट महिन्यांत जो तह ठरला त्यांत ते गांव गायकवाडाकडेच राहिले. उभयतांमध्यें पुढें तंटा पडूं नये म्हणून शाहूराजाच्या संमतीनें एक ठरावबंद झाला. त्यावर बाजीराव व सेनापति या दोघांनीं सह्या केल्या. त्यांत असें ठरलें कीं, गुजराथेंत सेनापतीचा पूर्ण अधिकार असावा. माळवा प्रांतास त्यानें कधीं उपद्रव देऊं नये. माळवा प्रांताची पूर्ण मुखत्यारी बाजीरावाकडे राहावी. गुजराथ प्रांताचा वसूल येईल त्यापैकीं अर्धा ऐवज बाजीरावाच्या मार्फत राजाच्या खजिन्यांत प्रतिवर्षी भरावा आणि सरबुलंदखानानें ज्याच्या सनदा दिल्या होत्या त्या प्रांताशिवाय इतर प्रांतांतून कांहीं बाबतींत ज्यास्ती वसूल ये-

ईल त्यापैकीं खर्च झालेला वजा करून बाकीचा पैसा सरकारपोत्यास जमा करावा.

याप्रमाणें दोघांच्या विचारें करारमदार झाले. आणखी एक त्यानें धर्मकृत्य केलें त्यामुळें सर्वांस संतोष झाला. पुण्याजवळ दाभाड्याचा इनाम गांव आहे, त्यास दाभाड्याचें तळेगांव असें ह्मणतात. तेथें दरसाल श्रावणमासीं सेनापति ब्राह्मणांस सहस्त्रभोजन घालून दक्षिणा वांटीत असे. ती धर्मादायनेमणूक बाजीरावानें पुण्यास चालू ठेविली. तेथें श्रावणमासीं शास्त्री, वैदिक व पंडित जितके येतील तितक्यांस परीक्षा घेऊन योग्यतेप्रमाणें दक्षिणा वांटण्याचा प्रघात घातला. ही दक्षिणा पेशवाई अखेरपर्यंत चालू होती, व तिजबद्दल दरसाल ६०।७० हजार रुपये खर्च होई असें सांगतात. हा धर्मादायखर्च इंग्रजसरकारानेंही इ० स० १८५१ पर्यंत चालू ठेविला. पुढें नवीन लोक लागण्याचें बंद झालें. पूर्वी जे ब्राह्मण लागले ते लागले. त्यांचा तहाहयात ठराव झाला. या बंदीमुळें जो पैसा शिल्लक राहील त्याच्या व्यवस्थेसाठीं सरकारानें एक विद्वान् लोकांची मंडळी नेमिली. तिला "दक्षिणाप्राइझ् कमिटी" हें नांव दिलें. आणि मराठी भाषेंत नवीन ग्रंथ लिहिणारांस ग्रंथांचे योग्यतेप्रमाणें या दक्षिणाफंडांतून सर्वानुमतें बक्षिसें देत जावीं असा ठराव झाला. [हल्लींचा ग्रंथ सदर कमेटीनेंच मागविला होता. तो पसंत ठरून ठरलेलें पूर्ण बक्षीस ग्रंथकर्त्यास पेशव्याच्या या दक्षिणाफंडांतूनच मिळालें.] याप्रमाणें देशभाषेच्या उत्तेजनार्थ हल्लीं बाजीरावाच्या दक्षिणेचा विनियोग होत आहे. असो.

वर सांगितल्याप्रमाणें गुजराथेकडचा बंदोबस्त करून बाजीराव इ० स० १७३१ चा पर्जन्यकाळ संपल्यावर साताऱ्यास राजांच्या भेटीस निघून गेला.

ह्या तह झाल्यावर गायकवाडाचें गुजराथेंत महत्त्व वाढलें. हल्लीं त्या राज्याचें क्षेत्रफळ सुमारें ८,२०० चौरस-मैल आणि लोकसंख्या सुमारें चोवीस लक्ष आहे. आणि वसूल सुमारें दीड कोटीच्या जवळ आहे. हा मुलूख एकसारखा सलग नाहीं. गायकवाडाच्या राज्यांतून तापी, नर्मदा, साबरमती, मही, बनास इत्यादि नद्या वाहत जातात. नर्मदेच्या कांठीं भडोच शहराजवळ 'कबीर-वड' या नांवाचा एक मोठा वडाचा वृक्ष आहे. त्याचा दुरून डोंगराएवढा घेर दिसतो, व त्यानें सात आठ बिघे जमीन व्यापिली आहे. त्याच्या पारंब्या इतक्या घनदाट पसरल्या आहेत कीं, नदीला महापूर आला ह्मणजे गांवांतले लोक त्याच्या आश्रयास जाऊन राहतात. दक्षिणेकडे स्वारी येतांना बाजीरावाचा या अद्भुत वटवृक्षाच्या गार छायेखालीं तीन चार दिवस तळ पडला होता. त्याची बहुतेक फौज या एकाच वृक्षाच्या छायेखालीं उतरली होती. केवढा या वृक्षाचा विस्तार! काय विलक्षण वृक्ष हा! गायकवाडाचें राजधानीशहर बडोदें. प्रजा हिंदु, मुसलमान व पारशी या जातींची आहे. हिंदूंमध्यें कोळी आणि भिल्ल या जातींचे लोक फार असून ते तिरंदाजीच्या कामांत निष्णात असतात. भाषा मुख्यत्वेंकरून गुजराथी बोलतात.

बाजीराव गुजराथेंतून परत येतांच निजामाला त्याच्या कपटाचें प्रायश्चित्त कधीं देईन असें त्यास झालें. निजा-

मानें बाजीरावाच्या नाशार्थ कृत्रिम केलें होतें तें सिद्धीस न जातां उलट जी खांच बाजीरावासाठीं त्यानें खणून ठेविली होती तींत तोच पडण्याची पाळी त्याच्यावर येऊन बेतली. ती अशीः-गुजराथेंत सरबुलंदखान् सुभेदार होता त्याला काढून टाकून त्याच्या जाग्यावर बादशाहानें अभयसिंग नांवाचा रजपूत राजा नेमिला. तो जातीचा हिंदु; बाजीरावाची चोहींकडे छाप; बादशाहाच्या दरबारांत अंदाधुंदीचा कळस; तें दरबार निजामाच्या नाशास टपलेलें; बाजीरावापाशीं त्यांची फुटक्या कवडीची पत नाहीं; अशी सर्वत्र हवाल झाली होती. "आतां माझी धडगत नाहीं, दक्षिणेंतील मुसलमानांची सर्व सत्ता लयास जाते," अशा नानाविध चिंतांनीं निजामाचें मन व्यग्र झालें, तरी तो सामोपायाविषयीं फार चतुर असे. वेळेस दाढी धरायास उशीर नाहीं, व वेळेस पाय तुडविण्यासही उशीर नाहीं, अशी त्याची वर्तणूक असे. त्यानें कांहीं युक्ति करून बाजीरावाचें चित्त मोंगलांकडे गुंतविलें, आणि आपण तह करून मोकळा झाला. त्या तहांत असें ठरलें कीं, निजामानें मराठी राज्यांत बिलकुल ढवळाढवळ करूं नये. बाजीरावानें दक्षिणेंत स्वतंत्रपणें वागावें. माळवा प्रांतांत जातांना खानदेश परगण्यास बाजीरावानें उपद्रव देऊं नये, व त्याजबद्दल त्यास खंडणी देण्याचें निजामानें कबूल केलें. असा ठराव झाल्यावर बाजीरावानें चिमाजी आपाची माळव्याकडे रवानगी केली. आणि आपण कांहीं दिवस सातारा व पुणें येथील राज्यकारभार पाहात राहिला.

तिकडे माळवा प्रांतांत राजा गिरिधर या नांवाचा

मोंगलांचा सुभेदार होता. तो इ० स० १७२९ त मराठ्यांशीं युद्ध करीत असतां मृत्यु पावला. त्याचा आप्त दायबहादर त्याच्या पश्चात् सुभेदार झाला. त्यानें लढाया करून बहुत वेळां मराठ्यांस मागें हटविलें. शेवटीं चिमाजी आपाची स्वारी तिकडे गेल्यावर त्याच्याशीं सामना करण्यास तो सुभेदार उभा राहिला. पिलाजीराव जाधव व मल्हारराव होळकर हे दोघे सरदार त्या वेळेस चिमाजी आपाच्या सैन्यांत प्रमुख होते. इ० स० १७३२ त धारच्या किल्ल्यानजिक ताला येथें उभय पक्षांचें हटयुद्ध झालें त्यांत तो बहादर ह्मणविणारा मृत्यु पावला. आणि चिमाजी आपास यश आलें. या युद्धाची इत्थंभूत हकीकत स्वदस्तुरचें पत्र लिहून चिमाजी आपानें बाजीरावास कळविली. त्यांत त्यानें मल्हारराव होळकराच्या शौर्याची फार तारीफ केली. या मोहिमेंत जो मुलूख पेशव्यांनीं काबीज केला त्याचा इंदूर वगैरे बराच भाग त्यांनीं होळकरास सरंजामादाखल दिला.

भाग १७.

कोल्हापुरकर संभाजीचें प्रकरण.

बाजीराव पेशवा सेनापति दाभाड्याचें पारिपत्य करून साताऱ्याकडे आला, तेव्हां तेथें राजाच्या भाऊबंदकीच्या संबंधाचें एक प्रकरण भिजत पडलें होतें त्याचा त्यानें निकाल केला. शौर्य आणि स्वराजनिष्ठा हे दोन मानपात्र गुण त्याच्या ठायीं पूर्ण वसत होते, यामुळें त्याची वजनदारी दिवसानुदिवस भारी वाढत चालली. सद्दी नीट असली ह्मणजे सर्व गोष्टी अनुकूल होतात हें ह्मणणें या

प्रकरणास लागू पडतें. त्या प्रकरणाची येथें थोडक्यांत हकीकत सांगतों.

इ० स० १७३० व. १७३१ यांत बाजीराव चिमाजी आपाच्या मदतीस उत्तरेकडे व गुजराथेंत गुंतला असतां, सातान्याकडे एक राज्यप्रकरण उपस्थित झालें. शाहूराजाचा चुलतबंधु कोल्हापुरकर संभाजी उदाजी चव्हाणाच्या मसलतीनें चाले. भाऊबंदकीच्या वांटणीच्या बाबतींत शाहूराजानें बोलणें लाविलें होतें तें अमान्य करून चव्हाणाच्या चिथावणीवरून संभाजीनें सातान्यावर स्वारीची तयारी केली. लग्नास वऱ्हाड जातें त्याप्रमाणें बरोबर परिवार व लष्कर घेऊन तो इ० स० १७३०.त वारणा नदीच्या उत्तरेस येऊन उतरला, आणि सातान्याकडचा मुलूख लुटण्यास त्यानें आरंभ केला.

सातान्यास श्रीपतराव प्रतिनिधीशिवाय दुसरा जाडा सरदार कोणी नव्हता. परंतु निजामउल्मुलुकाशीं गुप्त मसलत केल्यामुळें तो शाहूराजाच्या मर्जीतून उतरला होता. एखादें प्रकरण राजाकडे नेलें ह्मणजे "पेशवे आल्यावर त्याचा निकाल करूं." असें तो त्यास ह्मणे. पहा, राजाचा बाजीरावावर केवढा भरंवसा होता ! ! त्या समयीं प्रतिनिधीला वाटलें कीं, "संभाजीवर स्वतः जाऊन त्याचा पराभव केला असतां पुनः राजाची आपल्यावर सुप्रसन्न मर्जी होईल." मग तो राजाची आज्ञा घेऊन संभाजीच्या छावणीवर जाऊन पडला, आणि संभाजी व उदाजी चव्हाण यांस त्यानें पन्हाळयाकडे पिटाळून लाविलें. संभाजीचीं पुष्कळ मनुष्यें प्रतिनिधीच्या हातीं लागलीं. त्यांत त्याचीं कुटुंबाचीं माणसेंही सांपडलीं. ताराबाई व तिची

सून राजसबाई ह्यांस साताऱ्च्या किल्ल्यावर नेऊन ठेविलें. ही प्रतिनिधीची कामगिरी पाहून शाहूराजाचें बरेंच समाधान झालें. प्रतिनिधीची वाहवा झाली. स्वाभिमान या सद्गुणानें मनुष्य उत्तम कार्यास कसा प्रवर्तक होतो हें प्रतिनिधीच्या गोष्टीवरून दिसून येतें. असो. मग संभाजीनें शाहूराजाकडे तहाचें बोलणें लाविलें, परंतु बाजीराव हिंदुस्थानांतून परत येईपर्यंत तें प्रकरण तसेंच पडून राहिलें होतें. ही त्याची हकीकत झाली. पुढें वर सांगितल्याप्रमाणें बाजीराव साताऱ्याकडे परत आल्यावर हें वर्तमान त्यास कळलें. त्याच्या मसलतीनें शाहू व संभाजी यांच्यामध्यें तह झाला. तो असाः—"कोंकणचा रत्नागिरी किल्ला, आणि मिरज, तासगांव, अथणी व इतर कृष्णेच्या उत्तरेकडचे गांव व विजापुराखालच्या कित्येक गढ्या, संभाजीनें शाहूराजास द्याव्या, व त्याच्या मोबदला तुंगभद्रेजवळचा कोंप्पाळ किल्ला व साळशीपासून अंकोलापर्यंत कोंकणपट्टी संभाजीनें घ्यावी. तुंगेच्या दक्षिणेस आणखी कांहीं मुलूख मिळाल्यास त्यांतही दोघांचा हिस्सा असावा. पिढी दरपिढीचे हक्क, इनामजमिनी, देवस्थानें, धर्मादाय वगैरे जे जेथें खर्च चालत असतील ते पूर्वीप्रमाणें परस्परांनीं परस्परांचे चालवावे. त्यास कोणीं हरकत करूं नये." असा ठराव झाला.

वारणा नदीच्या दक्षिणेस वडगांवची गढी उदाजी चव्हाणाच्या ताब्यांत होती. तेथें लढाईंत फार मनुष्यें जायबंदी झालीं, सबब संभाजीकडून ती जमीनदोस्त करविली. तिचा काडीइतका मागमूस ठेविला नाहीं व या नुकसानीबद्दल चव्हाणास एक कपर्दिकही दिला नाहीं.

याप्रमाणें या प्रकरणाचा निकाल लावून दिल्यावर शाहूमहाराज बाजीरावावर फार खुष झाला. प्रतिनिधि पुढेंही अशीच दक्षता ठेवीत जातील अशी बाजीरावानें इच्छा दर्शविली. इतकें झाल्यावर महाराजांची आज्ञा घेऊन, निजामाचें पुरें पारिपत्य करण्याची त्याच्या मनांत रुखरुख होती, सबब तो लागलाच पुण्याकडे निघाला.

वाटेंत पहिला मुक्काम चार कोसांवर पाचवडास पडला. तेथील बालआंबराईंत त्याच्या बिनीवाल्यानें छावणी दिली. स्वार, शिबंदी, पायदळ, बरकंदाज यांनीं आपापल्या जागा नेमून तळ दिले. तंबू, डेरें, राहुट्या व कनाथी उभ्या केल्या. मैदानाची जागा पाहून तेथें दरबारचे 'दलबादल' तंबू फरासांनीं ठोकले. त्यांच्या पाठीशींच गार छायेखालीं खाशा स्वारीचे मुदपाकखान्याचे तंबू दिले. सकाळच्या प्रहर दहा घटिका दिवसास बाजीरावाची स्वारी छावणींत डेरेदाखल झाली. सलामीच्या तोफा झाल्या. त्या दिवशीं मुक्काम तेथेंच होता, पुढें जाण्याची घाई नव्हती, ह्मणून आपा, शिंदे, होळकर, जाधव वगैरे टगे टगे सरदार बरोबर घेऊन बाजीराव आपल्या लष्कराची हालहवाल पाहण्यास निघाला. ग्रंथकार ह्या नायकाचा अकबरनवीसच आहे, सबब तेथें जें जें घडलें व जें जें दिसलें तें तें आह्मीं वाचकांस सादर केलें पाहिजे.

ते गुलाबी थंडीचे दिवस होते. आंब्यांच्या झाडांवर पाचेसारिखे हिरवेगार राघू चिंवचिंव करीत होते, व इतर पक्ष्यांचा किलकिल शब्दही मधून मधून चालला होता. जिकडे तिकडे हिरवेंचार गवत व दूर्वांचीं बेटें वाढलीं होतीं. झाडाखालीं पानांच्या फटींतून उन्हाचे लहान ल-

ह्यान असंख्य कवडसे पडले होते. त्या जणूं वाटोळ्या, लांबोळ्या व बदामी वगैरे घाटाच्या आरशाच पसरून ठेविल्या आहेत असा भास झाला. दरबारच्या तंबूवर विस्तारयुक्त पांच वडांची दाट छाया होती. त्यांच्यावर अनेक रंगांचे व अनेक जातींचे पक्षी बसून शब्द करीत होते. वारा सोसाट्यानें भणभण वाही, तेणेंकरून झाडांचीं पानें फणफण वाजत, व खालीं जमिनीवर उन्हाचे कवडसे पडले होते ते झराझर मागेंपुढें हेलकावे खात. त्या समयीं ती पांच वडांची गजबजलेली जमीन थरारत आहे कीं काय असा भास होई. पलीकडे कांहीं अंतरावर शाळूचीं शेतें वाढलीं होतीं. त्यांतच तीळ व करडई पेरली होती. त्याजवर पिवळीं व तांबुस वर्णाचीं फुलें फुललीं होतीं. त्यांच्यापुढें कांही अंतरावर कृष्णानदीचें स्वच्छ काळेंभोर पाणी संथपणें वाहत होतें. पलीकडे पांडवगड व दुसरे डोंगर हिरवेगार दिसत होते. त्यांच्या आसपासची सर्व जमीन हिरव्या रंगानें रंगभूमीसारखी चमकत होती. गांवाच्या पाणवठ्याजवळ एक चिमणबाग होता. तेथें लिंबांच्या झाडांवर कांहीं हिरवीं, कांहीं पाडास आलेलीं व कांही पिवळींजर्द कागदी लिंबें लटकलीं होती. गाजरें, रताळीं, भूयमूग व हुरडा खाऊन गाजरासारखीं लाल गुराख्यांचीं पोरें हिंडत होतीं. तीं आपल्या गुरांस पाणी पाजून पोवा वाजवीत घराकडे हांकीत चाललीं, तेव्हां वासरांच्या ओढीनें गाई शेपट्या चंवरीसारख्या वर धरून चौखुरी उड्या टाकीत हंमा करीत गांवाकडे धांवत चालल्या होत्या. मस्त पोळ, गुराख्यांचे टोणपे खात होते. तरी नीट न जातां आडवेतिडवे पळत होते, यामुळें त्यां-

च्यामागून धांवतां धांवतां कांहीं गुराख्यांचें सर्वांग घामानें पाघळत होतें. एक पोर एका म्हशीला बदाबद काठीनें झोडपूं लागलें तेव्हां ती रागानें उलटून त्याच्या आंगावर धांवली, तेव्हां तें भितरें पोर घाबरून मागें कुंपणांत पडलें. कांटे लागून त्याच्या आंगाचे लोंचके निघाले. हें पाहून त्याला बाजीरावानें तत्काळ काढवून आपल्या अंगावरचें धोतर देऊन त्यास घरीं लावून दिलें. एक शिपाई भाकर सोडून चटणीकांद्याशीं खात बसला होता, इतक्यांत तेथें एक भिकारी म्हातारी बाई काठी टेंकीत टेंकीत येऊन गायावाया करून तुकडा मागूं लागली. शिपाई भुकेनें अगदीं व्याकुळ झाला होता, म्हणून तिला त्यानें बरेंच झिडकारिलें; व तिची काठीही हिसकावून घेतली, तरी ती जाईना. तेव्हां तो इतका संतापला कीं, त्या सटवीला उभी चिरावी असें मनांत आणून त्यानें आपल्या तरवारीला हात घातला. बाजीरावाची तिकडे नजर गेली. मग त्यानें तिला जवळ बोलावून तिच्या हातावर दोन रुपये टाकले, तेव्हां ती त्याच्या पायां पडून त्याला आशीर्वाद देऊन चालती झाली.

साध्या वनभोजनांत जी गंमत आहे ती राजवाड्यांतील पंचपक्वान्नी मेजवानींतही नाहीं. कोठें चपातीभात, कोठें खीरपुरी, कोठें चटणीभाकर, कोठें कांदाभाकर, कोठें नुसती बाजरीची गोड भाकर, तिला झुणका आहे आहे, नाहीं नाहीं, कोठें नाचण्याची लाल भाकर, हुलग्याची तांबडी उसळ, तांदुळजाची रानभाजी, आणि उडदाचें पातळसें कळण, असा त्या तळावर जिकडे तिकडे जेवणाचा थाट उडाला होता. भूक चरचरीत लागून

पोटांत कावळे ओरडूं लागले ह्मणजे नुसता कोंडाही मांड्यापेक्षां गोड लागतो. ओलीकोरडी भाकर खाऊन वर कृष्णेचें गोड पाणी वर तोंडें करून घटाघट प्याले तेव्हां कित्येकांच्या कानानाकांत पाणी शिरून ते फडाफड शिंकले. कांहीं लोक न्याहरी करून नदीच्या कांठीं घाईघाईनें ओंजळीनें पाणी पिण्यास चालले तेव्हां घोड्यांच्या पायबंदांत व तंबूच्या तणावाच्या दोरांत पाय अडखळून सपशेल पडले. हा तमाशा पाहून भोंवतालचे लोक खदखदां हंसूं लागले. आजारी होते त्यांस बाजीरावानें जवळ उभा राहून अळेंबळें लिंबाइतका भात चारविला. बिनीवरच्या लोकांस रात्रीं अलोचन जागरण झाल्यामुळें ते झाडांच्या बुंध्यांशीं घोंगड्या टाकून घोरत पडले होते. त्यांपैकीं एकाच्या पायास जखम झाली होती तेथें माशा घोंगावत होत्या. त्या जखमेवर आपल्या हातानें हळूच झांकण घालून बाजीराव पुढें चालला. पुढें एकजण हातावर हुरडा चोळून फक्या मारीत बसला होता, त्याच्या खाण्यापिण्याची बाजीरावानें चौकशी केली. तेव्हां तो ह्मणाला "सरकार, ओलेंकोरडें जसें मिळेल तसें खाऊन धन्याची निमकहलाल चाकरी करावयाची एवढें आह्मांला ठाऊक. हे पाय काय ते आह्मी जाणतों. दुसरें तिसरें कांहीं आह्मी जाणत नाहीं."

असा समाचार घेत घेत जेथें त्याचे खासगी बसावयाचे घोडे ठाणबंदी केले होते तेथें तो आला. घोड्यांनीं लगेच आपल्या धन्यास ओळखून, खाणें टाकून कान टौंकारून व शिरें वर धरून ते प्रेमानें खिंकाळूं लागले. जवळ येऊन आपल्या आंगावरून प्रेमानें हात फिरवावा,

पुठ्यावर थापटावें व चुचकारावें ह्मणून ते जमिनीवर टापा मारूं लागले. खुरांनीं जमीन खणूं लागले. मग जवळच हिरवीगार कोंवळी हरळी दाट उगवली होती ती बाजीरावानें आपल्या हातानें उपटून पदरांत घेऊन दिलप्यारा, लालप्यारा, सारंगा, जरदानट अशीं नांवें घेऊन त्यांच्या तोंडांत मूठ मूठ हरळी देऊन त्यांच्या पाठी थोपटून, त्यांच्या तोंडांवरून ममतेनें हात फिरवून, प्रेमानें मुके घेऊन तो निघाला. तेव्हां त्या मुक्या पण शहाण्या जनावरांचें समाधान होऊन ते फुरफुरूं लागले!

पुढें जरा चालला तों समोरून एक मोठा मस्त रेडा नाक फेंदारून सोंसों करीत बाजीरावाच्या आंगावर धांवून येत आहे असें होळकरानें पाहून त्याच्या नाकाडावर त्यानें आपल्या सोंट्याचा असा जोरानें रट्टा मारिला कीं, त्याबरोबर तो कोलमडून खालीं पडला. त्या वेळेस कांहीं लोक तेथें विस्तव पेटविण्याकरितां काटकें गोळा करीत होते ते सूं पळाले, व कांहीं शिपाई आपल्यापुढें आरशा ठेवून कंगणीदार पागोटीं बांधीत होते त्यांची धांदल उडाली. पुढें कांहीं ठिकाणीं बोथाटी फिरविणें, निशाण मारणें, घोड्यास मंडळावर धरणें, व कुस्त्या खेळणें, हीं कामें चाललीं होतीं तींही त्यानें क्षणभर उभा राहून पाहिलीं.

त्या दिवशीं गोविंदा शागीर्दास बराच वेळ सांपडल्यामुळें त्यानें जेवणाचे चार पदार्थ जास्ती केले. केळीच्या लांब लांब आगोतल्या मांडून, त्यांवर दोन भाज्या, दोन चटण्यां, कोशिंबिरी, आमटी, भात, वरण, लोणकडें तूप, चपाती, ताकतव वगैरे पदार्थ केलेले वाढले. अशा थाटानें

कांहीं सरदारांस पंक्तीस घेऊन बाजीरावानें पाचवडास वनभोजन केलें. भोजनोत्तर बाजीराव व आपा बुदबळांचे चार डाव खेळले. एका बाजूस शिंदा व दुसरे बाजूस होळकर बसून त्यांनीं आपापल्या पक्षास डाव सांगितला. करमणुकीकरितां घटकाभर ही त्यांची लुटुपुटीची लढाई झाली. बुदबळें लांकडाचीं खरीं, पण खेळणारांस खेळतांना खऱ्या लढाईसारखा आंगीं आवेश येत असे. हा अकलेचा खेळ आहे, ह्मणून त्याला 'बुद्धिबळ' हें नांव यथार्थ दिलें आहे.

भाग १८.

राज्यकारभार.

मागें सांगितल्याप्रमाणें बाजीराव कांहीं दिवस पुण्यांत राहून स्वतः राज्यकारभार पाहूं लागला. दिवाण, फडणीस, चिटणीस, वगैरे कामदारांच्या खात्यांची त्यानें तपासणी केली. गांवकीच्या संबंधाचे कित्येक भानगडीचे तंटे होते त्यांचा निकाल केला. बारा बलुतदार आणि बारा अलुतदार यांच्या नेमणुका व चाकऱ्या यांच्या बाबतींत कांहीं तकरारी पडल्या होत्या त्यांचे त्यानें यथान्याय फैसले केले. जेथें जुलूम जबरदस्ती दिसली तेथील कामदारांस शासनें केलीं. गांवांनिहाय फरसबंदी रस्ते व दिव्याच्या घांटासारख्या ठिकाणीं, ह्मणजे जेथें नेत्रस्पर्श करण्यास पाण्याचा थेंब नव्हता अशा ठिकाणीं तलाव व विहिरी, आणि जेथें पायवाटा नीट नव्हत्या तेथें त्यानें घांट बांधण्याचे हुकूम दिले.

जमाबंदीचें एकंदर काम कसें चालतें तें त्यानें पाहिलें. प्रत्येक गांवास गांवकुसवें कशीं आहेत; गांवकीच्या दस-

रांत प्रत्येक जमिनीचें नांव, तिचा मगदूर, तिचें क्षत्रफळ व तिचा मालक, यांची नोंदणी कुळकर्ण्यांनीं कशी ठेविली आहे; इजाफत जमा, मुजाफत खर्च, दुबेर्ज्या वगैरे जमाखर्ची लिहिणें कसें ठेविलें आहे; देवस्थानें, धर्मोद्धय, सदावर्ते, देवालयें व धर्मशाळा, यांची दुरुस्ती वगैरे कामें, गांवखात्याच्या चिल्हर नेमणुकींतून कशीं चालतात; गुन्हेगाराला पकडणें, चोरीस गेलेल्या मालाचा पत्ता लावून देणें, शेतकीच्या कामास पाटाचें पाणी वांटून देणें; फौजदारी तंट्यांचे फैसल्ले करणें, सरकारपोत्यास जमाबंदी वसुलाचा पैसा वक्तशीर पाठवून देणें, गांवपंच बसून दिवाणी कज्जांचे निकाल करणें, इत्यादि कामें गांवचे पाटील, कुळकर्णी, रखवालदार वगैरे कशीं करितात; याची त्यानें बारकाईनें तपासणी केली.

या संप्रदायाप्रमाणें बाजीराव कचेरींत राज्यकारभार पाहत बसला असतां एक दिवस गोसावी, बैरागी, संत, साधू यांच्या हजार बाराशें मूर्ति वाड्यापुढें व शहरांत पसरून, "जय सीताराम, जय शंभो" असा गोंगाट करीत फिरूं लागल्या. त्यांचे चित्रविचित्र वेष, कृति, रीति, भाषणें मोठीं मौज वाटण्यासारखीं होतीं. कित्येकांनीं एक किंवा दोन्ही हात वर धरून लांकडासारखे वाळविले होते. कित्येकांनीं लांब लांब नखें वाढविलीं होतीं. कित्येक सुऱ्यांचे बिछाने करून त्यांवर निजले. कित्येकांनीं चार बाजूंस चार धुम्या पेटवून सूर्याकडे नजर लावून पंचाग्निसाधन चालविलें. कित्येकांनीं खालीं डोकें वर पाय करून धूम्रपानास आरंभ केला. कित्येक स्मरणींचे मणि ओढीत बसले. कुबड्या, सांडसं, चिमटे, व्याघ्रांबरें, कृष्णा-

जिनें, सुऱ्या, झोळ्या, चिलमी, कंबरसोल व लंगोट्या असा त्यांचा थाट होता. त्यांचे ते राख फांसलेले दिगंबर देह, ती बेंबीवर पडलेली दाढी, त्या आपादमस्तक जटा, आणि तो भयंकर वेष पाहून एकटादुकटा मनुष्य तर भिऊन गर्भगलित व्हावयाचा.

असा मोठा मेळा पाहून त्यांस बाजीरावानें विचारिलें कीं, "तुह्मी आलां कोठून, जाणार कोठें, संकट कोणतें आहे, मागणें काय आहे." या प्रश्नांस त्यांनीं उत्तर दिलें कीं "राजा, आह्मी तीर्थवासी रमते राम साधु काशीहून सेतुबंध रामेश्वरच्या यात्रेस जात आहोंत. वाटेंत तुझी कीर्ति ऐकिली कीं, बाजीराव पेशवा दक्षिणेंत एक दयाळू हिंदुराजा आहे. त्याच्या राज्यांत सदावर्तें आहेत, तेथें साधुबैराग्यांस शिधापाणी मिळतें. पण राजा, आमचीं ही पोटें पहा रे! आह्मी तुझ्या राज्यांत येऊन दोन दोन दिवस खडखडीत उपास काढिले. पाटीलकुळकर्ण्यांनीं आमची दाद घेतली नाहीं. अशी बेदाद आहे. राजा, धिक्कार असो तुझ्या राज्याला! तूं प्रभु कशाला झालास?" हें ऐकून बाजीराव ह्मणाला, "महाराज, तुह्मीं फिकीर न करावी, आह्मी या गोष्टीचा बंदोबस्त करूं." अशा चार समजुतीच्या गोष्टी सांगून डाळरोटीचा भरभक्कम शिधा व सरसकट एकेक रोकडा चांदवड रुपया त्यांस देवविला. मग ते संतुष्ट झाले. बाजीरावानें कित्येक गोसाव्यांस विचारिलें कीं, "तुह्मी असे गांवोगांव भटकत फिरतां यांत काय फायदा? शिपायांच्या नोकऱ्या पतकराल तर मी आपल्या लष्करांत तुह्मांस ठेवीन." कित्येकांस ती गोष्ट रुचून ते लागलेच चाकरीस राहिले.

ह्या अंदाधुंदीचा प्रकार कानीं पडल्याबरोबर त्यानें लगेच दिवाणाकडून गांवगन्नां सक्त हुकूम पाठविले व दंवड्या पिटविल्या कीं, "गांवखात्याकडे चिल्हर खर्चाची नेमणूक आहे ती गोसावी, बैरागी, भणंग, भिकार यांच्यासाठीं आहे. तर असा पुनः बोभाट आमच्या कानावर आल्यास ज्यांची चूक असेल त्या गांवकऱ्यांस योग्य शासन होऊन, त्यांचीं वतनें सरकारांतून एकदम जप्त केलीं जातील."

त्या समयीं शनिवारवाड्याचें काम अर्धेमुर्धे तयार होत आलें होतें. तें व दुसरीं कित्येक इमारतींचीं मोठमोठीं कामें चाललीं होतीं, त्यांजवर बाजीरावानें स्वतः पैरवी ठेविली होती. शिल्प, वैद्यक, वेद, शास्त्र, कविता, गायन, शेतकी, कापड, रंग, चित्रें, सोनेरी व मुलाम्याचीं कामें, इत्यादि विद्यांत व कलाकौशल्यांत जे लोक निपुण होते, त्यांस उत्तेजनार्थ तो कधीं कधीं शालजोड्या, पागोटीं, कडीं वगैरे बक्षिसें देई.

बाजीराव पुण्यास राज्यकारभार पाहूं लागला तेव्हां त्याचा वडील मुलगा बाळाजीराव ऊर्फ नानासाहेब १४ । १५ वर्षांचा होता. त्याला राज्यकारभाराची माहिती होण्यासाठीं त्यास तो कचेरींत घेऊन बसे. त्याला प्रपंच कसा करावा हें कळावें, त्याच्या आंगीं राजकीय चातुर्य यावें, आणि त्याला बाळबोध वळण लागावें ह्मणून बाजीरावानें अनुभवशीर व बोधपर अशा कांहीं गोष्टी लिहून त्याच्यासाठीं एक लेख तयार केला, आणि तो त्याजकडून नेहमीं वाचवी. यावरून तो किती दूरदर्शी व उद्योगी होता व त्याची चोहींकडे कशी सारखी नजर असे हें

लक्षांत येतें. तो निष्फल कामांत एक क्षणही घालवीत नसे. आतां त्या लेखांतून कांहीं गोड वेंचे येथें मासल्याकरितां देतों:—

"ज्या मनुष्याला स्वदेशाभिमान नाहीं, तो जिवंत आणि मेला सारखाच समजावा. माझ्या एकट्याच्या हातून काय होणार आहे असें रें रें करीत बसूं नये. "दसकी लकडी एकका बोजा" हा न्याय लक्षांत ठेवावा. जोंधळ्याच्या एका कणसांत फार तर पसाभर धान्य असतें. पण अशा पसा पसा धान्याची जमवाजमव केली तर राशीच्याराशी पडतात. तसेंच एक एक जुळतां जुळतां हजारों स्वदेशाभिमानी होतात, आणि त्यांपासून उत्तम फळ निष्पन्न होतें."

"जे लोक आपल्यास आपल्या देशांतच कोंडून घेतात, कधीं बाहेर पडत नाहींत, ते सर्वदा जंगली, दरिद्री, अज्ञानी, दुःखी आणि अभागी राहतात, हें पक्कें समजावें. प्रवास करण्यांत पातकाचा लेश नाहीं. असत्य भाषण, असत्याचरण अथवा दुसऱ्यास विनाकारण दुःख देणें असलीं कर्मे मात्र वर्जावीं."

"उद्योगानें सर्व कांहीं साध्य होतें. नशिबावर हवाला ठेवून स्वस्थ बसूं नये. वेळ आणिल्याखेरीज येत नाहीं. साखर ही कधीं कडू लागली आहे का? अमक्या मुहूर्तावर खाल्ली असतां ती गोड व अमक्यावर खाल्ली तर ती कडू असें कधीं घडत नाहीं. तसेंच दृढनिश्चयपूर्वक चांगला उद्योग केव्हांही करा. त्यापासून सुफळ प्राप्त झाल्याविना राहावयाचें नाहीं, हें निःसंशय समजावें."-

"आंधळे, बहिरे, मुके, पांगळे, रोगी, थोंटे, म्हातारे-

कोतारे, अशा अनाथांस आश्रय देऊन सनाथ करावें. या सत्कर्मापासून जो आनंद आहे, तो इतरांस कळावयाचा नाहीं. ज्यानें तीं कामें केलीं असतील त्यासच तो पुसावा. आंधळ्यापुढें सुरेख तसबीर आणून मांडली अथवा बहिऱ्यापुढें खुद्द तानसेनानें मंजुळ गायन केलें तर तज्जन्य सुखाचा आनंद त्या बिचाऱ्यांस काय कळणार आहे?"

"जो ज्या कामांत वाकब असतो, त्याला तें काम राबल्यामुळें चांगलें करितां येतें, गुराख्याच्या हवालीं मोठी फौज केली तर तो लढाईचें काम करील का? नाहीं. ज्याला ज्या गोष्टीची वाकबगारी त्यालाच तिचीं कारणें, तिचे उपयोग, ती सिद्धीस नेण्यासाठीं तिचे भाग कसे पाडावे, आरंभ कोठें करावा, साधनें कोणतीं योजावीं व मधलीं विघ्नें कशीं टाळावीं हें सर्व कळतें. यासाठीं कोणता मनुष्य कोणत्या कामास योग्य आहे याचा आधीं विचार करावा."

"बुद्धि चांगली असली तरी तिचा विनियोग यथार्थ झाला पाहिजे. अग्नि हा पदार्थ अति उपयोगी आहे. त्यापासून पाकनिष्पत्ति, दीपन पाचन इत्यादि सुखावह कार्यें बहुत होतात. तीं करून घेण्याचें टाकून कोणी एकादा दुष्ट लोकांचीं घरें जाळीत सुटला तर तेथें अग्नीनें काय करावें? हा दोष अग्नीचा कीं आगलाव्याचा? ज्याच्या सन्निध जावें त्याला जाळावें एवढें मात्र अग्नि जाणतो. तसें बुद्धीला सुमार्गे किंवा कुमार्गे लावणें हें तुमच्या हातीं आहे. "योजकस्तत्र दुर्लभः" हा महाजनांचा सुबोध लक्षांत ठेवून बुद्धीची योजना नीट करीत जावी."

"एकच युक्ति सर्वत्र लागू पडते असें नाहीं. काल,

देश, वर्तमान, पात्रापात्र वगैरे विचार पाहून साधनांची योजना करावी. दूध हा पदार्थ इतका मिष्ट व पुष्टिकारक आहे कीं, त्याला मृत्युलोकचें अमृत ह्मटलें आहे, तरी तेंच दूध सर्वत्र सारखें लागू पडत नाहीं. 'धारोष्णमम्‍तोपमम्' असें वैद्यशास्त्रांचें ह्मणणें आहे; परंतु तें अमृत कोणाला? निरोग्याला. तेंच दूध ज्याला सन्निपात किंवा कफदोष झाला असेल त्याला पाजिलें तर तें विषरूप होऊन तो दुखणाईत पटकर प्राणास मुकेल."

"जर आपण एकाद्या सदुद्योगास आरंभ केला, आणि तो असमंजस लोकांस मानवला नाहीं, तर त्यामुळें हिंमत खचूं देऊं नये. तेव्हां आपण आपल्याशीं असा विचार करावा कीं, कुत्र्याला कस्तुरीचा उपयोग काय ठाऊक? कां कीं, तिचा सुवास त्याला स्वतःस कळत नाहीं, व इतरांनीं सुवास घेतलेला त्याला समजण्याची शक्ति नाहीं; तेव्हां त्याजकडे याचा काय बोल ?"

"अमुक एक संकट पडलें असतां अमुक अमुक युक्ति योजावी, अथवा अमुक एक उद्योग केला असतां अमुक अमुक लाभ होतात, असें आपण पुष्कळांच्या तोंडून ऐकतों व अनेक ग्रंथांत अनेक वेळां वाचितों, व त्या युक्ती आपल्या आठवणींतही असतात; परंतु त्यांचा उपयोग कोठें कोणत्या प्रकारें करावा याचें व्यवहारज्ञान नसतें यामुळें कित्येक शहाणे असून अडाणी लोकांपेक्षांही अधिक विपत्ति भोगितात. वैद्य खासा चांगला पढिक आहे, त्याला सर्व रोगांचीं लक्षणें व निदानें मुखोद्गत आहेत; जवळ रसायणांचे बटवेचेबटवे भरले आहेत, तरी त्याच्या हातून रोगी बरे होत नाहींत, हें पुष्कळांस ठाऊक

आहे. तात्पर्य, नुस्ती पुस्तकी विद्या उपयोगी नाहीं. तिला व्यवहारज्ञानाची जोड पाहिजे."

"दूरदृष्टि, समयस्फूर्ति, पाताळयंत्रीपणा, रसिकता, कुशाग्रता, धूर्तता, इत्यादि सद्गुण प्राप्त होण्यास इतिहास, बखरी, काव्यें, गणित, धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, तर्कशास्त्र, हीं अवलोकन करीत जावीं, श्रवण करावीं किंवा निदान त्यांचा अनुगम तरी असावा."

"राज्यकारभार पाहणाऱ्या लोकांनीं आंगावर नानातऱ्हांचे पोषाख व अलंकार घालून नटण्यांत व चट्टीपट्टी करण्यांत काळ घालवूं नये; आणि घडोघडी आपल्या मस्तकावर चंवऱ्या, मोरचलें वारून घेऊं नयेत; कारण त्याच्या योगानें स्वभाव डौली दिसतो. पोषाख साधा असावा. खाणेंपिणें साधें व माफक असावें. शहराची रचना सुंदर करावी. व्यापारास उत्तेजन द्यावें. बाजार भरवावे. आणि नवीन इमारती व दुकानें बांधवून नव्या पेंठा वसवाव्या."

"बायकांचें देव्हारें वाढवूं नये. त्यांच्या ठिकाणीं अतिलंपट होऊं नये, व अतिरत असूं नये. अतिकामांध पुरुषांचें स्त्रिया ऐकत नाहींत. त्यांस त्या मानीनातशा होतात, व त्यांस सदा आपल्या आज्ञेंत वागवितात. अशा पुरुषांस लोक "स्त्रैण" ह्मणतात."

"राज्यकारभाराचा बोजा ज्यानें आपल्या शिरीं घेतला आहे, त्याला अमल्यावर पुष्कळ लोक प्रीति करितात असें वाटत असतें; परंतु तें केवळ भ्रांतिमूलक आहे. स्वहित साधण्यासाठीं कार्यवादू लोक तोंडपुजेपणा करितात; व कितीएक आपलें नुकसान न व्हावें ह्मणून मर्जी सखितात; परंतु या अलम दुनियेंत खरा मित्र शोधूं गेलें अ-

सतां विरळा. प्रसंगीं उपयोगीं पडणारा असा फारच विरळा. हें आधीं खरें वाटत नाहीं, परंतु अनुभवांतीं कळतें. यास्तव धूर्त पुरुषानें पहिल्यापासून फार सावधगिरीनें राहावें. फारसें लोकांच्या भिस्तीवर जाऊं नये. सदाचरण ठेवावें. कोणास निष्कारण दुखवूं नये. स्वदेशाचें हित शोधीत जावें. हा ऐहिक पसारा व्यर्थ समजून एकाग्रचित्तानें श्रीजगदीश्वराचें स्मरण करीत जावें. "भगवन्, मला सुबुद्धि दे," अशी त्याची सदैव प्रार्थना करावी. मीं नरजन्मास येऊन केलें काय, करीत आहें काय, आणि करावयाचें काय, हें आपल्या अंतरात्म्यास अहर्निश पुशीत जावें.

'पशूके होत पन्हय्या नरका कछु नहि होय ।
नर जो आपनी करनी करे तो नरका नारायण होय॥'

ही साधुवाणी पक्की लक्षांत ठेवावी. पळें, घटका, प्रहर, दिवस, महिने, वर्षें हीं निमुटपणें आपणांस मृत्यूच्या जबड्याकडे हळूहळू लोटीत आहेत, हें मनांत वागवावें, आणि आपलें आयुष्य फुकट न जाऊं देण्याचा अढळ निश्चय धरावा. यांतच नरजन्माचें सार्थक आहे."

"मोठमोठीं राष्ट्रं, राज्यें, हवेल्या, कुटुंबें व धनराशि कालचक्राखालीं पिचून गेल्या, तेथें आपला पाड काय? संसार व संपत्ति ही दोनप्रहरची क्षणिक सावली आहे. ती केव्हां पाठमोरी वळेल याचा नियम नाहीं. सर्व क्षणिक व अशाश्वत आहे, असा विचार करून, ताठा, गर्व, मीपणा व अभिमान, सोडून द्यावा. तथापि, प्रापंचिकांत योग्य स्वाभिमान असला पाहिजे. परमेश्वरानें एकास एक वर्म करून ठेविलें आहे. शेरास सवाशेर जिकडे तिकडे

आहेत, मग रिकामा गर्वाचा फुगारा कां धरावा ? लोक आपल्या सभोंवतीं जसे रोज मरत आहेत तसेंच आपल्यालाही हा भवपसारा येथच्यायेथें ठेवून एक दिवस जाणें आहे, याचें स्मरण ठेवून यावज्जीव दुःखित लोकांस यथाशक्ति साह्य देत जावें."

"जन त्रिविध आहे. त्याची दोषांकडे जशी दृष्टि तशी गुणांकडे नसते. ह्या संसारांत जनांकडून चांगलें ह्मणवून घेण्यासारिखें दुसरें कोणतेंही काम कठिण नाहीं. या पृथ्वींत निंदा झाली नाहीं असा एकही प्राणी आढळावयाचा नाहीं. तर तिकडे लक्ष न देतां, प्रत्येक मनुष्यानें असा निर्धार करावा कीं, "कदाचित् सुईच्या नेढ्यांतून हत्ती पार होईल, पण मी प्राण गेला तरी नीतिच्युत होणार नाहीं." ह्या जगांत चांगली वस्तु अशी थोडी. वाईटाचाच भरणा मोठा. राजकारणी पुरुषांच्या सन्निध लहान, मोठे, विद्वान्, अविद्वान्, उच्च, नीच, सज्जन, दुर्जन, हे सर्व मासले प्रसंगोपात्त येतात, परंतु कोणावर वाग्बाण सोडूं नयेत, व कोणाची निंदा होत असल्यास ती एका कानानें ऐकून दुसऱ्या कानानें सोडून द्यावी. ही एक लोकप्रिय होण्याची गुरुकिल्ली आहे."

असो. असा सुयंत्र राज्यकारभार पुण्यांत राहून चालवीत असतां बाजीरावाला बुंदेलखंडाकडून एकाएकीं युद्धाची निमंत्रणचिठ्ठी आली. तो सुरस वृत्तांत आतां पुढच्या भागीं कथन करूं.

भाग १९.

बुंदेलखंडावर स्वारी.

बाजीराव पेशव्याचा भाऊ चिमाजी आपा, व मोंगलाचा माळवा प्रांतावरचा अधिकारी दायबहादूर या दोघांमध्यें धारच्या किल्ल्याजवळ इसवी सन १७३२ त घनघोर युद्ध झालें. त्या प्रसंगीं दायबहादूर रणभूमीवर पतन पावला. येथपर्यंतची कथा मागच्या एका भागीं सांगितली. पुढें त्याच्या जाग्यावर बादशहानें महंमदखान बंगष हा नवा मुसलमान अधिकारी नेमिला. तो पूर्वीं अलाहाबाद प्रांताचा सुभेदार होता. त्याचें दिल्लीच्या दरबारीं भारी वजन होतें. तो फरुकाबादचा नबाब असून त्याचें सालिना सुमारें एक कोट रुपयांचें उत्पन्न होतें. त्याची माळवा प्रांतावर नेमणूक होतांच सुमारें एक लाख फौज घेऊन तो तिकडे निघाला. प्रथमतः त्याची स्वारी बुंदेलखंडावर येऊन थडकली. त्या प्रांताचा छत्रसाल ह्मणून परमार जातीचा क्षत्रिय राजा होता. त्या राज्यांत बंगषानें आपलें ठाणें देऊन त्या मुलुखास अतोनात उपद्रव देण्याचें काम आरंभिलें. राजाची छत्रपूर ही राजधानी. तो जातीनें वयोवृद्ध, धार्मिक आणि सरळ स्वभावाचा पुरुष होता. त्याला पुत्र दोन. एकाचें नांव राजा जगद्देव, त्याला काल्पीचा राजा ह्मणत, आणि दुसऱ्याचें नांव राजा हरदेव, त्याला बुंदेलखंडाचा राजा ह्मणत. या छत्रसाल राजाचें सालिना ब्याण्णव लक्ष रुपये उत्पन्न होतें. त्याचे दोघे मुलगे अल्पवयस्क होते, व स्वतः जाऊन महंमद बंगषाचें पारिपत्य करण्याजोगी वृद्धापकालामुळें

राजाच्या आंगीं कुवत राहिली नव्हती. तेव्हां हें कोसळलेलें अरिष्ट टळतें कसें ह्मणून तो मोठ्या फिकिरींत पडला.

इतक्यांत त्याच्या ध्यानांत आलें कीं, दक्षिणेकडे बाजीराव पेशवा हा एक पराक्रमी वीरपुरुष गाजत आहे. तो हिंदुधर्माचा आणि हिंदुलोकांचा मोठा अभिमानी असून संकटांत पडलेल्याचें संरक्षण करण्यास एका पायावर नेहमीं सिद्ध असतो अशी कीर्ति आहे. या संकटकाळीं या नरसिंहाशिवाय आपणाला साह्य करण्याजोगा सगळ्या हिंदुस्थानांत दुसरा कोणी समर्थ नाहीं, असा विचार करून त्यानें बाजीरावास एक लागलेंच पत्र लिहिलें. त्यांत त्यानें आपला आतुर पक्ष अगदीं उघडा करून दाखविला. आणखी त्याच्या शेवटीं असें लिहिलें कीं, "तुह्मी हिंदूंचे पूर्ण कैवारी आहां, मुसलमानांच्या जाचांतून हिंदूंस मुक्त करण्यासाठीं तुह्मीं विडा उचलिला आहे, व स्वजनहिताचा सोटा हातीं घेऊन हिंदूंच्या उद्धारार्थ बद्धपरिकर आहां, अशी तुमची बहुमुखीं कीर्ति ऐकून हा वृद्ध आणि चिंताग्रस्त हिंदुराजा पत्रद्वारें तुह्मांकडे आला आहे. तुह्मी व आह्मी हिंदु या नात्यानें भाईबंद आहोंत. या प्रसंगीं तुह्मांवांचून मला कोणी त्राता वाली नाहीं, तर आतां एका क्षणाचाही विलंब न करितां माझ्या राज्याची व माझी मुक्तता करावी." पत्राच्या शेवटीं राजानें हिंदी भाषेंत एक खुबीदार दोहोरा लिहून पाठविला. तो असाः—

'जो गति ग्राहगजेंद्रकी, सो गति भई है आज ।
बाजी जात है बुंदेलनकी, राखो बाजी लाज ॥'

हें पत्र सांडणीस्वार घेऊन निघाला तो रात्रीचा दिवस

करून सातवे दिवशीं सकाळीं प्रहर दिवसास पुण्यास पेशव्यांच्या वाड्यापुढें येऊन दाखल झाला. त्या समयीं बाजीराव मागच्या चौकांत स्नानास बसला होता. गोविंदा शागिर्दानें गंगाळांतून पाण्याचा तांब्या भरून दिला तो बाजीराव आपल्या डोक्यावर ओतणार, इतक्यांत पुरंदरे दिवाण लखोटा हातांत घेऊन तेथें आला. वर 'जरूर जरूर' अशीं अक्षरें लिहिलीं होतीं. समक्ष लखोटा फोडून वाचून दाखविल्याबरोबर, "तयारीचें शिंग करा," ह्मणून बाजीरावानें हुकूम दिला. दिवाणास सांगितलें कीं, "आतां छत्रसाल राजाची मुक्तता करून आल्याखेरीज पुण्यास भोजन करावयाचें नाहीं. बंगषाचें पारिपत्य करून राजाचें राज्य राजाच्या स्वाधीन करून परत आल्यावर येथें मंगलस्नान करावयाचें. आमचा आजचा मुक्काम संगमावर व्हावयाचा. तर सर्व सरदारांस आपापल्या सैन्यानिशीं तयार होऊन कूच करण्याचे हुकूम द्यावे." मग बाजीरावाची स्वारी तडकाफडकीं निघाली. पुण्याहून कूच करितांना ६० हजार फौज सज्ज झाली. ती दहा कोसपर्यंत एकसारखी पसरली. नौबती व डंके तुडुम् तुडुम् वाजूं लागले. शिंगें व तुताऱ्या मोठ्या सनाट्यानें वाजूं लागल्या. स्वारीच्या पाठीमागून हत्तीवरची साहेबी नौबत पुण्याहून दडम् दडम् वाजत निघाली. तेव्हां बिनीवरची फौज पुढें वीस पंचवीस कोसांवर जाऊन, पोंचली होती. हल्लींच्या राजेरजवाड्यांच्या फौजेची शिस्त, व दीडशें वर्षांपूर्वी बाजीराव पेशवा स्वाऱ्या करी तेव्हांची त्याच्या लष्कराची शिस्त, टापटीप व बंदोबस्त यांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे.

स्वारी तापी नदीवर पोंचेपर्यंत पाऊण लाख फौजेची भरती झाली. ती देशांतून जाऊं लागली तेव्हां गांवोगांवचे लोक आपलीं गुरेंढोरें गांवकुसवाच्या आंत कोंडून ठेवीत, व बिनीवाल्यास खुष खरेदीनें सामानसुमान पुरवीत. कित्येक भित्रे गांवकरी गांव सोडून भराभर रानांत पळून जात, आणि फौजेची वावटळ पुढें गेल्यावर पुनः परत येत.

सैन्यास सामुग्री पुरविण्याकरितां व जरूर पडेल तेव्हां गांव लुटण्याकरितां स्वारांच्या कांहीं टोळ्या डाव्या उजव्या बाजूस चालत होत्या. लष्कर कांहीं ठिकाणीं दाट व कांहीं ठिकाणीं पातळ असे. हत्ती, उंट, घोडेस्वार, पायदळ व बैलांचे गाडे एक शिस्त धरून चालत. बरकंदाज व इतर पायदळ एका भरण्याने कूच करीत. तोफांच्या रांगा चालत तेव्हां रस्ते खडकाळ, रेताड, उंच व सखल, असे असल्यामुळें गाडे कडाकड मोडून अडथळे होत. हत्तीवरचे जरीपटके व बावटे यांजबरोबर २०।२५ हजारांचें एक पृथकच पतक असे. पुढचा बिनीवाला सरदार गांवलोकांबरोबर शिधासामुग्रीचा बंदोबस्त करण्यांत गुंतलेला असे तोंपर्यंत पिछाडीचे लोक झाडाखालीं, विहिरीवर, किंवा ओढ्याच्या कांठीं बसून विसावा घेत; गुडगुडी ओढीत, किंवा कांदाभाकरें सोडून न्याहारी करीत. जातां जातां रानडुकरें अथवा हरणांचे कळप उठवून त्यांच्या पुढून व मागून ओरडाओरड व गलबला करीत. कोणी त्यांजवर काठ्या घालीत, कोणी नेम धरून गोळ्या टाकीत; व कोणी दुसऱ्याच्या जिवाकडे न पहातां भराव्यानें भरधांव घोडे सोडीत.

सैन्याबरोबर बातमी पोंचविणारे स्वार वेगळेच असत. याप्रमाणें मजल दरमजल ती फौज बंगषाचें लष्कर जवळ जवळ करीत चालली. बुंदेलखंडांत शिरूं कधीं, आणि बंगषाबरोबर हटयुद्ध करून त्याला हात दाखवूं कधीं, असा बाजीरावाच्या सर्व शिपायांस रणोत्साह चढला होता. शिंदे, होळकर यांचें बहुतेक आयुष्य रणांतच गेल्यामुळें लढण्याची जागा कशी असावी, छावणी कशी असावी, अन्नपाणी मिळण्याची सोय कशी करावी, शत्रूवर हल्ला केव्हां करावा, व कोणीकडून करावा, या कामांचे जसे काय ते जटापाठी व घनपाठीच बनले होते. मुक्कामास पोंचले ह्मणजे त्यांची टापटीप व व्यवस्था उत्तम असे. प्रत्येक सरदाराची व बेहेड्याची उतरण्याची वेगवेगळी जागा समजण्याकरितां सर्वांस दिसत असे उंच बावटे उभे करीत, त्यामुळें अमक्या ओळींतली आपली अमुकच जागा असें सर्वांस लागलेंच कळे. फौजेबरोबर हिरव्या, तांबड्या, पिंवळ्या व निळ्या पट्ट्यांचे सफेत तंबू व राहुट्या, पुष्कळ असत, व कांहीं तंबूंचा फक्त एकच रंग असे. तीन बाजूंस तीन भाले जमिनींत रोंवून वर एक कांबळें टाकून निर्वाह करणारे असेही त्यांत कित्येक असत. बाजीरावाचे खुद्द खासा स्वारीचे 'दलबादल' ह्मणून दोन मोठे विस्तीर्ण व शोभायमान रणतंबू होते. त्यांना गझनीचे पडदे व रेशमी रूदार कनाथा पुष्कळ असत.

लमाण व वणजारी लोक बहुतकरून लष्करास धान्य पुरवीत. याप्रमाणें हा सैन्यसमुद्र पुढें पुढें लोटत चाले तेव्हां त्याचा गजबजाट, पायांखालीं भूमिगर्जना, हत्यारांचा लखलखाट, जरीपटके व बावटे यांचे फडफडाट,

घोड्यांचें खिंकाळणें, हत्तींच्या घंटारवाचे किणकिणाट, हत्तीघोड्यांचे बुट्टीदार गाशे व झुली, त्यांस लटकणारे जरतार गोंडे, त्यांचे सोन्यारुप्याचे अलंकार, चांदीचे हौदे व अंबाऱ्या, पुठ्ठ्यावरच्या रेशमी व सोनेरी गेंदजोड्या, गळ्यांतल्या कुड्यांच्या माळा व गंडे, सोन्यारुप्याच्या काठ्या धरणारे भालदार व चोपदार, त्यांच्या 'आस्तेकदम' 'तफावतसे' इत्यादि मधून मधून ललकारण्या, हे सर्व चमत्कार बाजीरावाच्या स्वारींत आनंद वाटण्याजोगे असत. दरबारांच्या समयीं स्वारी तंबूत दाखल होण्याबरोबर फत्तेमारी, जयंती, महाकाली या तोफांची सरबत्ती होई. बरकंदाज बेहेडा वायबार काढी. बाजीराव कधीं कधीं हत्तीवर बसून आपण स्वतः माहुताचें काम करी.

त्याच्या मागेंपुढें भालाईत स्वारांचें एक एक मोठें पतक चाले. स्वारीबरोबर कांहीं भोजनभाऊ कारकून असत ते शिपायांचें लिहिणें लिहीत, वाकनिशी करीत, किंवा पागेचें लिहिणें लिहीत. अशा नाना उपयांनीं ते आपली उपजीविका करीत. असो.

पुढें बंगषाला पिटाळून लावून छत्रसाल राजाला बाजीरावानें संकटविमुक्त केलें, ही मनोरंजक कथा आतां पुढें येईल.

भाग २०

महंमदखान बंगषाचा पराभव व छत्रसाल राजाची सुप्रसन्नता.

मागच्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें बाजीराव पेशवा महंमदखान बंगषाचें पारिपत्य करण्यासाठीं बुंदेलखंडाकडे

चालला, तेव्हां त्याच्या सैन्यास भयंकर वाटांनीं अंधारांतून सुद्धां जावें लागलें. अंधारांतून चालतांना ते कडब्याचीं ताटें किंवा माकडीचीं लांकडें यांच्या चुडी पेटवीत. त्या पेटल्या ह्मणजे त्यांचा मशालीपेक्षां अधिक झळझळीत उजेड पडे. मोठ्या पदवीचे सरदार मशालबुधलीच्या प्रकाशानें जात. केव्हां केव्हां ऐन दोनप्रहरीं तृषाक्रांत होत्साते त्यांस आगीसारख्या तापलेल्या रेतीवरून चालावें लागे. वाटेनें जातांना नदीकिनाऱ्यावर, निबिड अरण्यामध्यें, डोंगराच्या माथ्यावर, ओहोळांत किंवा दऱ्याखोऱ्यांत कांहीं ठिकाणीं चुना फांसलेलीं पांढरीं सफेत देवळें दृष्टीस पडत. कोठें वटवृक्षाखालीं एक देव बसवून, त्याला शेंदूर फांसून,. झाडावर फुलांच्या माळा टांगून, उंच डहाळ्यांस छोटीं छोटीं पांढरीं निशाणें व पताका लाविल्या होत्या, व जाणारे येणारे भाविक लोक त्या देवांची भक्तिभावानें पूजा अर्चा करीत.

बरीच मोठी मजल झाल्यावर आणखी एक चमत्कार बाजीरावाच्या पाहण्यांत आला तो असा:—एका गांवाच्या बाहेर एक मोठें देऊळ होतें. त्याची बांधणी ओबडधोबडच होती. त्यांत एक अक्राळ विक्राळ अष्टभुजा कालिका देवी स्थापन केली होती. वाघावर आरूढ झालेली, इंगळासारखी लाल, मस्तकीं सर्पांनीं गुंढाळलेला मुकुट, गळ्यांत रुंडमाळा व हातांत त्रिशूलादि आयुधें, असें तिचें ध्यान होतें. त्या ठिकाणीं बगाडाची वार्षिक जत्रा भरली होती. यामुळें ती सर्व जागा लोकांनीं फुलून गेली होती. देवळापुढें हजारों बकऱ्यांचे बळी पडले होते. नवस फेडण्याकरितां कित्येक भाविक लोक. पाठीस गळ टोंचून

घेऊन बगाडावर चढले होते. तें बगाड इतकें उंच होतें कीं, गळ घेणाऱ्याच्या पाठीस जरा हिसडा बसला तर पाठीचें चामडें तुटून तो खालीं पडून त्याचा चुराडाच व्हावयाचा. त्या समयीं बाजीरावाची स्वारी तेथें येऊन थडकतांच जत्रेचे भित्रे लोक भिऊन आपापली अंजबाब जागच्याजागीं टाकून सूं पळत सुटले.

पुढें कासारघांट, अजिठ्याचा घांट, सप्तशृंगी, विंध्याद्रि इत्यादि अवघड बाऱ्यांतून, व तापी आणि नर्मदा यांच्या किनाऱ्याकिनाऱ्यानें स्वारी चालली. तेव्हां बाजीरावास तेथील वनसौंदर्याची अमीरी थाटाची एक मेजवानी मिळाली, ती अशीः—

अरण्यामध्यें आपोआप निर्माण झालेल्या पुष्पवाटिका वाटेंत पुष्कळ लागल्या. त्यांवरून मंद, सुगंध व सुशीतल वायु वाहत होता. मधून मधून स्फटिकासारख्या स्वच्छ पाण्याचे प्रवाह तापी नर्मदा इत्यादि नद्यांस मिळण्याकरितां झुळझुळ वाहत होते त्यांचे संगम लागले. मुसलमानांनीं बांधलेल्या कांही जुन्या व पडक्या इमारती आणि विहिरी लागल्या. त्यांच्या भगदाडांत बसलेलीं घुबडें भयंकर व खोल स्वरानें घूत्कार करीत होतीं. कोल्हीं लांबट स्वराने कुईकुई असे शब्द करीत होतीं, त्यामध्यें आणखी वाऱ्याची पिरपीर व नद्यांचें रोरावणें चाललें होतें. तें किर्र रान संपल्यावर पुढें कांहीं अंतरावर मैदान मुलूख लागला. तेथें आपसुखानें उगवलेलीं सुंदर सुंदर झाडें व रंगारंगाचीं फुलें दृष्टीस पडलीं. ठिकठिकाणीं आंबे, चिंचा, पिंपळ, वड वगैरे वृक्षांची दाट छाया होती. आंबराईच्या सभोंवतीं कोठें कळकांचीं दाट बेटें होतीं. त्यांमधून वारा

खेळे, तेव्हां मुरली किंवा बासरी वाजविल्यासारखा मधून मधून सुस्वर ध्वनि निघे. पुढें कांहीं झुकतीं मैदानें लागलीं. त्यांमध्यें बाजरीज्वारीचीं हिरवींचार शेतें दहा दहा कोसपर्यंत एकसारखीं पिकलीं होतीं. तीं इतकीं उंच होतीं कीं घोड्यावरचे राऊत भाल्यांसुद्धां त्यांत गडप होत. कांहीं ठिकाणीं ऐन. भरांत आलेले आम्रवृक्ष, जाईजुईसारख्या सुवासिक टवटवीत व कृशांगी वेलींनीं गुरफटून गेले होते. त्यांजवरचीं तांबडीं लाल, पिंवळीं धमक, काळीं भोर, पांढरीं सफेत, अशा तऱ्हेतऱ्हेच्या रंगांचीं फुलें, कळया, मोहोर व पालवी, आणि त्या दोघांचें प्रेमालिंगन, हीं पाहून बाजीरावास काय वाटलें असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी. पुढें कांहीं वेली पोटरीएवढ्या जाड व जोमदार होत्या. त्या आपल्या वाढीच्या जोरानें एका जरठ वृक्षावरून दुसऱ्या एका जोरदार वृक्षास, व दुसऱ्या वृक्षावरून तिसऱ्या एका टवटवीत वृक्षास घट्ट बिलगल्या होत्या!! सातपुड्याच्या डोंगरांत हमरस्ता नसून एक मनुष्य जाण्यापुरत्या चिंचोळया पायवाटा होत्या. मनुष्याचा वास नसून सर्व जंगल गगनचुंबित प्रचंड वृक्षांनीं भरून गेलें होतें. त्यांत अर्धे नंगे भिल्ल मात्र हातांत तीरकमान घेऊन कोठें कोठें संचार करीत, व एकटादुकटा कोणी मुशाफर आढळला कीं, त्याला कंठस्नान घालून त्याची चीजवस्त बुचाडून घेत. अशीं कांहीं मजलांपर्यंत अटव्य अरण्यें लागलीं. पुढें पळसाचें एक मोठें रान लागलें. त्याजवरचीं पानें उन्हानें वाळून कोळ होऊन खालीं गळलीं होतीं. त्यांजवर तांबुस रंगाचीं फुलें मात्र अवशिष्ट राहिलीं होतीं. यामुळें तें पलाशवन नुकतेंच

घोरयुद्ध झालेल्या रणभूमीसारखें लाल भडक दिसत होतें. हें वनश्रीचें मिष्टान्नभोजन करून बाजीराव आकंठमर्याद तृप्त झाला. असो. आतां वाचणारांची गोडानें मिठी बसली असेल. सबब हें वनभोजनवर्णन पुरें करून आपण मुख्य विषयाकडे पुनः वळूं.

अशा थाटानें दरकुच दरमुक्काम करीत करीत माळवा प्रांतांत चिमणाजी आपा व होळकर यांचे तळ पडले होते त्या ठिकाणीं बाजीराव फौजेसह दाखल झाला. तेथें भेट होतांच बाजीराव व आपा यांणीं एकमेकांस प्रेमालिंगन दिलें. ते दोघे बंधु एकमेकांस कडकडून भेटले. दोघांच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रूंच्या धारा चालल्या. दोघांचे कंठ दाटून आले. दोघांसही क्षणभर बोलवेना. असें त्यांचें स्वसंवेद्य बंधुप्रेम पाहून वाल्मीकिरामायणांतील भरतभेटीच्या प्रेमळ कथाभागाची कोणास आठवण होणार नाहीं? मागून होळकरानें बाजीरावाच्या पायांवर डोई ठेविली आणि हात जोडून पुढें उभा राहिला. येथें रामचंद्राचा हितचिंतक वज्रदेही मारुति याचें स्मरण कोणास होणार नाहीं? माळवा प्रांतांतील लढाईची सर्व हकीकत आपानें दादास मुखजबानीनें निवेदन केली. तींत मल्हारराावाच्या शौर्याची त्यानें फार तारीफ केली. मग आपाचें सैन्य बाजीरावानें आपल्या ताब्यांत घेऊन त्याची व पिलाजीराव जाधवाची दक्षिणेकडे रवानगी केली. "कोंकणचा व सातारचा बंदोबस्त तुह्मी ठेवा," असें त्यांस सांगितलें. आणि आपण स्वतः मल्हारराव होळकरास बरोबर घेऊन बुंदेलखंडावर चालला. त्या मुलुखांत शिरल्यावर प्रथम छत्रसाल राजाच्या भेटीस न जातां अगोदर

महंमदखान बंगषाचें जिकडे सैन्य उतरलें होतें तिकडे त्यानें मोर्चा फिरविला, त्याची व याची गांठ पडतांच आपल्या सैन्याकडून त्याच्या सभोंवतीं त्यानें गराडा घालविला. बंगषाला ही खबर पोंचली तेव्हां त्याची पांचांवर धारण बसली. बाजीरावाच्या सेनेची ही प्रचंड ह्मसासुर वावटळ एकाएकीं माझ्या डोकीवर आली कशी, आतां करावें काय, अशा विचारांत पडून तो व त्याचे उमराव अगदीं गांगरून गेले. खानानें घी देखिली होती, पण बडगा कोठें देखिला होता? मग आपल्या सरदारांच्या सल्लामसलतीनें जीव मुठींत धरून तो जैयतपुरच्या किल्ल्यांत शिरला. तेथें भागुबाईसारखा तो कांहीं दिवस लपून बसला. त्याच्या फौजेचें अन्नपाणी सरलें. बाहेर सभोंवतीं गराडा देऊन त्याजवर बाजीरावानें तोफांचा मारा सुरू केला. बंगषाकडे, नवीन सामुग्री येण्याची आशा खुंटली. यामुळें फार हैराणगत झाली. घोडीं, घुंशी व कुत्रीं सुद्धां त्यांनीं आपल्या जठराग्नीस अर्पण केलीं. आपली दौलत, वाडा, जनानखाना टाकून मी कोणीकडे या पंचाइतींत पडलों असें त्यास झालें. हें संकटांत पडल्याचें वर्तमान त्यानें गुप्त रीतीनें हलकाऱ्याकडून आपल्या पुत्रास कळविलें, तेव्हां आपल्या बापास सोडविण्यासाठीं अफगाण लोक जितके मिळाले तितके घेऊन त्वरेनें तो पितृभक्त पुत्र जैयतपुराजवळ आला. किल्ल्यांत फौजेसह बाप अडकला आहे, व बाहेर बाजीरावाच्या पाऊण लक्ष फौजेचा गराडा पडला आहे, असें पाहून त्याचे हातपाय गळून तो सर्द झाला, मग तो लढण्याबिढण्याच्या पंचाइतींत न पडतां किल्ल्यांत शिरण्यास

त्यानें एक चोरवाट शोधून काढिली. त्या वाटेनें आंत शिरून फौजेसहित रात्रीच्या काळोखांतून आपल्या बापास चोरासारखा तो घेऊन चालला. ती वाट मोठी अवघड होती. यामुळें कैक शिपायांचे हात पाय मोडले. कित्येकांनीं खंदकांत उड्या टाकल्या, आणि कांहींनीं शत्रूच्या हातीं सांपडण्यापेक्षां आपल्याच हातांनीं आपले गळे कापून घेतले. इकडे शिंदे होळकर यांनीं किल्ल्याच्या तटावर तोफांचा भडिमार चालविला. तट मजबूत असल्यामुळें आंत जाण्याजोगें त्यास भगदाड पडेना. बंगषाची हालचाल पाहण्यासाठीं बाजीराव स्वार होऊन स्वतः विजेसारख्या खंदकाच्या सभोंवतीं प्रदक्षिणा घालीत होता. तों एका फेरीच्या वेळेस चोरवाटेनें शत्रूच्या सैन्याची मुंग्यांसारखी रवण लागली आहे असें पाहून त्यांच्या आंगावर चालून जाण्यास आपल्या घोडेस्वारांस त्यानें इशारा केला. मग काय विचारतां? मुसलमान पुढें आणि मराठे मागें अशी ससेहोलपट सुरू झाली. अशी पळधर बुंदेलखंडाच्या सरहद्दीपर्यंत पोंचली. बंगषाचें सैन्य "या अल्ला! या खुदा! कैसा बखत लाया," असें ह्मणत व तोबा तोबा करीत सूं पळत सुटलें. तेव्हां त्याचें स्वारदळ व पायदळ मराठ्यांनीं कडब्यासारखें तुडविलें. मराठ्यांनीं लांडगेतोड चालविली तेव्हां खानाचें एकही माणूस बुंदेलखंडीच्या हद्दींत राहिलें नाहीं. बाजीरावाचेही कांहीं शिपाई त्या गर्दींत जखमी झाले परंतु जायबंदी कोणी झालें नाहीं. याप्रमाणें बाजीराव विजयश्री मिळवून छत्रपुराकडे राजाच्या भेटीस निघाला. तेंव्हां छत्रसाल राजा त्यास सामोरा जाऊन त्या रणशूर वीराला मोठ्या

सन्मानानें तो आपल्या राजधानीस घेऊन गेला. त्या वयोवृद्ध राजानें बाजीरावास आपला तिसरा पुत्र असें मानिलें. आणि तो मोठा महोत्सवाचा दिवस समजून राजानें वाड्यांत बडा दरबार भरविला. आपल्या उजव्या आंगास त्याला अर्ध्या गादीवर बसवून सर्व अमीरउमरावांच्या देखत त्याची त्यानें फार तारीफ केली, आणि सर्वांस महशूर केलें कीं, "जसे माझे दोन पुत्र, तसाच हा बाजीराव पेशवा माझा तिसरा पुत्र आहे. हा हिंदूंचा पालनवाला आहे, यासाटीं यास माझ्या सर्व प्रजेनें मान द्यावा." त्या समयीं प्रसन्न होऊन राजानें बाजीरावास झांशी किल्ला व त्याच्या आसपासचा कांहीं प्रांत बक्षीस दिला. त्याचें सालिना सवादोन लक्ष रुपयांचें उत्पन्न होतें. बाजीरावाचे शिंदे, होळकर वगैरे पराक्रमी सरदार यांनाही राजानें पोषाख देऊन बहुत सन्मान केला. याप्रमाणें छत्रपुरास छत्रसाल राजाच्या वाड्यांत चार दिवस यथेच्छ पाहुणचार घेऊन त्याचें राज्य निष्कंटक करून तें त्याच्या स्वाधीन करून, नवी जहागीर व नवें यश संपादून तो विजयध्वज पेशवा सर्वांच्या शाबासक्या घेत घेत सातान्यास शाहूराजाच्या भेटीस आला.

पुढें तो वयोवृद्ध छत्रसाल राजा सृष्टिक्रमानुसार लौकरच कैलासवासी झाला. मरणसमयीं त्यानें आपल्या राज्याचे समभाग तीन वांटे करून, दोन दोघां पुत्रांस ठेवून, तिसऱ्या हिश्शाची त्यानें आपखुषीनें बाजीरावास सनद करून दिली. ही सुमारें [1]एकतीस लक्षांची नवीन जहागीर

---

१ काल्पी, हट्टा, सागर, झांशी, शिरोंजा, कुना, गढाकोटा, हिरडेनगर वगैरे प्रांत मिळाला.

आपोआप त्यांच्या घरीं चालत आली. याचें नांव नशीब!! जगदीशइच्छेनें या दुनियेंत अशा घडामोडी नित्यशः होत आहेत. त्याचा कृपाओघ जिकडे वळेल तिकडे धनदौलत आपण होऊन चालत जाते. आणि त्याची वक्रदृष्टि होऊन सद्दी फिरली ह्मणजे तीच दौलत जागच्याजागीं टाकून कित्येक हतभाग्य श्रीमंतांस दूर एकांत कारागृहवासांत अतिनीच प्राण्याप्रमाणें आयुष्य कंठावें लागतें. ह्याच नियमास अनुसरून त्या समयीं एका साधारण मनुष्याचें नशीब फळफळलें. तें असें:—

बाजीरावाजवळ गोविंदा खेर या नांवाचा कऱ्हाडा ब्राह्मण शागिर्द होता. त्याचें नांव मागें एकदोन स्थळीं आल्याचें वाचकांस आठवत असेलच. तो शागिर्दीच्या कामावर होता, तरी इतर धोतरबडवे शागिर्दांसारखा तो अक्षरशत्रु नव्हता. तो मोठा हुशार, चाणाक्ष, धूर्त आणि शूर होता. तो बाजीरावाच्या कसोटीस उतरलेला होता. त्यानें फार दिवस आपली एकनिष्ठ सेवा केली आहे, सबब त्याला योग्यतेस चढवावें असें पेशव्याचे मनांत आलें. इतक्यांत कर्मधर्मसंयोगानें बाजीरावास बुंदेलखंडांत ही नवीन जहागीर मिळाली. त्या प्रांतावर गोविंदपंतास त्यानें सुभेदार केलें. याच कारणानें त्याचें "बुंदेले" असें आडनांव पडलें. पुढें तो गोविंद बल्लाळ बुंदेले या नांवानें प्रसिद्ध झाला. सोनपतपानपतच्या लढाईंत तो पेशव्याबरोबर होता, व त्या भाऊगर्दींतच तो धारातीर्थीं पतन पावला असें इतिहासांत लिहिलें आहे.

वर लिहिल्याप्रमाणें महंमदखान बंगषाची इतिश्री झाल्यावर इ० स० १७३४ तें माळवा व आग्रा या दोन

प्रांतांच्या अधिकारावर जयपुरवाला राजा जयसिंग याची बादशाहानें योजना केली. ही गोष्ट बाजीरावास इष्टच झाली. जयसिंगराजाचा व बाजीरावाचा पूर्वीपासून स्नेहभाव होता. ह्मणून तो तेथें आल्यानें सर्व मराठ्यांस मोठा हर्ष झाला. परंतु तो त्या वेळेस बादशाहाचा अंकित असल्यामुळें बाजीरावाचें सर्व ह्मणणें त्यास कबूल करतां येईना. पुढें त्या उभयतांची समक्ष भेट व हितगुजाच्या कांहीं गोष्टी होऊन परस्परांत तह झाला. त्यांत जयसिंगानें माळव्याचें सर्व राज्य बाजीरावास देवविलें, आणि बादशाहासही कांहीं समजुतीच्या गोष्टी सांगून खुष ठेविलें.

पुढें आंग्र्याच्या मदतीस बाजीराव कोंकणांत निघून गेला, हें वर्तमान आतां पुढच्या भागांत सांगूं.

भाग २१.

शिद्दीचा पराजय.

इ० स० १७३४ चे सुमारास संभाजी आंग्रे हा आपला सापत्नबंधु मानाजी आंग्रे याचें पारिपत्य करण्यास्तव कुलाब्यावर चालून गेला." तेव्हां मानाजीनें बाजीरावाचा आश्रय मागितला, तो त्यानें दिला. मग संभाजीचा नाइलाज होऊन तो कुलाब्याचा वेढा उठवून माघारा गेला. त्या कुमकेबद्दल मानाजीनें बाजीराव पेशवे यास कुतळा व राजमाची हे दोन किल्ले नजर दिले.

इ० स० १७३५ त बाजीराव माळव्याकडे असतां राजाकडून त्यास आज्ञापत्र गेलें कीं, "तुह्मीं हजार कामें एका बाजूस ठेवून अगोदर कोंकणाचा बंदोबस्त करावा. तिकडे जंजिऱ्याच्या शिद्दीनें फार दांडगावा मांडिला आहे.

तो आमच्या मुलुखांत स्वाऱ्या करून खंडणी घेऊं लागला. त्याचा सरदार याकुबखान प्रतिनिधींनीं वश करून ठेविला आहे. परंतु त्याच्या मार्फतीनें कांहीं राज्यकारणाची मसलत केली होती ती फसली. प्रतिनिधि यांस, बरोबर त्यांचे मुतालीक यमाजी शिवदेव, उदाजी चव्हाण व फौजफांटा देऊन, कोंकणांत पाठविलें; परंतु त्यापासून फलादेश कांहीं झाला नाहीं. लढाईमुळें रयतेस पुष्कळ उपद्रव मात्र झाला. जंजिरा किल्ला अद्यापि त्यांच्या हातीं लागला नाहीं. शिद्दीपुढें प्रतिनिधींचें कांहीं चालत नाहीं. प्रतिनिधि गोंवळकोटच्या किल्ल्यांत शिरले, पण तो किल्ला पुढें शिद्दीनें छापा घालून परत घेतला. अशी त्यानें श्रीपतराव प्रतिनिधींची राळ करून टाकिली आहे. तुमचे बंधु चिमणाजी आपा यांस त्यांच्या मदतीस जा असें वारंवार सांगितलें, परंतु ते गेले नाहींत. शेवटीं आम्हीं स्वदस्तूरचें त्यांस आज्ञापत्र लिहिलें कीं, तुम्ही जात नसाल तर आम्हांस स्वतः तिकडे स्वारी करावी लागेल. तेव्हां त्यांनीं पिलाजीराव जाधव यास पाठविलें. दुसरे कोणीही सरदार तिकडे जाण्यास पुढें सरत नाहींत. प्रतिनिधि यांस कुमक न पोंचल्यामुळें ते माघारे आले आहेत. तर तुम्हीं क्षणमात्र विलंब न करितां तिकडे ताबडतोब जाऊन शिद्दीचें पारिपत्य करावें. शिद्दीचा याकुबखान सरदार आम्हांस अनुकूल आहे, तो तुम्हांस उपयोगीं पडेल. त्यानेंही आमची कुमक मागितली आहे. आतां विलंब लावूं नये."

असें आज्ञापत्र दाखल झाल्यावर माळव्याच्या बंदोबस्तास शिंदे होळकर यांच्याजवळ मोठी फौज ठेविली,

आणि बाकीची फौज घेऊन तो इ० स० १७३५ त दक्षिणेकडे निघाला. गोदावरी नदी उतरून आलीकडे आल्यावर त्यानें राजास विनंतीपत्र लिहिलें कीं, महाराजांचे आज्ञेप्रमाणें मी फौजेसह परभारें दंडाराजपुरीकडे जात आहें. मग राजानें सातान्याकडे आपली खास फौज होती ती सगळी बाजीरावाचे मदतीस कोंकणांत पाठविली. आणि शिंदे होळकर यांचे कुमकेस हुजूर पागेपैकीं कांहीं स्वार बरोबर देऊन पिलाजीराव जाधव यांस पाठविलें. तिकडे बाजीराव सह्याद्रीचा घांट उतरून कोंकणांत शिरतांच शिद्दी रहिमान व याकुबखान हे त्यास येऊन मिळाले. मग बाजीरावानें एकदम लढाई सुरू करून तळें व घोसाळें हे दोन किल्ले पहिल्या झपाट्यासरसे सर केले. मागून प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोंसले अक्कलकोटकर हेही त्यास येऊन मिळाले. याकुबखानानें रायगडचा किल्लेदार अनुकूल करून ठेविला होता. यामुळें तो किल्ला प्रतिनिधींच्या हस्तगत होण्यास विलंब लागला नाहीं. याच सुमारास पेशव्यानें आपला दिवाण अंबाजीपंत पुरंदरे यास स्वदस्तूरचें पत्र लिहिलेलें, काव्येतिहाससंग्रह पुस्तक ६ अंक ९ यांपैकीं पत्रें यादी वगैरे या सदराखालीं पान १४२।१४३।१४४ यांजवर छापलेलें पाहण्यांत आलें, त्याचा उतारा येथें वाचकांस सादर करितों.

श्री

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री अंबाजीपंत स्वामी गोसावी यांसि,

सेवक बाजीराव साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशळ तागाईत ज्येष्ठ कृष्ण सप्तमी गुरुवारपर्यंत यथा-

स्थित जाणूने स्वकीय लिहिणें. विशेष—तुमचीं दोन तीन पत्रें व बाळाचें पत्र व राजश्री स्वामींचीं पत्रें ऐशीं कांहीं काळीं परवां ऐशीं पावलीं. त्यांत सारांश कीं, "छावणी केली उत्तम केलें. खर्चास व लोक राजश्री स्वामी पुरवितात. प्रतिनिधीस व सरलष्कर, कृष्णाजी दाभाडे रवाना केले. महाडास येतील. उदाजी चव्हाणाकडील कारकुनास सांगोन दोन हजार प्यादे आणविले आहेत तेही येतील. संभूसिंग चव्हाण यांसही बोलाविलें आहे. तेही आलियावर रवाना होतील. सचिवासही निरोप दिल्हा." ह्मणून सविस्तर लिहिल्याप्रमाणें कळलें. परंतु येथील मनसबा ऐसा आहे. शेखजी आह्मांस भेटले. खो क री ची वाट मात्र त्यांनीं दाखवून दिल्ही. काम करितां इतकेंच केलें. येथें येतांच दुसरे दिवशीं त्यास बोलावून हत्ती, वस्त्रें देत होतों. खर्चाची रदबदल करूं लागले. तेव्हां बोली करून तूर्त दहा हजार रुपये त्यांचे पदरीं घातले. बहुमानासाठीं बहुतसा आग्रह केला. परंतु ते करून घेईनात. लोक कोणी त्यांजवळ राहिले नाहींत. सारे उठउठोन आपापले कबिले काढावयास गेले. तेव्हां गड सुटले नव्हते. आतां गड सुटले. सारे कबिले मुलखांतच मागती राहिले. लोकांस मागती बोलावूं पाठविलें आहे. येतील तेव्हां खरें. पहिले लोक कोणी शें दोनशें भेटले त्यांस अटक करून ठेवावें तरी कौल दिल्हा कार्य होतें कौलाचेंच होतें यास्तव त्यास अटकही करितां नये. यास्तव निरोप दिल्हा. आंतील राजकारण होतें ते तो पहिलेच दिवशीं वारले. आतां प्रस्तुत कांहीं शेखजीच्यानें कार्य होत नाहीं. बरेंही वाटत नाहीं. चार महिने येथें

राहिल्या उपरि मग त्यांच्यानें तरतूद होईल ते करतील. खर्चास मागतील तसें देणें लागेल. गड घेतले त्यांपैकीं अवचितगड त्याचे हवालीं कबिले ठेवावयास करावा असें झालें. तोही त्याचे हवालीं केला. न करावा तरी बेदील होतो. करावा तरी इतबारही पुरेना. परंतु करणें प्राप्त झाला. केला. या ज़ातीचें त्याचें वर्तमान आहे. खानजादा थोरला मेला. त्याला लेंक बाहेर होता तो आह्मांजवळ आहे. आणि लहान भाऊ त्याचे सहाजण आहेत. हाही मूल शहाणाच आहे. आंत सिद्दीसमूल व सिद्दी-अंबर अ फ ला नी ऐसे आहेत. बाराशें माणूस किलियावर आहे. पहिले थोडके होते. आलीकडे अंजनवेली व उंदेरीहून[१] मदत त्यास आली. एकून भरती झाली आहे. अंजनवेलही मजबूतच आहे. उंदेरीही मजबूतच आहे. चारी जंजिरे त्याचे बरे खबरदार मुसलमानच आहेत. अंजनवेलीस कांहीं मराठे असतील. त्यांकडे विजयगड, गोवळचा कोट दोन आहेतच. तिसरा मंडणगडही त्यानें बळाविला आहे. रायगडावर तीन चारशें माणूस मुसलमान आहेत. चारपांचशें मराठे आहेत. गड न [?] बळाविला आहे. झुंजतात. कांहीं पैगामही वरील लागला ह्मणून गेले आहेत. ते लिहितात सत्यमिथ्या त ही क क तह किंवा नाहीं कळलें नाहीं. वर्तमान येईल तें लिहून पाठवून. ऐसें वर्तमान आहे. सविस्तर कळावें ह्मणून लिहिलें असे. लोभ असो दिजे हे विनंती. छ २२ जिल्हेज शनवार.

---

१ उंदेरी कीं खांदेरी तें स्पष्ट नाहीं तरी पुढील संदर्भावरून उंदेरीच असावें.

यानंतर शिद्दी रहिमान याचा भाऊ शिद्दी रह्यान, हा स्वारांची एक मोठी टोळी घेऊन बाजीरावावर चालून आला. लढाईस सुरवात झाली. तींत बाजीरावाची गोळी लागून तो शिद्दी रणभूमीवर पतन पावला. दंडाराजपुरी-पर्यंत बाजीरावानें त्याच्या स्वारांची पिच्छा सोडिली नाहीं. जंजिरा किल्ल्यास खुष्कीचे बाजूनें त्यानें वेढा दिला, आणि मोर्चेबंदी करून तोफांचा दणका सुरू केला. त्या समयीं तोफा डागण्याचें काम त्यानें स्वतः चालविलें. याप्रमाणें या बाजूनें तोफांचा धोधोधो धडाका चालला आहे, तोंच समुद्राच्या बाजूनें आरमारावरचा सरदार मानाजी आंग्र्या याजकडून किल्ल्याला वेढा पुरा करवून त्याजकडूनही शत्रूवर तोफांचा मारा चालविला. बाजीरावाच्या डाव्या उजव्या बाजूंस, व डोक्यावरून किल्ल्यावरचे गोळे धाड धाड जाऊन पडत. एक गोळा त्याच्या बसायाच्या घोड्यास लागून तो ठार झाला. तरी तो धैर्याचा पर्वत तिळमात्रही न डगमगतां लागलाच दुसऱ्या घोड्यावर स्वार होऊन आपल्या शिपायांस व सरदारांस दम देत उभा राहिला. त्याच्या शौर्यापुढें शिद्दीचा इलाज चालेनासा झाला. शेवटीं दांतीं तृण धरून आंतले लोक त्यास शरण आले. बाजीरावानें असा विचार केला कीं, जंजिरा किल्ला फार मजबूद, मागें शिवाजी व संभाजी यांनीं पुष्कळ वेळां प्रयत्न केले तरी तो पाडाव झाला नाहीं. जरी निश्चय धरून बसलों तरी किल्ला हातीं लागण्यास महिनोगणती दिवस पाहिजेत. इकडे अशा शुष्क कामास फुकट दिवस घालवूं तर तिकडे उत्तरेकडचीं मोहिमेचीं मोठमोठीं कामें तशींच राहतील, सबब त्या वेळेस त्यानें

शिद्दीचें तहाचें बोलणें कबूल केलें. त्यांत असें ठरलें कीं, शिद्दी रहिमान याजकडे जंजिऱ्याचें प्रमुखत्व असावें. त्यानें बाजीरावाला अकरा महालांचें अर्धें उत्पन्न द्यावें. शिवाय रायगड, तळें, घोसाळें, उचितगड व बीरवाडी हे किल्ले मराठ्यांच्या स्वाधीन करावे. याप्रमाणें युद्धाचा शेवट लावून, तो विजयी आणि विख्यात पेशवा साताऱ्यास शाहूराजाचे भेटीस गेला. तेथें त्याची फार वाहवा झाली. महाराजांनीं अत्यंत खुष होऊन नवीन मिळालेला रायगड वगैरे मुलूख बाजीरावाकडेच ठेविला. नंतर राजाची आज्ञा घेऊन तो पुण्यास गेला. तेथें पोंचल्यावर त्याची लावण्यलतिका उपस्त्री मस्तानी प्रसूत होऊन तिला दिव्य पुत्र झाला. हबसाणच्या शिद्द्यावर समशेर गाजवून राजाची बहादुरी मिळवून पुण्यास आल्यावर हा लाभ झाला, ह्मणूनें तत्सूचक त्या पुत्राचें नांव त्यानें "समशेरबहादर" असें ठेविलें. हाच पुढें बुंदेलखंडांत बांद्याचा नबाब झाला. तो व त्याचे वंशज अल्लीबहादर, जुल्फिकार अल्ली वगैरे पुरुष पुढें पेशव्यास फार उपयोगीं पडले, असें इतिहासांतरीं लिहिलें आहे.

सैन्य फार ठेविल्यामुळें बाजीरावास कर्ज बहुत झालें. सबब माळव्यांतून कोंकणाकडे जातांना त्यानें शिंदे होळकर यांस आज्ञा दिली कीं, तुह्मीं मोंगलांच्या मुलुखांत लांबवर स्वाऱ्या करून लुटीचा पैसा आह्मांकडे रवाना करावा. त्याप्रमाणें त्यांनीं क्रम चालविला. तिकडून बाजीरावाकडे वकिलांचीं पत्रें आलीं त्यांत मतलब असा होता कीं,—"शिंदे होळकर आपलें लष्कर घेऊन लुटीत, जाळीत व खंडण्या घेत घेत आग्र्याचेही पलीकडे गेले.

तेव्हां दिल्लीस बादशाहाचा वजीर खानडौरान याची पांचांवर धारण बसली. तो अगदीं घाबरून गेला. शिंदे होळकर यांच्याशीं सल्ला करून त्यांना कसें तरी माघारें लावून द्यावें असा त्यानें विचार केला. परंतु धन्याच्या हुकुमाशिवाय तह करण्याची त्यांस स्वतंत्रता नसून ते हुकुमांचे ताबेदार. यामुळें ती गोष्ट त्यांना मान्य करतां येईना. शेवटीं वजीरानें आपला भाऊ मुजफरखान बरोबर फौज देऊन त्यांच्यावर पाठविला. तो 'देखनेमें ढबू और चलनेमें शिवराई' होता. त्यानें प्रथमदर्शनीं नोठें अक्राळविक्राळ स्वरूप दाखविलें. शत्रूला हां हां ह्मणतां नर्मदेच्या पार करून येतों, असा आव घातला. तो बाहेर निघाला त्या वेळेस त्याची कट्टी तयारी, हत्यारांचा लखलखाट, निशाणांचा फडफडाट, व हांहूं पाहून हा खचीत विजयी होऊन येईल असें दिल्लीच्या लोकांस वाटलें. पण 'गर्जेल तें पडेल काय, आणि बोलेल तें करील काय?' खानानें सरते शेवटीं डोंगर पोखरून उंदीर काढला. त्याचा तो अकटोविकट खटाटोप व्यर्थ झाला. खानसाहेब सरोंजेपर्यंत जाऊन तेथूनच भिऊन माघारे पळाले. आणि दिल्लीस जाऊन "आह्मीं यंव केलें त्यंव केलें, असा पराक्रम केला, मराठ्यांची अशी हबेलंडी उडविली," वगैरे खोट्यानाट्या गप्पा झोंकून त्या फुशारकींत त्यांस चार शिव्याही हांसडल्या. पण वास्तविक प्रकार होता तो निराळाच. शिंदे होळकर मुजफरखानाबरोबर आस्ते आस्ते, धीराधीरानें, आपले थोडकेसे लोक लढायास पाठवीत. ते दिवसास त्यांच्याशीं सामना करून पळ काढिल्यासारखें दाखवीत, आणि रात्रीं छापा घालून शत्रूच्या लष्करावर व डेरेराव-

त्यांवर, निखारे पसरल्यासारखा बाणांचा वर्षाव करून त्यांस भाजून काढीत. याप्रमाणें लढाईचा बेत ठेवून मुलुखांतून खंडणीचा वसूल जमा करून व अव्वाचीसव्वा लूट घेऊन जमलेला पैसा बाजीरावाकडे वरचेवर पाठवीत. माळव्यांत व चंबळानदीचे दक्षिणेस मोंगलांचे कांहीं किल्ले होते, त्यांचा मराठ्यांच्या मारापुढें किल्लेदारांच्या हातून बंदोबस्त राहीना. तो सर्व मुलूख मराठ्यांच्या सैन्यानें उद्ध्वस्त करून टाकिला. त्यांत आणखी रोहिले लोक मिसळून तेही मराठ्यांबरोबर स्वाऱ्या करूं लागले. त्याच वेळेस होळकरास कंटाजी कदम बांडे यानें गुजराथेवर स्वारी करण्यास बोलाविलें. त्यासही रुकार देऊन तो गुजराथेकडे निघाला, आणि अमदाबादचे उत्तरेकडचे कित्येक गांव लुटून, जाळून, पोळून व खंडणी घेऊन, पुनः झपाट्यानें ते दोघेही सरदार माळव्याकडे माघारे वळले.

असा त्यांचा पराक्रम ऐकून बाजीराव फार खुष झाला. मग नर्मदा नदीच्या पलीकडे जितका मुलूख काबीज केला होता तितका शिंदे होळकर यांच्या ताब्यांत त्यानें ठेविला. शिंद्याच्या हाताखालीं रामचंद्रपंत बाबा शेणवी यास दिवाणगिरी दिली. तो मोठा शूर आणि चतुर पुरुष होता. सावंतांच्या वाडीजवळ आरोली गांव आहे तेथचा तो कुळकर्णी. कांहीं कारणावरून फोंडसावंताची त्यावर इतराजी झाली, ह्मणून तो बाजीरावाच्या आश्रयास जाऊन राहिला. त्याच्या स्वारींत राहून त्यानें कित्येक शूरत्वाचीं व चातुर्याचीं कृत्यें करून दाखविलीं, ह्मणून त्यास दिवाणगिरी दिली. यजमान सुज्ञ असला तर गुणांची अशी परीक्षा होते. ह्मणूनच 'शहाण्याचा व्हावें चाकर

पण मूर्खाचा होऊं नये धनी' अशी ह्मण पडली आहे ती यथार्थ आहे.

बाजीराव पेशव्यानें फौज फार ठेविल्यामुळें राज्याचें उत्पन्न खर्चास पुरेनासें होऊन कर्ज मनस्वी वाढत चाललें. शिंदे होळकर यांनीं जमा करून पैसा पाठविला त्याचा फन्ना उडाला, तरी नन्नाचा पाढा सरेना. सावकार लोकांनीं पुढें हात आंखडून धरिले. शिपायांचा रोजमुरा थकला, यामुळें त्याच्या आज्ञेंत ते अंतर पाडूं लागले. असें वर्तमान इ० स० १७३६ त घडलें. या संकटांत असतां त्यानें आपला गुरु महापुरुष धावडशीकर स्वामी यांस एक उदासीनतेचें पत्र लिहिलें, त्याचा उल्लेख दहाव्या भागाच्या शेवटीं केला आहे, तो वाचकांचे ध्यानांत असेलच. स्वामींकडून त्यास उत्तर आलें कीं, "असें खिन्नवदन आणि अधीर होऊन बसणें, हें तुमच्या सारख्या उद्योगप्रिय पुरुषास शोभत नाहीं. तुह्मी माळवा प्रांत आधीं हस्तगत करण्याच्या उद्योगास लागा, आणि मग दिल्लीवर रोंख धरा, ह्मणजे एका कामांत दोन कामें साधतील. द्रव्याची अडचण दूर होऊन म्लेंच्छांचेंही पारिपत्य होईल." हा गुरूपदेश दाखल होतांच तो माळव्याकडे चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल करीत चालला. सुदैवानें राजा जयसिंग त्याच वेळेस माळव्याचा सुभेदार झाला. त्याचा व बाजीरावाचा पूर्वीपासून स्नेहभाव होता, हें आह्मीं मागें सांगितलेंच आहे. माळवा प्रांत पृथक् तोडून देऊन सरबुलंदखानानें गुजराथची सरदेशमुखीची सनद देऊं केली होती, तीही द्या, असें त्यानें जयसिंगाच्या मार्फत बादशाहाकडे मागणें केलें. चंबळेचे दक्षिण मुलु-

त्याचा चालू सालचा तेरा लक्ष रुपये वसूल देऊन बुंदी, कोटा वगैरे रजपुत संस्थानांतली दरसालची दहा लक्ष साठ हजार रुपयांची खंडणी आहे, तिच्या सनदा करून द्याव्या ह्मणजे बाजीरावाचें व रजपुतांचें आपोआप युद्ध जुंपेल, आणि यांत सहजीं आपला फायदाही आहे, अशी बादशाहा व वजीर यांनीं मसलत काढली, ती तुराणी मोंगलांच्या मनास येईना. शेवटीं जेमतेम राजा जयसिंग याच्या मध्यस्थीनें खानडौरान वजीरानें यादगरखान वकील बाजीरावाकडे बोलणें करावयास पाठविला. त्याच्या हातीं जयसिंगाच्या सल्ल्यानें चौथाईची व सरदेशमुखीची गुप्त सनद वजीरानें दिली, आणि सांगितलें कीं, "कांहीं अनुकूलता दिसल्यास सनद बाजीरावाला द्यावी." ही कपटाची मसलत, बाजीरावाचा हुषार वकील धोंडोपंत पुरंदरे दिल्लीच्या दरबारीं होता, त्यानें इत्थंभूत त्याला लिहून कळविली. त्यावरून त्याच्या ध्यानांत येऊन चुकलें कीं, "मोंगल आह्मांस भितो, व वजीराची महाकपटी वर्तणूक आहे." बाजीराव ठकास महाठक असल्याचें वजीराचे ध्यानांत आलें नव्हतें. पुढें वकिलाची व त्याची भेट होऊन करारांची नवीन याद त्याच्या हातीं दिली. हें वर्तमान आतां पुढील भागांत सांगूं.

भाग २२.

दिल्लीवरची स्वारी.

दिल्लीदरबारचा यादगरखान वकील याची व बाजीरावाची भेट झाली, तेव्हां बाजीरावानें त्यास एकच गोष्ट सांगितली कीं, "तुह्मी आजपर्यंत जीं जीं वचनें देत गेलां

त्यांपैकीं एकही वचन तुम्हांकडून पाळलें गेलें नाहीं, सबब आतां मागचे सर्व कराऱमदार रद्द आहेत असें समजावें." असें म्हणून वकीलास त्यानें एक नवीन कलमबंदीची याद दिली. "हींत लिहिल्याप्रमाणें तजवीज होत असेल तर बरें, नाहींपक्षीं तुमचें कोणतेंही बोलणें आम्हांस कबूल नाहीं," म्हणून साफ कळविलें. त्या यादींत मागणें केलें होतें तें येणेंप्रमाणें:—

१ संपूर्ण माळवा प्रांत खालसा करून द्यावा. त्यांत रोहिले लोकांचा उपसर्ग नसावा.

१ चंबळा नदीचे दक्षिणेकडचा यच्चावत् मुलूख स्वाधीन करावा.

१ अमदाबाद, काशी, गया आणि मथुरा हा सर्व मुलूख आमच्या ताब्यांत द्यावा.

१ स्वारीखर्चाबद्दल रोख पन्नास लक्ष रुपये बादशाही खजिन्यांतून द्यावे, अथवा तो पैसा फिटे तोंपर्यंत बंगाल्याकडचा कांहीं प्रांत लावून द्यावा.

१ दक्षिण सहा सुभ्यांची सरदेशपांडेपणाची सनद द्यावी.

१ किल्ला मांडू, धार आणि रेसीन, हे तीन किल्ले स्वाधीन करावे.

या सहा कलमांपैकीं सरदेशपांडेपणाचा[१] हक्क सहा लक्ष रुपये नजराणा घेऊन देतों, असें बादशहानें कबूल केलें. बाकीच्या कलमांबद्दल साफीचा जबाब नाहीं, असें पाहून ८० हजार फौज बरोबर घेऊन बाजीरावानें दिल्लीकडे मोर्चा फिरविला. स्वारी नर्मदा उतरून पलीकडे चालली.

---

१ वसुली बेरजेवर शेंकडा पांच रुपयांची ही बाब होती.

ही बातमी दिल्लीस कळतांच बादशाहाचें धाबें दणाणलें. त्यानें निजामसाहेबास पत्रें पाठविलीं कीं, "तुह्मीं या वेळेस आमची ताबडतोब कुमक करावी." वजीर व मुत्सद्दी लोक यांनीं अशी शकल काढिली कीं, "बाजीराव अमर्याद मागणें मागून चेपीत चालला आहे हें ठीक नव्हे. आतां मोठें प्रचंड सैन्य जमा करून त्यास भय दाखवावें, ह्मणजे तो वारंवार उपद्रव देणार नाहीं." मग पोकळ डौल दाखविण्यासाठीं त्यांनीं दिल्ली शहराच्या आसपास शेंकडों तंबू, डेरे, रावट्या व कनाथी उभ्या केल्या, आणि सर्व सैन्य मैदानभर पसरून तें वायबार काढूं लागलें.

दिल्लीकडे मोठी गडबड आहे असें ऐकून बुंदेलखंडचा जगद्देव राजा, हा त्याचा मित्र होता, त्याजपाशीं आपलें अवजड सामान ठेवून, बरोबर नेण्याजोगें हलकें सामान होतें तें घेऊन सड्या स्वारीनिशीं बाजीराव तडकाफडकीं पुढें निघाला. आग्र्याचे दक्षिणेस वीस कोसांवर यमुना नदीच्या कांठीं त्याचा तळ जाऊन पडला. त्याच्या आज्ञेवरून मल्हारराव होळकर, पिलाजीराव जाधव, विठोजीराव बोळे व दुसरे कित्येक मराठे सरदार यमुना नदी उतरून पलीकडे गेले. आणि दोआब प्रांतांत शिरून त्यांनीं मुसलमानांच्या राज्यांत लुटालूट आरंभिली. दिल्लीहून खानडौरान वजीर व कमरुद्दीनखान हे फौजबंद होऊन निघाले, ते नीट मथुरेकडे वळले. इकडे बाजीराव त्या प्रांतांतला खंडणीचा वसूल करीत करीत चालला. बुधावरच्या राजानें मगरुरीचें कांहीं भाषण केलें, ह्मणून त्याच्यावर हल्ला करून, त्याचीं हाडें खिळखिळीं केलीं, आणि त्याज-

कडून खंडणीचा पैसा घेऊन त्याला जीवदान दिलें. तिकडे मल्हारराव होळकरावर अयोध्येचा सुभेदार सादतखान मोठी फौज जमा करून एकाएकीं येऊन पडला. तेव्हां मराठ्यांचें सैन्य यमुना नदी उतरून आलीकडे आलें. तो सादतखान मोठा डौली आणि गप्पीदास मियां होता. मराठे यमुना नदीचे पलीकडे गेले एवढ्यानेंच अस्मादिकां-सारखा शूर योद्धा कोणी नाहीं असा त्यास गर्व झाला. त्याला स्वर्ग दोन बोटें उरला. त्यानें बादशाहास खोटें-नाटें लिहिलें कीं, "मल्हारराव होळकरास जबर जखमा लागून तो मरणोन्मुख झाला. विठोजीराव बोळे रणांगणीं ठार झाला. मराठ्यांचे दोन हजार स्वार कत्तल झाले आणि तितकेच लोक यमुना नदींत बुडून मेले. याप्रमाणें सरकारच्या कृपेनें मला यश मिळालें. सर्व मराठे मीं चंबळा नदीचे पलीकडे दक्षिणेंत घालवून दिले." हें वर्तमान ऐकून दिल्लींत जो हर्ष झाला तो गगनांत मावेना. जिकडे तिकडे खानाचा जयघोष चालला. खानसाहेबां-वर शाबास्क्यांची वृष्टि झाली. इकडे बाजीरावाचा जेथें तळ पडला होता, ती जागा समर करण्यास योग्य नव्हती, ह्मणून सादतखान आग्र्यास जाऊन पोंचल्याचें वर्तमान लागतांच तो तें ठाणें सोडून ईशान्य दिशेस मोठें मैदान होतें तिकडे वळला. बादशाहाच्या दरबारीं वजीराच्या स्वारीबरोबर बाजीरावाचा धोंडोपंत पुरंदरे हा हुशार वकील होता. त्यानें बाजीरावास सादतखानानें खोटें खोटें लिहिलेलें सर्व वर्तमान कळविलें. पुढें महंमदखान बंगष व खानडौरान हे दोघे एकत्र होऊन सादतखानास आग्र्यास जाऊन मिळाले. तेथें त्रिवर्गांची मसलत होऊन सादत-

खानाच्या सल्लयानें वजीरानें बाजीरावाचा वकील आपल्या स्वारींतून घालवून दिला. त्यानें बाजीरावास ही सर्व हकीकत समक्ष विदित केली. हा अपमान बाजीरावास कसचा सहन होतो? त्याच्या तळव्याची आग मस्तकास जाऊन पोंचली. अंगाचा तिळपापड झाला. तो ह्मणाला, "पुरंदरे, बरें आहे, कांहीं चिंता नाहीं. तुह्मी तेथें माझे प्रतिनिधि या नात्यानें होतां; तेव्हां हा अपमान तुमचा नसून पेशव्यांचा व आमच्या महाराजांचा झाला आहे. तर आतां पहा पात्यास पातें लागलें नाहीं तोंच मी आपली फौज दिल्ली शहरापुढें नेऊन मुसलमानांचीं घरेंदारें जाळून टाकितों, आणि बाजीराव अजून कोठें दूर गेला नाहीं, दिल्लीसच आहे, अशी त्यांची खात्री करितों." हें खरें वर्तमान दिल्लीस कळलें तेव्हां तेथील दरबारचे लोक लटलटां कांपूं लागले.

खानडौरान वगैरे त्रिवर्गांचा संगम होण्याच्या पूर्वीं सहा दिवस बाजीराव वायुवेगानें दिल्लीकडे निघाला. त्यानें लांबची थोरली वाट सोडून जवळची आडवाट धरली. कमरुद्दीनखान उरलास तेथें सात आठ कोसांवर सैन्यासह होता, त्याला डावीं घालून चुरामण प्रांतांतील मेहेवाटच्या डोंगराला वळसा देऊन प्रत्यहीं वीस वीस पंचवीस पंचवीस कोसांच्या मजला करीत, फौज घेऊन अकस्मात् दिल्ली शहरापुढें प्रकट झाला. त्या प्रचंड सैन्यासह त्यानें शहराबाहेर आपला डेरा दिला. दिल्ली शहरांतून कांहीं उंट व हत्ती बाहेर चालले होते ते प्रथम धरून नेले. कांहीं तत्पक्षीय हिंदु लोक देवदर्शनार्थ बाहेर पडले होते, त्यांस लुटून सांगितलें कीं, "बाजीराव पेशवा बाहेर

येऊन उतरला आहे, असा आपल्या बादशाहास निरोप कळवा." त्याला इतका जरी त्वेष आला होता, तरी रयतेस विनाकारण इजा देणें बरोबर नव्हे, असें जाणून त्याने कोणाचेंही घरदार जाळलें नाहीं, व शहरची लूट केल्यास लुटीच्या ओझ्यानें युद्धास अडचण पडेल, ह्मणून त्यानें लुटीचाही बेत रहित केला. बाजीरावानें खुद्द बादशाहास एक, व राजा बखतमल्ल यास एक, अशीं दोन पत्रें पाठवून विचारलें कीं, "शरण येऊन तह करण्याचा विचार आहे कीं, युद्धाची मर्जी आहे. यांतून कोणतें कबूल असेल तें लवकर कळवा." त्याचा त्यांजकडून जबाब आला कीं, "आपला वकील मेहेरबानी करून इकडे पाठवावा ह्मणजे त्याजवळ आह्मी आपलें सविस्तर बोलणें बोलतों." त्याचें बाजीरावानें प्रत्युत्तर पाठविलें कीं, "आमच्या वकिलाच्या जिवाचा जिम्मा घेतल्याखेरीज आह्मी त्यास तुह्मांकडे पाठविण्यास कबूल नाहीं." आणखी कळविलें कीं, "आमची फौज नजीक असल्यामुळें शहरच्या लोकांस व शहरास विनाकारण उपद्रव लागेल. एतदर्थ तूर्त झीलतलावाजवळ मैदान आहे तिकडे आह्मी आपला तळ हालवितों." या त्याच्या सौजन्याचा त्यांनीं भलताच अर्थ काढिला, 'बाजीराव आह्मांस भितो ह्मणून तो पलीकडे सरला, असा त्यांनीं कुतर्क केला, आणि युद्धाची कडेकोट तयारी चालविली. वजीराचा भाऊ मुजफरखान, मीर हुसेन कोका, राजा शिवसिग व आणखी कित्येक सरदार व मानकरी, आठ दहा हजार फौज घेऊन बाहेर पडले. शिंदेहोळकरांचा मागें खरपूस मार खाऊन मीच त्यांस मारिलें असें ह्मणणारे जे गप्पीदास तेच हे मुजफ-

रखान होत. मीर हुसेनखान हे एक दुसरे· खान कोऱ्या दमाचे होते. त्यांचा या समयीं महामृत्यु नसला तरी अपमृत्यु जवळ आला होता. तिसरे शिवसिंग राजे, यांचीं तर शंभर वर्षें पुरीं भरलीं होतीं. असो. हें सैन्य धैर्यानें व शौर्यानें बाजीरावावर चाललें. त्याची हालचाल कशी काय आहे, याचा तपास काढण्यासाठीं बाजीरावानें सयाजीराव जाधव बिनीवर पाठविला. 'दिल्लीवाले बंदोबस्तानें चालून येत आहेत,' अशी त्यानें खबर देतांच बाजीरावाचे होळकर, शिंदे वगैरे सरदार चिलखतें चढवून, शस्त्रास्त्रें घेऊन, व स्वार होऊन सज्ज झाले. त्यांना बाजीराव बोलला, "यार हो, चला, त्वरा करा, उशीर करूं नका." असें ह्मणण्याबरोबर प्रथम मल्हारराव होळकर व त्याच्या मागोमाग राणोजीराव शिंदा हे दोघे दोहींकडून चक्रासारखे गरके घेऊन शत्रुसैन्यावर मोठ्या वेगानें चालून गेले. पहिल्या सपाट्याबरोबर त्यांनीं दिल्लीवाल्यांचे सहाशें सातशें लोक लोळविले. शिद्याचा सरदार इंद्राजीराव कदम जरा जखमी झाला, व कांहीं शिपाई जायां झाले. तिकडे बिचारा मीर हुसेनखान कोका अंगावर शतशः जखमा घेऊन लोळागोळा होऊन समरभूमीवर पडला. राजा शिवसिंग धारातीर्थीं देहविसर्जन करून "शिव शिव" ह्मणत शिवलोकास गेला. -मुजफरखानांनीं तर मागच्यामागेंच पोबारा केला. अशी सरदारांची त्रेधा झालेली पाहून मोंगलांच्या स्वारांनीं घोड्यावरून धडाधड उड्या टाकून शत्रूस पाठ दाखवून दिल्लीकडे पलायन आरंभिलें. याप्रमाणें शत्रूचा पराजय झाला, आणि बाजी-

रावाचा जय झाला. या प्रसंगीं मोरोपंतांच्या या वीररसपर आर्यांची स्फूर्ति होते!

शक्ति असेल तरि तुह्मी रक्षा मी आपुली प्रतिज्ञा ती
संरक्षितों कराया स्वर्गीं संतृप्त संमति ज्ञाती ॥ १ ॥
जे जे लोकीं असती रस त्यांची ती न माधुरी थोडी॥
परि अरिच्या रक्तरसीं मज बहु त्यांहून लागली गोडी२
ऐसें वदोनि ओष्ठप्रांत जिभेनें पुनः पुन्हा चाटी ॥
अवलंबी अत्युग्रा भीम अतृप्त द्विपारिची धाटी ॥ ३ ॥
धांवति अन्योन्यावरि ते दोघे आठवूनि अपकार ॥
जाणों ते मदमत्त क्रोधोद्धत दंपतीच अपकार ॥ ४ ॥
रिपु शूर दूर तेथुनि तें दारुण-कर्म पाहतां पळती. ॥
किति पडती किति दडती कितिएकांचीं धृतायुधें गळती

असा या लढाईंत चमत्कार झाला. शत्रूचे कांहीं हत्ती व दोन तीन हजार उत्तम घोडे आयते बाजीरावाच्या हातीं लागले. याप्रमाणें बाजीरावाची सरशी, आणि मोंगलांची धूळधाण झाली.

असा या युद्धाचा शेवट होऊन बाजीरावाचें सैन्य जरा विश्रांति घेत बसलें होतें, इतक्यांत तिसऱ्या प्रहराच्या सुमारास कमरुद्दीनखान नव्या उमेदीचें कांहीं सैन्य घेऊन नजीक येऊन भिडला. बाजीरावानें लगेच त्याच्याबरोबर लढाईस सुरुवात केली. त्या झटापटींत, मराठ्यांकडील तीस लोक मेले. पुढें तोंडास तोंड दिसेनासें झाल्यावर लढाईचें काम तहकूब राहिलें. शहराकडून खानडौरान आणि सादतखान यांच्या फौजा कमरुद्दीनाचे कुमकेस येत आहेत अशी बाजीरावास बातमी लागली. तेव्हां आपल्या लोकांस थोडी विश्रांति मिळाली पाहिजे असा

विचार करून त्यानें रातोरात कूच करून फट्टफटित उजेडण्याच्या आंत आपलें ठाणें तेथून पश्चिमेस चार कोस मागें हटविलें. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं संकेताप्रमाणें वजीर व सादतखान कमरुद्दीनास जाऊन मिळाले. परंतु बाजीरावाचा पाठलाग करण्याची किंवा त्याच्या आंगावर एकदम चालून जाण्याची त्यांची छाती होईना. इकडे रेवारी व मंदावराकडचे गांव लुटीत तो नीट ग्वालेरीकडे चालला. आतां यमुना नदी ओलांडून पावसाळयाचे आंत सर्व दोआब प्रांत लुटून फस्त करायाचा, असा त्यानें बेत केला. तिकडे माळवा प्रांतांत वसुलाच्या कामीं निजाम आडवा येऊन कदाचित् अडथळा करील, ह्मणून त्यानें बंधूस लिहिलें कीं, "आप्पा, निजामसाहेबाची हालचाल व तयारी यांजवर चांगलें लक्ष ठेव. तो नर्मदा उतरून आलीकडे येण्याचा इलाज करील तर त्याचा ताबडतोब पाठलाग करून त्याच्या आंगावर स्वार घालून त्याच्या आघाड्यापिछाड्यांचे दोर त्याच्या गळयांत घालून त्याला मागच्यामागें उताणा पाड." इकडे बाजीराव तसाच पुढें यमुना नदीकडे चालला, इतक्यांत कोंकणचें गडबडीचें वर्तमान ऐकून राजानें बाजीरावास दक्षिणेंत ताबडतोब निघून जाण्याबद्दल आज्ञापत्र लिहिलें. यामुळें बादशाहानें सल्लयाचें बोलणें लाविलें होतें तें कबूल करून, 'माळवा प्रांताचें सर्व आधिपत्य व तेरा लक्ष रुपये स्वारीखर्चाबद्दल रोख देतों' असा त्याजकडून करार लिहून घेतला. मग पूर्वींचाच वकील धोंडोपंत पुरंदरे यास बादशाहाच्या दरबारीं पुनः ठेवून व दोआबच्या स्वारीचा बेत रहित करून बाजीराव दक्षिणेकडे वळला. इ० स०

१७३६ त सातारा मुक्कामीं प्रथम महाराजांची भेट घेऊन मग शनिवारच्या वाड्याचें काम पुरें झालें होतें तें पाहण्यास तो पुण्यास गेला.

भाग २३.

पोर्तुगीज् लोकांवर स्वारी.

इ० स० १७२१ पासून बाजीराव पुण्यास राहूं लागला. तेव्हांपासून तें राजधानीशहर बनत गेलें. तेथें हळूहळू वस्ती वाढत चालली. सरकारच्या आश्रयानें व्यापारास उत्तेजन मिळूं लागलें. नवीन मोठमोठ्या इमारती तयार झाल्या. मुळा नदीच्या कांठीं 'बड्या आरबाचा किलसार' या नांवाचा कोट होता, तो पाडून ती बखळ जागा दिवाण पुरंदरे व चिटणीस यांस राहावयास बक्षीस दिली. तेथें त्यांनीं इ० स० १७२८ त आपापले वाडे बांधिले.

गांवांत पाण्याची फार टंचाई होती, तिकडेही बाजीरावाचें लक्ष पोंचलें. पुण्याचे दक्षिणेस तीन कोसांवर कात्रजचा घांट आहे, तेथें एक मोठा तलाव बांधून त्यांत डोंगरांतलें पाणी अडवून घेतलें. त्यांत पाण्याचा पुरवठा कसा आहे हें पाहाण्यासाठीं तो एकदा त्या तलावाच्या कांठींच जाऊन राहिला, आणि अकरा दिवस अहोरात्र तेथें त्यानें दहा मोटा चालविल्या, तरी त्यांतलें एक तसूभरही पाणी कमी झालें नाहीं. अशी परीक्षा करून तेथून त्यानें गांवांत एक मोठा खापरी नळ बांधून आणिला, आणि जिकडे तिकडे हौद बांधून गांवांत तें पाणी खेळविलें. तेणेंकरून शहरास स्वच्छता व शोभा येऊन लोकांची पाण्याची ददात मिटली.

पुढें खुद्द पेशव्यांस राहण्याकरितां एक मोठा वाडा बांधण्याचा बेत ठरला. त्या कामासाठीं कसब्यांत मावळवेशीजवळ मुळा नदीच्या कांठीं किरकोळ वस्ती होती ती उठविली. त्या जाग्यावर इ० स० १७२९ त वाड्याच्या कामास आरंभ झाला. तें काम सतत सात वर्षें चालून इ० स० १७३६ त समाप्त झालें. त्या वाड्यानें एकंदर औरस चौरस पांच बिघे जमीन व्यापिली. त्याच्या सभोंवतीं चार हात रुंदीचा भक्कम तट बांधिला. तो तट मात्र अद्यापि कायम आहे. त्याला नऊ बुरूज आणि पांच दरवाजे केले. पहिला दिल्ली दरवाजा, दुसरा गणेश दरवाजा, तिसरा मस्तानी दरवाजा, चौथा जांबुळ दरवाजा, आणि पांचवा विजापूर दरवाजा; अशीं पांचांस पांच नांवें दिलीं. दिल्ली दरवाजा हा सगळ्यांत मोठा. त्याचें तोंड दिल्लीकडे उत्तराभिमुख आहे, ह्मणून त्याला "दिल्ली दरवाजा" हें नांव दिलें. याजवरच पेशव्याचा चौघडा झडूं लागला. या वाड्याला मजबूद आणि नकशीदार असे चौक, दिवाणखाने व महाल पुष्कळ केले. त्या प्रत्येकास निरनिराळें नांव होतें. चौकांच्या जोत्याचे दगड घोटून इतके गुळगुळीत केले होते कीं, त्यांत आरशासारखें तोंड पहावें. जांबुळ दरवाज्याजवळ एक विस्तीर्ण गणपतीचा रंगमहाल केला. त्याची बांधणी फार सुरेख झाली. त्यांतील नकशीदार लांकडी छताचें रोगण व सोनेरी मुलाम्याचें काम इतकें उत्कृष्ट झालें कीं, तें पहातांच डोळे दिपून जावे. दिवाणखान्यांत सुरूचे मोठमोठे खांब व त्यांजवर मेहेरपदार कमानी केल्या. त्यांजवर हिरवेंगार मिन्याचें रोगण चढविलें. हिरव्या, अस्मानी, केशरी, जांबळ्या, तांबड्या

व पांढऱ्या रंगाच्या हांड्या आणि झुंबरें छतास टांगिलीं. त्यांत पाऊणपाऊणशें शंशंभर मेणबत्त्या लागण्यासारखें एकेक बिलोरी झाड होतें. चालतांना सरासर पाय घसरावे अशा गुळगुळीत जमिनी केल्या. भिंतींना तजेलदार रोगण करून, त्यांजवर नानाप्रकारचीं सुरेख चित्रें व वेलबूट काढिले. दरएक दालनांत भारत, रामायण यांतले अनेक युद्धप्रसंग, देवदानवांच्या लढाया, क्षीरसागरीं तरंगत असलेली वटपत्रशायी नारायणाची मूर्ति, देवदैत्यांचें समुद्रमंथन, अमृतकुंभ हातीं घेऊन उभयतांच्या पंक्तींना वाढीत असलेली मोहिनी, रामलक्ष्मण व सीता यांचा वनवास, कृष्णजन्म, स्वयंवरें व कचेऱ्यांचे थाट काढिले होते. सुरूचीं झाडें इतकीं हुबेहूब रेखिलीं कीं, जणूं तीं खरोखरच चुनेगच्ची पेल्यांतून उगवलीं आहेत, असा भास होई. मोठमोठ्या कचेऱ्या व दरबार या गणपतिमहालांतच भरत असत. भाद्रपदमासीं गणपतीचा उत्साह याच महालांत होत असे. त्या समयीं मखराच्या दोन्ही बाजूंस मेणबत्त्या लावीत. त्या केळीच्या खुंटाएवढ्या जाड असत, असें बखर लिहिणारांनीं लिहिलें आहे.

दुसरा हस्तीदंती महाल, त्यांत हस्तीदंताचें उत्तम प्रकारचें काम केलें होतें. सहाव्या भागांत आह्मीं जी बाजीरावाची उपस्त्री मस्तानी सांगितली तिचा हा महाल होय. तिच्या नाजूक तनूची व शरीरकांतीची एका बखरींत अशी गोष्ट लिहिली आहे कीं, विडा खातांना त्याचा रंग तिच्या गळ्यांत दिसे. याचें नांव सौंदर्य!

तिसरा अयनेमहाल. तो खालीं, वर व सर्व बाजूंनीं आरशांनीं मढविला होता. त्यांत जाऊन दार बंद केलें

ह्मणजे बाहेर पडण्याची वाट सांपडत नसे. - बाजीरावाची पट्टराणी काशीबाईसाहेब तिचा हा दिवाणखाना. सर्व चौकांमध्यें फडाचा चौक मोठा होता. तटाच्या आंतल्या बाजूस एक गोड्या पाण्याची मोठी विहीर होती. तिचें निर्मल पाणी सर्व वाड्याभर खेळविलें होतें. त्या पाण्याचा एक मोठा हौद फडाच्या चौकांत असून त्यामध्यें एक हजारी कारंजें बसविलें होतें. त्याचे उंच फवारे अहोरात्र थुईथुई चौफेर उडत असत. त्या ठिकाणीं दुःखी कष्टी प्राणी गेला असतां त्याच्या आंगावर थंडगार तुषार उडून कसलेंही महद्दुःख असलें तरी तें तो तेथें क्षणभर विसरून जाई!

या वाड्यांतच एक सातमजली मनोरा होता. तेथून सहा कोसांवरचें आळंदीचें ज्ञानदेवमंदिराचें शिखर दिसे.

याशिवाय, कोठी, मुदपाक, जामदारखाने, जवाहीरखाने, फरासखाने, स्नानाच्या जागा, इत्यादि पुष्कळ सोई केल्या होत्या. तो भुईकोट किल्ल्याच्याच तोडीचा नऊबुरजी वाडा होता. त्याला एकंदर खर्च किती लागला तो नक्की आंकडा कोठें मिळाला नाहीं. त्याला "शनिवारचा वाडा" असें ह्मणत. तें नांव अद्यापि प्रसिद्ध आहे.

वाड्याच्या सभोंवतीं एक "चिमणबाग" होता. त्यांत अनेक रंगांचीं व अनेक जातींचीं फुलें, झाडें, केळी, नारळी, पोफळी, इत्यादि होत्या. त्यांचीं हिरवींचार पानें उन्हामध्यें पाचेसारखीं चकाकत. तो एक हिरवागार इराणी गालिचाच पसरला आहे कीं काय असें वाटे. त्या बागेंत मधून मधून रुप्याच्या सांखळीसारखे पाण्याचे निरुंद पाट काढले होते ते झुळझुळू वाहत असत. अशी

त्या वाड्याची अंतर्बाह्य शोभा तोंडानें कितीही सांगितली, लेखणीनें कितीही लिहिली, व कलमानें कितीही रेखटली तरी बस होणार नाहीं.

पक्ष्यांस चारापाणी घालण्यासाठीं गांवाबाहेर नदीच्या कांठीं बाजीरावानें एक मोठा खबुतरखाना बांधविला. ब्राह्मणांच्या वार्षिक दक्षिणेचा रमणा येथेंच होत असे.

बाजीरावाचा भाऊ चिमणाजी आप्पा यानें पुण्यास नदीच्या कांठीं ॐकारेश्वराचें अष्टपैलू सुंदर शिवालय बांधविलें. त्याच्या आंतल्या बाजूस जागजागीं कमानी देऊन वर घुमट केले आहेत. त्याला दोन दरवाजे आणि नऊ कळस आहेत. मधला कळस सर्वांत उंच आहे. हे कळस दुरून कांहींसे डोंगरांच्या शिखरासारखे दिसतात. त्यांजवर त्रिपुरी पूर्णिमेच्या दिवशीं दिवे पाजळतात, तेव्हां दुरून तो उजेड डोंगराला वणवा लागल्यासारखा दिसतो. गोरगरीब, पांथस्थ, तडीतापडी, संन्यासी यांस राहण्यासाठीं व उतरण्याकरितां देवळाच्या दोहीं बाजूंस एकेक खणाच्या दगडी ओऱ्या केल्या आहेत. देवळाच्या बाहेर नदीच्या पात्रापर्यंत घांट बांधला आहे. त्याच्या वरच्या आंगास लहानसा बेलतुलसीफुलें यांचा एक मजेदार बाग केला होता. या देवळाच्या कामास अजमासें एक लक्ष रुपये खर्च लागला असें लिहिलें आहे. चितराव ह्मणून एक चतुर कारागीर ब्राह्मण होता, त्याच्या हातून हें काम करविलें.

बाजीरावाची धाकटी बहीण भिऊताई ही बारामतीचे सावकार जोशी यांचे घरीं दिली होती. तिनें पुण्यास एक अमृतेश्वराचें सुंदर देवालय बांधविलें. तें लहानच आहे, पण त्याची बांधणी फार सुरेख आहे.

अशा अनेक ठिकाणीं अनेक इमारती होऊन पुणें शहरास शोभा येत चालली.

बाजीरावाचा सगळ्यांत धाकटा मुलगा जनार्दनबाबा याला इ० स० १७३६ त सातवें वर्ष लागलें. या नव्या वाड्यांतच बाजीरावानें त्या वर्षी त्याची मुंज मोठ्या समारंभानें केली. एक दिवस बाजीराव भोजनोत्तर दिवाणखान्यांत विडा खात बसला होता. जवळ कुलपुरोहित बाळंभटजी दादा कर्वे, दिवाण पुरंदरे वगैरे, चार आश्रित व स्नेही मंडळी इकडच्या तिकडच्या गोष्टी सांगत बसली होती. वडील मुलगा नाना, आणि मधला रघुनाथ हे बापाच्या शेजारीं दोहों बाजूंस दोघे बसले होते. जनू, समशेर, आणि सदाशिव, हीं तीन मुलें बाजीरावाच्या पाठीशीं लोडाजवळ खेळत बागडत होतीं. त्या मुलांचीं त्या समयीं वयें होतीं तीं येणेंप्रमाणेंः—वडील मुलगा बाळाजीपंत नाना, वर्षें चौदा; मधला रघुनाथराव दादा, वर्षें दहा; धाकटा जनार्दन बाबा, वर्षें सात; आणि चौथा, मस्तानीपासून झालेला समशेर बहादर वर्षें तीन; चिमाजी आप्पाचा मुलगा सदाशिवराव भाऊ, वर्षें पांच. हीं मुलें, तोंडाकडे निरखून पाहील कोण असा ज्याचा दरारा त्या बाजीरावाच्या आंगावर निर्धास्तपणें लोळत होतीं, व त्याची शेंडी, मिशा, नाक, कान धरून ओढीत होतीं. कसा चमत्कार आहे पहा! रामदास स्वामी ह्मणतात कीं:—

व्याघ्रसिंह भयानक । देखोनि भयचकित होती लोक ॥
परी त्यांचीं पिलीं निःशंक । तयांपुढें खेळती ॥

दासबोध.

असा देवाच्या घरचा खेळ आहे! असो. बोलतां बोलतां

बाजीराव पुरोहितास ह्मणाला, "दादा, गोपिका (भिकोबा नाईक रास्ते यांची कन्या) ही नानाजोगी नवरी मिळाली. रघुनाथाला, गुहागरकर ओकांची मुलगी सांगून आली आहे. तिचा बाप राघोपंत यानें मनस्वी गळ घातली आहे. त्याचा आमचा फार दिवसांचा स्नेह, यामुळें आमच्यानें ना ह्मणवत नाहीं. पण त्या मुलीच्या स्वभावावरून ती आपल्या आईच्या थळीवर जाईल असें वाटतें. रघुनाथ काय आपला भरारी मुलगा, त्याच्या गळ्यांत असली घोरपड पडली तर तिच्या नादानें तो कोणीकडे भरकटेल याचा नेम नाहीं. यासाठीं तुह्मी व आबा असे दोघे एकदां स्वतः जाऊन मुलीच्या गुणांची परीक्षा करा. ती बरीशी न वाटली तर आह्मांला कर्तव्य नाहीं. तिला सोडून दुसरी करतां येईल." असें बोलणें चाललें आहे तों पाठीशीं समशेर आणि जनू यांचें झोंबट लागलें होतें तिकडे बाजीरावाचें लक्ष गेलें. जनूच्या जानव्यांत डोकें अडकवून दोन्ही मुठींनीं तें समशेरानें घट्ट धरिलें आणि तें तो सोडीना. गळयांतून जानवें निघायला झालें ह्मणून तें संभाळण्याकरितां जनूचे दोन्ही हात जानव्याला अडकून राहिले. अशी दोघांची ओढाताण चालली असतां जनू मोठ्यानें ओरडला. तेव्हां बाजीराव ह्मणाला, "उपाध्येबोवा, हें समशेराचें भांडण कशासाठीं चाललें आहे पाहिलेंत ना? काढा एखाद्या ऋषिवचनाचा आधार असला तर ह्मणजे आप्पाच्या मुलाबरोबर याच्याही गळ्यांत जानवें घालून टाकूं." असें यजमान आणि उपाध्ये यांचें विनोदपर बोलणें चाललें आहे, इतक्यांत सांडणीस्वाराबरोबर साता-

त्याहून एक जरूरीचा सरकारी लखोटा आला. तो गुलाबसिंग जमादारानें वर आणून दिवाणांच्या हातीं दिला. त्यांत मानाजी आंग्र्याच्या मदतीकरितां विलंब न करतां कोंकणांत स्वारी करावी, अशी राजाची आज्ञा होती. लागलेंच बाजीरावानें सैन्य तयार राहण्यासाठीं हुकूम दिला. बारा हजार फौज घेऊन चिमणाजी आप्पासह तो तिकडे निघाला. कोंकणांत राज्यकारण उपस्थित झालें होतें तें असें:—

पोर्तुगीज् लोकांच्या मदतीनें कुलाबा किल्ला मानाजी आंग्र्याच्या हातीं लागला. परंतु या कामगिरीबद्दल आंग्र्यानें त्या लोकांस रेवदंड्यानजीक कांहीं मुलूख देण्याचें कबूल केलें होतें. तो देण्यास मानाजी आढेवेढे घेऊं लागला. यास्तव पोर्तुगीज् लोकांनीं पुनः संभाजी आंग्र्याचा पक्ष स्वीकारून ते मानाजीपासून कुलाबा परतून घ्यावयास सिद्ध झाले. तेव्हां मानाजीनें शाहू राजाचा आश्रय मागितला. मग पोर्तुगीज् लोकांच्या निवारणार्थ राजाज्ञेवरून बाजीराव पेशवा कोंकणांत जाऊन पोंचला. कुलाब्यानजीक पोर्तुगीज् लोकांचें व बाजीरावाचें तुमुल युद्ध झालें. त्यांजवर त्यानें गोळ्यांचा पाऊस पाडिला. शेंकडों फिरंगी तरवारीनें चराचर कापून काढिले, आणि आपल्या लोकांस उत्तेजन देत देत बाजीराव पुढें पुढें सरत चालला. तेव्हां पोर्तुगीज् लोक भयभीत होऊन रणांगण सोडून पळाले, व बाजीरावास जय मिळाला.

कुलाबा मानाजीचे स्वाधीन झाला. त्याचा इष्ट हेतु सिद्धीस गेला. याजबद्दल त्यानें दरसाल रोख सात हजार रुपये, व तीन हजार रुपये किंमतीचें बिलोरी वगैरे सा-

मान (कांहीं. विलायती व कांहीं चिनई) द्यावें, असा करार केला. याशिवाय त्यानें पेशव्यास कांहीं किल्लेही दिले. हें वर्तमान इ० १७३७ त घडलें. पुढें साष्टीकडे पोर्तुगीज् लोक हिंदु लोकांस बाटवून फार त्रास देत आहेत, असें वर्तमान समजलें. तेव्हां बाजीरावानें तिकडे आपला मोर्चा फिरवून त्यांची खोड मोडिली. हा वृत्तांत आतां पुढें सांगूं.

भाग २४.

लढाईची तयारी.

इ० स० १७३७ त कुलाबा किल्ला मानाजी आंग्र्याचा स्वाधीन करून साष्टी प्रांतांत पोर्तुगीज् लोकांनीं हिंदूंस बाटविण्याचा तडाका चालविला होता, त्यांस सोडविण्यासाठीं बाजीराव त्या प्रांताकडे वळला. त्याच्याजवळ विसाजीपंत लेले या नांवाचा एक कारकून होता. त्यानें पोर्तुगीज् लोकांच्या नोकरीस हिंदु लोक होते त्यांस आपल्याकडे वश करून घेतलें. आणि तारीख ६ एप्रील रोजीं रात्रीं सर्वांची निजानीज झाल्यावर छापा घालून वसईनजीक नदीच्या पलीकडचा घोडबंदर किल्ला त्यानें हस्तगत केला. किल्ल्यांतील शिपाई व त्यांजवरचा फिरंगी सरदार हे जिवावर उदार होऊन लढाईस उभे राहिले, तेव्हां त्या सर्वांचीं शिरकमळें त्यानें कंठनालापासून तरवारीनें छटाछट् सोडविलीं. दुसऱ्या दिवशीं ह्मणजे तारीख ७ रोजीं मराठे नदीचा कांठ धरून बसले, यांमुळें वसईहून साष्टी प्रांतांत पोटपाण्याचें सामान पोर्तुगीज् लोकांकडे जावयाचें बंद पडलें. येणेंकरून त्या

लोकांची त्रेधा उडाली. हजारों मराठे स्वार नदी उतरून ठाण्यावर चालले. ठाण्याची तटबंदी त्या वेळेस पुरी झाली नव्हती. साष्टी प्रांताचा पोर्तुगीज् सुभेदार लुईस् बोटेलो हा त्या समयीं ठाण्यास होता. त्यानें भयभीत होऊन लागलेंच कारंज्याकडे पलायन केलें. ठाण्यास कप्तान पेरिरा आणि वांद्र्यास कप्तान फिराझ् हे दोन सरदार मात्र दोन ठिकाणीं राहिले होते. त्या दोघांमध्यें पेरिरा खरा शूर होता. त्यानें मराठ्यांचे दोन हल्ले मागें हटविले. दुसऱ्या हल्ल्याच्या वेळेस त्याला चिमणाजी आप्पाची गोळी लागून तो जखमी झाला. त्याच्या जाग्यावर दुसरा एक सरदार चढला. तो शेंदाड शिपाईच होता. त्यानें उगीचच्या उगीच भयभीत होऊन अल्पधीर बायकोप्रमाणें पलायन केलें. यामुळें ठाण्याचा किल्ला बाजीरावाच्या हातीं सहज लागला. पुढें नीट वांद्र्यावर स्वारी चालली. तेथें इंग्रज लोकांनीं पोर्तुगीज् लोकांस गुप्त रीतीनें दारूगोळ्याची मदत केल्याचें समजल्यामुळें मराठ्यांस पुनः म्यानांतून तरवारी उपसाव्या लागल्या. त्याच सुमारास दिल्लीहून वर्तमान आलें कीं, मराठ्यांच्या नाशार्थ बादशाहा व निजाम यांचें आंतून सूत जमत चाललें आहे. मग बाजीरावानें कोंकणचें युद्ध चालू ठेवण्यास व मुलुखाच्या बंदोबस्तास कांहीं नवीन आरब व पुष्कळ मावळे व हेटकरी लोक चाकरीस ठेवून सैन्याचा मोठा भाग हिंदुस्थानच्या स्वारीकरितां बरोबर घेऊन तो पुण्याकडे गेला.

तिकडे दिल्लीस बादशाहास वाटलें कीं, बाजीराव पेशव्यास जों जों मऊ लागत चाललें तों तों तो कोंपरानें खणीत चालला. आतां हें विघ्न, त्याच्याशीं मोठा

युद्धप्रसंग केल्यावांचून, टळावयाचें नाहीं. पण तसें करण्यास स्वतःच्या आंगीं कुवत नव्हती, ह्मणून त्यानें निजामास लिहिलें कीं, "तुह्मीं तावडतोब इकडे येऊन आमची कुमक करावी. आतां आमची सर्व भिस्त तुह्मांवर आहे. या समयीं उपेक्षा कराल तर मराठे अधिक प्रबळ होऊन आपलें मुसलमानांचें सर्व राज्य रसातळास जाईल. बाजीराव पेशव्याचा पराक्रम व चढती कळा पाहून हिंदु लोक बेफाम होत चालले आहेत. आह्मांस ते रात्रंदिवस पाण्यांत पाहतात. त्यांच्या कुराणांत अटकेची अटक आहे तीही त्यांनीं आतां गाशांत गुंडाळून ठेविली. पंजाबाकडचे शीक वगैरे हिंदु लोक उघड उघड बोलूं लागले आहेत कीं,

'सब् भूमि गोपालकी, ज्याके मनमें भटक उसकू अटक,
हम तो गोपालके दास, हमकूं काहेकी अटक'. —

बाजीराव मोठें सैन्य बरोबर घेऊन दिल्लीवर लौकरच स्वारी करणार अशी खबर आहे. तर तुह्मीं निघून येण्यास दिरंग करूं नये." असा बादशाहाचा निरोप पोंचतांच निजाम मोठी फौज़ बरोबर घेऊन दिल्लीस गेला. तेथें त्याचा बहुमान करून बादशाहानें त्यास खुष केलें. त्याचा वडील पुत्र गाजीवदीन यास गुजराथ व माळवा या प्रांतांचा अधिकार दिला. बुंदेलखंड व राजस्थान येथील सर्व मांडलिक राजांनीं आपापल्या फौजांनिशीं निजामाच्या ताब्यांत राहून त्यास कुमक करावी असे हुकूम दिले. निजामाचा तोफखाना उत्कृष्ट प्रतीचा होता आणि त्याच्याजवळ एकंदर पस्तीस हजार फौज जमली.

इकडे बाजीरावानेंही आपली कडेकोट तयारी चाल-

विली. स्वार, पायदळ, तोफखाना, डंके, निशाणें, हत्ती वगैरे चतुरंग दलावरच्या सरदारांस सिद्ध होण्याविषयीं त्यानें हुकूम दिले. सेनापति यशवंतराव दाभाडे, समशेर बहादूर दमाजीराव गायकवाड, विठोजीराव कदम बांडे, फत्तेसिंग भोंसले अक्कलकोटकर, शंभूसिंग जाधव, सेनासाहेब सुभे रघूजी भोंसले नागपूरकर, व सरलष्कर दावलशी सोमवंशी, या सर्व सरदारांकडे फौजबंद होऊन आमच्या स्वारींत सत्वर दाखल व्हावें, अशीं पत्रें रवाना झालीं. बाजीरावाच्या सन्निध असणारे सरदार, चिमणाजी आप्पा व ज्वालाप्रसादसिंग, राणोजीराव शिंदे, व अमरसिंग, मल्हारराव होळकर व पृथुसिंग, पिलाजीराव जाधव व ठाकुरसिंग, सयाजीराव गुजर व मंडूपसिंग, यशवंतराव पवार व चंद्रसिंग, हे सर्व आपापल्या सैन्यभागांचें आधिपत्य घेऊन सज्ज झाले. सर्व पुणें प्रांत किंबहुना दक्षिण प्रांत या स्वारीच्या थाटानें गजबजून गेला. लढवय्ये लोकांच्या मुखांवर वीरश्री चमकूं लागली. दुसऱ्या दिवशीं ह्मणजे दसऱ्याच्या दिवशीं स्वारीचा कुच होण्याचा बेत ठरला. सर्व व्यवस्था लावून बाजीराव आपल्या अयनेमहालाकडे रात्रीं गेला. तेथें त्याची प्रिय पत्नी काशीबाईसाहेब झोंपाळ्यावर बसली होती.

संसारामध्यें पुरुषांचें सुखदुःख बहुतांशीं स्त्रियांवर अवलंबून असतें. एखाद्या कजाग बायकोशीं गांठ पडली ह्मणजे पुरुष मोठा सुज्ञ पंचहत्यारी असला, तरी त्याला त्राहि त्राहि होतें, मग तो जर भोळासांब असला तर त्याच्या फजीतीस सीमाच नाहीं. ती बया त्याचें दुःख दुणावयास कारण होते. आणि तो प्राणी संसारास त्रा-

सून त्रागा करण्यास तयार होतो. . तीच सुंदर, सुस्वभाव आणि सद्गुणी स्त्री सुदैवेंकरून वांट्यास आली असतां ती आपल्या प्रियपतीच्या दुःखास वांटेली होते. आपल्या सौजन्यानें त्याचा शीण दूर करिते, आपल्या मित, मोहक व मधुर भाषणानें त्याचें मन सन्मार्गाकडे वळविते, आपल्या सुस्वभावसलिलानें त्याच्या तापत्रयसंतापाचें शमन करिते, आणि आपल्या सान्निध्यानें त्याचें सर्वांग हर्षरोमांचित करिते. तिच्या स्मितललितमुखावलोकनानें त्याच्या सर्व चिंता अस्तंगत होतात आणि आपल्याला आनंद देण्याकरितांच ही उत्पन्न झाली आहे असें त्याला वाटतें.

अशा उत्तम कुलीन स्त्रियांत काशीबाईसाहेब शिरोभाग होती. तिच्याजवळ हिरी दासी उभी होती. तिनें बाजीरावाला पाहून, पाहारेवाल्यास गैरराबत्याची वर्दी दिली. आणि आपण दुसऱ्या द्वारानें निघून गेली. इकडे बाजीरावाची व त्या शीलसंपन्न कांतेची गांठ पडल्यावर तिचें व त्याचें भाषण झालें तें असेंः—

बाजीराव—(तिनें मोतियाचा गजरा हातीं दिला तो घेऊन) कां, आतां आह्मांला निरोप देतां ना?

काशीबाई—पण मी मागें राहीन तर ना? मला नाहीं बाई इथें एकटीला करमायचें. स्वारीवर जाणें झालें ह्मणजे मला एकेक दिवस वर्षासारखा जातो. बरोबर नेतों असें ह्मटल्याशिवाय मी आतां भाषणच करावयाची नाहीं. (जरा रुसल्यासारखें करिते).

बाजी०—अबब! काय रागाचा फटकारा हा! काय बुवा या बायकांच्या रुसण्याला बुडखा ना शेंडा. स्वाऱ्या-

शिकाऱ्यांस बायकांना कधीं कोणीं नेलें आहे का? तेथें बायकांचें लटांबर काय कामाचें? उगीच भलताच आग्रह धरूं नये. चला आतां आह्मांला निरोप द्या. या बायकांपाशीं काय मोहनी ठेविली आहे कोण जाणे? हें तोंड पाहिलें कीं, आमची तहान भूक हरून जाते, थकवा आलेला नाहींसा होतो आणि पुन्हा नव्या स्वारीस ताजी उमेद येते.

काशी०–पुरे, पुरे! आहे ठाऊक काल्पी साखर! माणसांनीं वाटेकडे टक लावून बसावें, रात्रीं झोंपेंत जरा आंग उघडें पडलें कीं, हळूच शाल घालावी, जरा शिंक आली कीं काढे करावे, पण इथें त्याची ओळख सुद्धां नाहीं. ह्मणतात तशी गत, 'शेळी जाते जिवानिशीं नी खाणारा ह्मणतो वातड.'

बाजी०–शर्थ आहे, या बायकांना बुवा नमस्कार असो! त्यांच्यासाठीं आह्मीं अरण्यवास करावे, थंडीवाऱ्यांतून फिरावें, उन्हाचे ताप सोसावे, असें शरीराचें रान करून घ्यावें; तरी आमच्या कपाळीं त्यांचे टोमणे आहेतच! आह्मीं लग्नांत शपथच वाहिली आहे कीं, तुमच्या मर्जीबाहेर चालावयाचें नाहीं. निजाम आमचा येवढा दुस्मान, पण त्याची सुद्धां आह्मीं कैक वेळां भीड ऐकिली. मग तुह्मी तर आमची भरली लक्ष्मी, पट्टराणी. मर्जी असल्यास स्वारीवर चला, आमची ना नाहीं.

काशी०–पुरे! राग, लोभ मला सगळा कळतो. मी या पायांजवळ इतके दिवस असून अजून मला बोलण्यांतले छक्केपंजे नाहीं कळले तर माझ्या तोंडीची अजागळ बायको कोणी नसेल. दुसऱ्याला हरभऱ्याच्या झाडावर कसें चढ-

वावें, ही विद्या कोणाला पाहिजे तर इथून शिकून जावें. येवढे छत्रपति महाराज, पण ते सुद्धां अगदीं मुठींत राहिले आहेत. मग आमचा बायकांचा पाड किती? पण काय करावें? स्वारी गेली ह्मणजे ज्याचें नांव तें करमत नाहीं, स्वस्थ झोंप येत नाहीं, खाणें नको, पिणें नको, कांहीं नकोसें होतें. विडा, पलंग, उटणें, अलंकार नकोसे होतात. जोगेश्वरी आईपुढें नाकधुऱ्या काढून 'माझें तिला नेहमीं हेंच मागणें असतें कीं, आई, मीं आपल्या कुळांत धुतल्या तांदुळासारखें निर्मळ रहावें, आणि मला जन्मोजन्मीं हेच पाय मिळावे. आतां या स्वारीच्या वेळेस मात्र मी आग्रह धरीत नाहीं. पण पुढें मात्र ऐकावयाची नाहीं. वाटेंत प्रकृतीस बाई चांगलें जपलें पाहिजे. जेव्हां जेव्हां ह्मणायचें कीं, करीन तर अमीरी नाहीं तर फकीरी. असें ह्मटल्यानें कुठें चालत असतें? 'शीर सलामत तर पगड्या पंचायशीं.'

बाजी०—मिळाला बुवा एकदां निरोप. आह्मीं इतक्या लढाया मारल्या, एवढे राज्यकारभार पाहिले, पण या कामासारखें कोणतेंच काम अवघड वाटलें नाहीं.

याप्रमणें काशीबाईचें व त्याचें भाषण होऊन दुसरे दिवशीं बाजीरावाची स्वारी उत्तरेकडे निघाली. नर्मदेवर जाऊन पोंचेपर्यंत त्याच्याजवळ निजामसाहेबाच्या तिप्पट ह्मणजे सुमारें एक लक्ष सैन्य जमलें. तरी या प्रचंड सैन्यांत रघूजी भोंसले, सेनापति दाभाडे, गायकवाड वगैरे वीर येऊन मिळाले नव्हते. वीस हजार फौजेनिशीं नर्मदेवर चिमणाजी आप्पास बंदोबस्तास ठेविलें, आणि तो आपल्याबरोबर ऐशीं हजार फौज घेऊन नर्मदा ओ-

लांडून पलीकडच्या मुलुखांत शिरला. भोंसल्यानें कांहीं सबब सांगून येण्याची टाळाटाळच केली. पुढें दोन्ही सैन्यांची गांठ पडून भोपाळाजवळ बाजीरावसाहेब व निजामसाहेब या दोघांमध्यें घनघोर युद्ध झालें. तो सुरस कथाभाग आतां पुढच्या भागीं कथन करूं.

भाग २५.

ताल भोपाळची लढाई.

मागच्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें इ० स० १७३८त बाजीराव नर्मदा उतरला. त्या वेळेस निजामसाहेब सरोंजेस येऊन पोंचला होता. तो पुढें बाजीरावावर चालून न जातां भोपाळच्या किल्ल्याजवळ मजबूदशी जागा पाहून तेथें सैन्याचा तळ देऊन राहिला. त्याच्या पुढच्या अंगास ओढा व पाठीशीं तलाव होता. भोपाळ हें हल्लीं तीस चाळीस लक्षांचें एक मुसलमानी राज्य आहे. तेथें गादीची मालक राणी असून तिला "भोपाळची बेगम" असें ह्मणतात. किल्ल्याच्या आश्रयानें निजामसाहेब ती जागा धरून बाजीरावाची वाट पहात बसला. त्याच्या आसपास बाजीरावाचा सैन्यसमुद्र पसरत चालला. प्रतिपक्षी बळकट स्थळ धरून बसला आहे, असें पाहून बाजीरावानें लगेच आपल्या सैन्याच्या मोठमोठ्या टोळ्या निजामाच्या लष्कराभोंवत्या ठेवून त्यालीं वेढा दिला. असे कांहीं दिवस लोटले. बाजीरावानें निजामाच्या सैन्यास दाणा, चारा, पाणी ह्यांचा इतका दुष्काळ पाडिला कीं, तेणेंकरून तो अगदीं गोगलगाय होऊन गेला. एक जागा धरून बसलों ही आपली मोठी चूक झाली असें

ह्मणून, तो संतापानें दाढीचे केंस उपटूं लागला. त्याचे लोक अत्यंत व्याकुळ झाले. "अन्न रे, पाणी रे" असे तडफडत, शेंकडों लोक पटापट मरूं लागले. जीव जगतील कसे अशी सर्वांस काळजी पडली. दुष्काळांत तेरावा महिना, याप्रमाणें त्यांमध्यें कांहीं आजारही उत्पन्न झाला. मग काय विचारावें ? त्या लोकांच्या विपत्तीची परमावधि झाली. विक्राळ स्वरूप धारण करून आपल्यापुढें साक्षात् मृत्युच उभा आहे कीं काय असें प्रत्येकास वाटूं लागलें. वरिष्ठ कनिष्ठ हा भेदाभेद राहिला नाहीं. खुद्द निजामास कोणी ढुंकून पुसेना. ज्याला जसें भावेल तसें त्यानें करावें अशी धांदल उडाली. जो तो आपापल्या जिवाच्या फिकिरींत पडला. श्रम, तहान, ऊन यांच्या योगानें अतिशय व्याकुळ होऊन रस्त्यावरचे रस्त्यावर कितीएक पटापट प्राण सोडूं लागले. प्राणोत्क्रमणसमयीं आळेपिळे देऊन ते हातपाय झाडीत, तेव्हां त्यांजकडे कोणाच्यानेंही पाहवेना. ही सर्व हकीकत, धावडशीचे महापुरुष श्रीब्रह्मेंद्रस्वामी, शाहूराजा व चिमाजी आप्पा यांस बाजीरावानें रणांगणांतून स्वदस्तूरचीं पत्रें लिहून कळविली. त्यांत त्यानें लिहिलें कीं, "ह्मातारपणीं निजामसाहेबाच्या बुद्धीस भ्रंश झाला असें खास वाटतें. तो एवढा अनुभवशीर योद्धा असून त्याची बेसावधपणाची स्थिति पाहून मला मोठें नवल वाटतें. दिल्लीकडे बातमी आहे कीं, निजामसाहेब आतां वांचत नाहीं, त्याचा फडशा उडतो." निजाम जागा सोडून हालेना तेव्हां राणोजीराव शिंदे, पिलाजीराव जाधव व सयाजीराव गुंजर, या त्रिवर्ग सरदारांस त्याच्या आंगावर चालून जाण्यास बाजी-

रावानें इशारा केला. त्यांच्यावर निजामानें तोफांचा भडिमार सुरू केला. राजा जयसिंग याचा पुत्र, दहा हजार बुंदेलखंडी रजपूत शिपाई बरोबर घेऊन, मराठ्यांच्या आंगावर त्वेषानें चालून गेला. दोहींकडचे सरदार जिवाची परवा न करितां एकमेकांवर चवताळून उठले. दोघांची गोळागोळी व चकमक सुरू झाली. धुळीनें, धुरानें व गोळीबारानें दशदिशा धुंद होऊन दणाणून गेल्या. प्रथमच्याच झटापटींत निजामाकडचे सातशें घोडे व पांचशें रजपूत पतन पावले. बाजीरावाकडचे दोनशें शिपाई ठार व सुमारें तीनशें लोक जखमी झाले. शत्रु आपलें ठाणें सोडून बाहेर पडेल तर त्याच्यावर मोठा हल्ला करून त्यास चोपून काढावें अशी मसलत करून तेथून जवळच दोन बाणांच्या टप्प्यावर एक चांगली बळकट व मान्याची जागा होती, तेथें निवडक फौज घेऊन बाजीराव उभा राहिला. परंतु त्याच्या मनांत होतें तसें घडून आलें नाहीं. जयसिंगराजाच्या पुत्राचा पराजय होतांच पराङ्मुख होऊन तो किल्ल्याकडे धूम पळत सुटला. इकडे मराठ्यांचें सैन्य बाहेरून निजामाला जों जों अंत कोंडीत चाललें तों तों त्याच्या खाण्यापिण्याचे अधिकाधिक हाल होऊं लागले. निजामाच्या गोटांत अन्नाचा इतका दुष्काळ पडला कीं, त्याचें सैन्य एकमेकांस चावण्याच्या बेतांत आलें. बाजीरावानें आपले जखमीं लोक नेववून त्यांच्या औषधपाण्याचा व खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त ठेवविला. कोणास कोठें जखम लागली याची त्यानें पूसतपास केली. निजामाच्या मागच्या आंगास जें सैन्य होतें, त्याचें आधिपत्य अबदुल मनसूरखान सफदरजंग व को-

त्याचा राजा यांजकडे होतें. हा अबदुल मनसूरखान पुढें अयोध्येचा नबाब झाला, व हाच प्रसिद्ध सुजाउद्दवला याचा बाप होय. हे दोघे सरदार आपली फौज घेऊन दुसऱ्या वाटेनें हळूच बाहेर पडले. तिकडे नजर पोंचतांच होळकर व पवार यांस बाजीराव हाक मारून ह्मणाला, "गडेहो, चला, आतां तुमची पाळी आहे. उठा, ते चोर तुमचा डोळा चुकवून पळत आहेत. त्यांच्या आंगावर पडून, भाले तरवारी यांचे शेलके हात काढून त्यांस आपलें बाहुबळ दाखवा." अशी धन्याची आज्ञा होतांच ते शूर सरदार शत्रूवर लागलेच बाणासारखे चालून गेले. एकदम चाळीस हजार स्वारांची मांड उठली. बंदुकांच्या बारांनीं, घोड्यांच्या टापांनीं व खिंकाळण्यांनीं दशदिशा दणाणून गेल्या. आकाशपाताळ एक झालें. "हरहर महादेव" असा सिंहनाद करीत करीत ते योद्धे शत्रूच्या तोफांवर जाऊन भिडले. त्या समयीं निजामाचे १,५०० शिपाई जागच्याजागीं चीत झाले. अशा धांदलींत कोठचे खानसाहेब, आणि कोठचे राजेसाहेब! ना कोणी कोणाचा धनी, ना कोणी कोणाचा चाकर. जो उठला तो बाजीरावाला भिऊन निजामाकडे धूम पळत सुटला. घोडा एकीकडे, मंदील दुसरीकडे, आणि खान भलतीकडेच, अशी अबदुल मनसूरखानाची त्रेधा झाली. उरलेसुरले लोक पळत पळत जाऊन निजामाकडे रडगाणें गात उभे राहिले. बाजीरावसाहेब स्वार होऊन आपल्या सैन्यासमोर विजेसारखा चमकत होता. आणि "शाबास! होळकर, शाबास! पवार," असें वारंवार उत्तेजन देत होता. यामुळें मराठ्यांस वीरश्रीचा जास्तीच चेव येऊन

ते शत्रूच्या सैन्यास आणखी आणखी आंवळीत चालले. एका प्रसंगीं मोरोपंतानें ह्मटलें आहे कीं:—

जाणों त्या अत्युग्रा मूर्त श्रीनारसिंहमंत्रास ।
पाहोनि पावले ते रिपुभट भूपाळ भूत संत्रास ।। १ ।।
ह्मणति मनुष्य नव्हे हा राक्षस कीं काळ हा खवळला हो
कीं आमुची कराया मूर्त प्रळयाग्नि राख वळला हो ।।

असें प्रतिपक्षी निजामाच्या सैन्यास वाटलें.

वेढ्यांत सांपडलेल्या हतभाग्य लोकांत एकच हाहाःकार झाला. मुष्टीभर आटा व कटोराभर पाणी मिळण्याची त्यांस मुष्किल पडली. बाहेर बाजीरावाच्या दास्तानांत शेंकडों खंड्या गल्ला व शेंकडों हौद पाणी भरलेलें होतें. त्याचे लोक कोणत्या वेळेस कोणत्या आंगानें आपल्या आंगावर तुटून पडून मृत्युमुखांत टाकतील याचा शत्रूस भरंवसा लागेना. यामुळें निजामाचे शिपाई डोळ्यांत तेल घालून खडा पहारा करीत होते. त्यांचें कित्येक दिवस अहोरात्र पात्यास पातें लागलें नाहीं. मनुष्यास जिवोपक्षां प्यारी वस्तु कोणतीही नाहीं, हें खरें आहे. आतां कसे तरी आमले प्राण वांचोत असें मनांत आणून आह्मी तुमच्या पक्षास येऊन मिळतों, आमचा अंगीकार करावा, असें निजामाच्या रजपूत शिपायांनीं बाजीरावाकडे बोलणें लाविलें. परंतु वेढ्यांत शत्रूची संख्या जितकी जास्ती असेल तितका तो जेरीस लौकर येतो हें एक, आणि जो आपलें इमान खांचींत घालून पूर्वींच्या धन्याला सोडून दुसऱ्यास मिळतो तो दुसऱ्या धन्याबरोबरही बेइमान करणार नाहीं कशावरून? हें दुसरें, अशा दोन कारणांनीं तें रजपुतांचें ह्मणणें बाजीरा-

वानें कबूल केलें नाहीं. निजामानें दिल्लीस गुप्त पत्रें पाठविलीं कीं, "मी मोठ्या संकटांत पडलों आहें, मला लौकर येऊन सोडवा, नाहींपक्षीं माझी धडगत नाहीं." तेव्हां त्याच्या मुक्ततेसाठीं दिल्लींत वरकांतीं तयारी चालली. परंतु वास्तविक प्रकार असा होता कीं, दिल्लीच्या दरबारांत निजामाचा उत्कर्ष सहन होत नसे, यामुळें बाजीरावानें त्याची अशी हबेलंडी उडविलेली पाहून सर्व दरबारी लोकांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रूंच्या धारा चालल्या. हा प्रकार बाजीरावास पूर्वींच इत्थंभूत कळला होता, यामुळें दिल्लीची हालचाल पाहून तो अगदीं डगमगला नाहीं. निजामानें आपला पुत्र नासिरजंग याजकडेही गुप्त पत्रें पाठविलीं. त्याजवरून जंगाची फौज औरंगाबादेनजीक फुलमर्डीजवळ जमत चालली, व तो शूर पुत्र आपल्या बापास सोडविण्यासाठीं मोठी फौज बरोबर घेऊन निकडीनें हैदराबादेहून निघाला. बाजीरावास ही खबर कळली, तेव्हां त्यानें सेनासाहेब सुभा रघूजी भोंसला यास पत्रांवरपत्रें पाठविलीं. त्यांत कित्येक आर्जवाचीं व कित्येक धमकीचींही लिहिलीं, तरी तो कुमकेस आला नाहीं. येथें रघूजी भोंसल्याचा थोडा पूर्वापार संबंध सांगणें अवश्य आहे; ह्मणजे त्यांचें न येण्याचें कारण लक्षांत येईल.

बाजीराव पेशवा स्वारीवर गेला तेव्हां सेनासाहेब सुभा कान्होजी भोंसला नागपूरकर यानें राजाची आज्ञा मानली नाहीं, यास्तव शाहूनें त्यास साताऱ्यास कैद केलें आणि त्याचा भाऊबंद बेंबाजी भोंसला याचा मुलगा रघूजी भोंसला यास ती पदवी दिली. हा रघूजी पूर्वीं गोंडवणाच्या राज्यांत एका मुसलमान सरदाराच्या व का-

न्होजीच्या हाताखालीं कांहीं दिवस थोड्या लोकांनिशीं चाकरी करीत होता. रघूजी हा चतुर पुरुष असून कांहीं कामगिरी सांगितली असतां ती तो चांगली बजावी. लहान कामावर असल्यामुळें तो विशेष प्रसिद्धीस आला नव्हता. तो शिकारीच्या कामांत प्रवीण आणि धीट असे. यास्तव शाहूराजा त्याला आपल्याबरोबर शिकारीस घेऊन जाई. राजा त्याला फार चाहत असे. त्यानें आपली मेहुणी (शिरक्यांची कन्या) रघूजीस देवविली. आणि इ० स० १७३४ त वऱ्हाडच्या सुभेदारीची त्यास सनद करून दिली. त्याजबद्दल नेहमीं त्यानें पांच हजार स्वार ठेवून सरकारची चाकरी करावी, वर्षास नऊ लक्ष रुपये सरकारपोत्यास रोख जमा करावे, शिवाय बाहेरची मोहीम येईल तेव्हां दहा हजार फौजेनिशीं बाजीराव पेशव्यास कुमक करावी असें ठरलें. याप्रमाणें तो राजाचा साडभाऊ झाल्यापासून त्याचें प्रस्थ वाढलें. तो श्रीपतराव प्रतिनिधीचा परम मित्र होता. अर्थातच त्याला बाजीरावाचा उत्कर्ष सहन न होऊन तो त्याचा द्वेष करूं लागला. नाकापेक्षां मोतीं जड होऊन ठरावाप्रमाणें भोपाळच्या लढाईस त्यानें पेशव्यास अगदीं कुमक केली नाहीं. बाजीरावाच्या पत्रांस त्यानें उडवाउडवीचींच उत्तरें दिलीं. अशी रघूजीची हकीकत आहे.

भोपाळच्या समरभूमीवरून बाजीरावाकडून महाराजांस जरूरीनें एक विनंतीपत्र गेलें, त्यावरून यशवंतराव दाभाडे सेनापति सोनगडास गुजराथेंत होता, त्यास "पेशव्यांच्या कुमकेस जरूर निघून जाणें" असें राजानें स्वदस्तूरचें पत्र लिहून निक्षून आज्ञा केली. बाजीरावाचा

भाऊ चिमणाजी आप्पा फौजबंद होऊन नासिरजंगाच्या फौजेस प्रतिबंध करण्यासाठीं तापी नदीच्या कांठीं दबा धरून बसला. त्याला बाजीरावानें लिहिलें कीं, "आप्पा, या वेळेस तुला जितकी फौज मिळेल तितकी जमा कर. फत्तेसिंग भोंसले, शंभूसिंग जाधव, सरलष्कर वगैरे सरदारांस दक्षिणेकडून तुझ्या मदतीस बोलाव. सेनापति दाभाडे, गायकवाड व बांडे हे सरदार अद्यापि तापी नदी उतरले नसल्यास त्यांना आपल्याजवळ ठेवून घे, आणि सर्वजण मिळून नासिरजंगाच्या फौजेवर नजर ठेवा. त्याला आलीकडे येऊं देऊं नका. निजामसाहेबाची तुह्मी काळजी सोडा. मी त्याची खबर घेतों. या वेळेस सर्व मराठे एकचित्त होऊन झटून मला मदत देतील तर दक्षिणेंत मुसलमान होता कीं नव्हता असें करून टाकीन."

वर सांगितल्याप्रमाणें निजाम मोठ्या अडचणींत सांपडला. तेथेंच राहून आतां उपयोग नाहीं असें जाणून ती जागा सोडून हळूहळू पलीकडे सरकत तो पिछेहाट करीत चालला. त्याच्या लष्कराबरोबर तोफा वगैरे अवजड सामान फार होतें, यामुळें त्यास जलदीनें मागें हटतां येईना. सबब पुनः भयभीत होऊन माघारा वळून तो किल्ल्याच्या कोटांत शिरला. आंतली जागा एवढ्या जगड्वाळ सैन्यास पुरेशी नव्हती; ह्मणून कांहीं लोक तटाच्या बाहेरच्या आंगासच राहिले. तट पाडण्याजोग्या मोठ्या तोफा बाजीरावाबरोबर नव्हत्या, तथापि त्यानें बाणांचा आणि चापांच्या व तोड्यांच्या बंदुकांनीं, श्रावणझडीप्रमाणें शत्रुसैन्यावर गोळ्यांचा वर्षाव चालविला. त्या योगानें निजामाचें धाबें इतकें दणाणलें कीं, त्याला ताळ

ना तंत्र. शेवटीं त्यानें 'मारीन किंवा मरेन' असाच निश्चय केला. मग जड जड सामान होतें तितकें सारें भोपाळ व इसलामगड येथें टाकून कांहीं तोफा व उंटांवरचा जेजाला मात्र बरोबर घेऊन निजामाची स्वारी एकदांची बाहेर पडली. तेव्हां एकदम हल्ला करून शत्रूच्या तोफा हस्तगत करून घ्याव्या अशी शिंदे होळकर यांनीं बाजीरावास सल्लामसलत दिली, ती त्याच्या पसंतीस आली, आणि मराठ्यांनीं तो उद्योग आरंभिला. परंतु निजामाच्या तोफांच्या मारापुढें त्यांचा यत्न सिद्धीस जाईना हा मजकूर बाजीरावानें आप्पास स्वतः लिहून कळविला. तोफखान्याच्या आश्रयानें दररोज एक कोसाची किंवा दीडकोसाची मजल करीत करीत धिम्या चालीनें सरोंजेनजीक दुराई सुराई म्हणून दोन गांव आहेत तेथपर्यंत निजाम जाऊन पोंचला. तरी मराठ्यांचें त्याच्या सभोंवतीं कडें पडलें होतें तें कमी झालें नाहीं. इ०स० १७३८च्या जानेवारीच्या १८ व्या तारखेस प्रथम वेढा पडला तो ११ फेब्रुवारीपर्यंत तसाच होता, चोवीस दिवस गुजरले तरी निजामास मुक्त होण्याची आशा दिसेना. मग तो शरण येऊन राणोजीराव शिंद्याच्या मार्फत त्यानें बाजीरावाकडे तहाचें बोलणें लाविलें. ही गोष्ट होळकराच्या पसंतीस आली नाहीं. त्या समयीं निजामापाशीं बाजीरावानें जें जें मागितलें तें तें मुकाट्यानें त्यानें कबूल केलें. "सर्व माळवा प्रांत व नर्मदा आणि चंबळा या दोहों नद्यांच्या मधला सारा मुलूख बादशाहाकडून देववितों, शिवाय लढाईच्या खर्चाबद्दल रोख पन्नास लक्ष रुपये देतों," असा तारीख ११ फेब्रुवारी सन १७३८ इस-

वीचा निजामाकडून स्वदस्तूरचा तहनामा लिहून घेऊन त्यांच्या भोंवतालचा गराडा उठविला.

या प्रकारेंकरून मोठा जय मिळवून तो विजयध्वज पेशवा

'ऐसें बोलत हांसत शत्रुरुधिरदिग्धपाणि मुख विकट ।
प्रकट महा भैरवसा नाचत गेला जयाच्युता निकट ॥'

मोरोपंत.

अशा थाटानें प्रभु छत्रपति शाहू महाराज व कनिष्ठ बंधु चिमाजी आप्पा यांच्या भेटीस तो दक्षिणेकडे निघाला.

भाग २६.

नादिरशाहावर स्वारीची तयारी.

इ० स० १७३८ त निजामानें बाजीरावास तहनामा लिहून दिल्यावर भोपाळची लढाई समाप्त झाली. मग बाजीराव चंबळा नदीच्या दक्षिणेकडच्या मुलुखाची खंडणी घेत घेत पुण्यास परत आला.

भोपाळच्या लढाईच्या वेळेस ठरावाप्रमाणें सेनासाहेब सुभा रघूजी भोंसला यानें पेशव्यास मदत केली नाहीं. कोंकणांत मराठ्यांचें आणि पोर्तुगीज् लोकांचें युद्ध चाललें असतां त्यानें कोणाची आज्ञा वगैरे न घेतां कटक प्रांत लुटला, आणि हिंदुस्थानांत अलाहाबादेपर्यंत स्वाऱ्या करून त्यानें गडगंज लूट आणिली. अशी त्याची अमर्याद वर्तणूक पाहून बाजीरावास फार राग आला, आणि तो पुण्याहून फौज घेऊन त्याजवर चालला. बिनीची फौज अवजी कावऱ्याबरोबर देऊन त्याला अग्रभागीं वऱ्हाड प्रांत लुटण्यास पाठविलें. त्याची व रघूजीची लढाई होऊन कावऱ्याचा पराजय झाला. पूर्वी सेनापति दाभा-

ह्याबरोबर डभईजवळ जी लढाई झाली, त्या प्रसंगींही बिनीवर जात असतां या अवजीबोवाचा असाच बोजवारा झाला होता. तरी बाजीरावाचा तो प्यारा सरदार असे. त्याचा पराजय झाला ह्मणजे बाजीरावाला दुप्पट वीरश्री चढे. कावऱ्याच्या पराभवाचें वर्तमान समजल्याबरोबर तो कावराबावरा होऊन मोठ्या त्वेषानें दरकूच दरमुक्काम करीत भोंसल्यावर मोठ्या दौडीनें चालला.

मार्गांत त्याला एक नवीन वर्तमान कळलें कीं, इराणचा बादशाहा नादिरशाहा हा दिल्लीपर्यंत येऊन त्यानें मोंगलांचा पराजय केला, व शहरांत जाऊन तो खंडणी गोळा करीत आहे. तेथील वजीर खानडौरान लढाईत पतन पावला. अयोध्येचा नबाब सादतखान शत्रूच्या हातीं सांपडून कैदी झाला. आणखी पुढें गेला तों नसराबाद मुक्कामीं त्याला आणखी ताजें वर्तमान समजलें कीं, नादिरशाहानें महंमदशाहा बादशाहास सुद्धां कैद केलें. दिल्ली शहर लुटून फस्त केलें. सुमारें आठ हजार लोकांचीं सपासप डोकीं उडविलीं. तेव्हां बाजीरावानें असा विचार केला कीं, हा एक मोठा शत्रु एकाएकीं उद्भवला आहे, याचा अगोदर समाचार घेतला पाहिजे. घरचीं भांडणें तूर्त कानामागें टाकलीं पाहिजेत. या कार्यापेक्षां रघूजी भोंसल्याचें पारिपत्य करण्यास जाणें हें कनिष्ठ कार्य होय, पोर्तुगीज् लोकांशीं चाललेलें युद्ध तूर्त बंद केलें पाहिजे. नादिरशाहा कदाचित् महंमदशाहास ठार मारून आपणच दिल्लीचें तक्त बळकावून बसेल. आणि पुढें सगळ्यांच्याच माना मुरगाळून माझ्या हिंदु लोकांस राज्यहीन करून त्यांस धुळीचे दिवे खावयास लावील,

सबब अगोदर त्याच्यावर स्वारी केली पाहिजे. पुढें आणखी बातमी आली कीं, सुमारें एक लक्ष इराणी सैन्य दक्षिणेवर चालून येत आहे. तरी देखील त्याला भय कसलें तें शिवलें नाहीं, पुढें पुढें तसाच दिल्लीवर तो तडक चालला. "कोंकणची लढाई तूर्त तहकूब ठेवून सैन्यासह तावडतोब स्वारींत येऊन दाखल व्हा," असें त्यानें चिमाजी आप्पास कोंकणाकडे पत्र पाठविलें. "नादिरशाहा हा तुमचा व आमचा दोघांचाही शत्रु आहे, याकरितां तुह्मीं आपली फौज घेऊन आह्मांस लवकर कुमक करावी," असें निजामाचा मुलगा नासिरजंग यासही त्यानें दक्षिणेकडे पत्र पाठविलें. हिंदुस्थानच्या एकंदर सर्व जातींच्या लोकांस त्यानें असें जाहीर केलें कीं, "या आणीबाणीच्या प्रसंगीं हिंदु व मुसलमान असा दुजा भाव मनांत न आणितां सर्वांनीं माझें साह्य केल्यास मी नादिरशाहास हांहां ह्मणतां हिंदुस्थानांतून हांकून लावीन. माझे मराठे या महत्कार्यासाठीं नर्मदेपासून चंबळानदीपर्यंत मी मुंग्यांसारखे पसरणार आहें." बाजीरावानें याप्रमाणें मोठी कडेकोट तयारी मार्ग चालतां चालतां चालविली. कोंकणचें युद्ध बहुतेक संपलें होतें, सबब आज्ञेप्रमाणें चिमणाजी आप्पानें शिंदे व होळकर यांस फौजेसह पेशव्याकडे पाठविलें. पोर्तुगीज् लोकांशीं कोंकणांत घनघोर युद्ध झालें त्याचें थोडक्यांत वर्णन लिहून आप्पानें बाजीरावाकडे पत्र पाठविलें, तें येणेंप्रमाणें:—

"श्री."

"वडिलांचे सेवेसीं अपत्येसमान आप्पानें दोनी कर जोडून त्रिकाळ चरणांवर मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नम-

स्कार विज्ञापना तागाईत छ० ९ पावेतों किल्ला वसई, प्रांत कोंकण, येथें स्वारींत वडिलांचे आशीर्वादेंकरून वर्तमान यथास्थित असे, विशेष. आज्ञेप्रमाणें वीस हजार फौज बरोबर देऊन शिंदे व होळकर यांस नादिरशाहावर स्वारी करण्यासाठीं वडिलांकडे पाठविलें आहे. इकडील हकीकत कळवीत आहें तिजवरून आज्ञेप्रमाणें पूर्वीच फौज कां रवाना केली नाहीं तें विदित होईल. थोडें काम अद्यापि इकडे उरलें आहे, तें आटपून मीही वडिलांच्या चरणांपाशीं लवकरच हजर होतों.

"इकडे येण्याबरोबर एकेका सरदाराची एकेका स्वारीवर योजना केली. चिरंजीव व्यंकटराव घोरपडे यास कांहीं स्वार देऊन गोंव्यावर पाठविलें. त्यानें तिकडे गेल्यावर पोर्तुगीज् लोकांचा खूप धुवा उडविला. उत्तरेकडे खंडोजी माणकर याची योजना केली. त्याच्याशीं शत्रु बहुत निकरानें लढला, परंतु आमच्या पराक्रमी सैन्यांपुढें त्याच्यानें टिकाव धरवला नाहीं. बहुत किल्ले माणकराच्या हातीं लागले. राणोजीराव व दुसरे कित्येक सरदार यांनीं कतलवाडी, डाणू, शिरगांव, केळवें आणि तारापुर हे सर्व किल्ले लढून सर केले. केळवेंमाहीम व तारापुर येथें शिंद्यानें फारच मर्दुमी केली. तारापुराजवळ मोठें तुमुल युद्ध झालें. शिंद्यानें तटाखालीं चार सुरुंग पाडले. त्यांपैकीं दोन चांगले उडून तटांस मोठें हत्तीच्या आंगाएवढें भोंक पडलें.

"बाजी भिवराव, रामचंद्र हरी, यशवंतराव पवार आणि तुकोजीराव पवार हे आपआपले ध्वज घेऊन 'तूं आधीं कीं मी आधीं' अशा स्पर्धेनें व इर्षतीनें एकदम किल्ल्या-

१ हा बाजीरावाचा भाचा होता.

कडे धांवले. फिरंगीही या समयीं जिवावर उदार होऊन लढला. कांहीं वेळपर्यंत जय कोणास मिळतो याचा निश्चय होईना. शेवटीं आमचा रणशूर सरदार सेनासाहेब सुभा राणोजी भोंसला उमरावतीकर हा खंदकांत उडी टाकून पोहत तटाजवळ गेला. त्याच्या मागून शिपायांनींही उड्या टाकल्या. पलीकडे तटावर चढण्यास त्यांस वाट नव्हती. मग भिंतीस शिड्या लावून हातीं नंगी तरवार घेऊन भोंसला एकटाच वर चढून तटावर उभा राहून ह्मणाला, "गडेहो, चला, वर या, भिऊं नका. आतां किल्ला आपलाच आहे. जलदी करा ह्मणजे एका क्षणांत फिरंग्याचा चेंदामेंदा करून टाकूं." हे शब्द कानीं पडतांच शेंकडों शिपाई ईर्षेनें वर चढले. शत्रूकडचे लोकही फार शूरत्वानें लढले. त्या बहुतेकांस आमच्या शूर शिपायांनीं मृत्यूची वाट दाखविली. कांहीं फिरंगी जिवाच्या भयानें टोप्या काढून, दांतीं तृण धरून, आह्मांस शरण आले. त्यांत त्यांचा मुख्य सरदार अलारकेओ हाही होता.

"पुढें आह्मीं वसईच्या किल्ल्याजवळ लढण्यास आरंभ केला. तोही किल्ला आह्मीं सर केला. या युद्धांत दोन्ही पक्षांकडे लढण्याच्या कसबाची पराकाष्ठा झाली. खुषकीचे बाजूनें बिनीवाला शंकराजी नारायण याजकडून वेढा देवविला. आणि पाण्याचे आंगास लढाऊ जहाजें ठेवून मानाजी आंग्र्याकडून वेढा पुरा करविला. आंतील किल्लेदार अगदीं मट्टीस आला. "जंजिऱ्याच्या शिद्दीबरोबर जसा तह झाला तसा मीही करारनामा लिहून देऊन किल्ल्यासकट आपल्या स्वाधीन होण्यास क-

बूल आहें, असें त्यानें बहुत आर्जवाचें बोलणें लाविलें. तें त्याचें ह्मणणें कबूल करावेंसें मला वाटेना. कारण वसईसारखें बळकट स्थळ त्याच्या हातीं राहिलें तर आह्मी निघून गेल्यावर पुनश्च तो आसपासचा मुलूख बळकावून बसेल. व सर्व काम पाऊसकाळाच्या आधीं शेवटास नेलें पाहिजे, असा विचार करून किल्ला सर करण्याविषयीं हरप्रयत्न चालविले. ते असेः—शत्रूच्या तोफांचा मार चुकविण्यासाठीं मैदानांत मोर्च्यांमागें मोर्चे बांधिले. जमिनींत मोठे मोठे चरक खणून खालून जाण्यास वाटा केल्या. तेथून जातांना किल्ल्यावरून कुलपी गोळ्यांचा भडिमार सुरू होता, त्यानें आमचे बहुत लोक ठार झाले. मग आह्मीं त्यांच्या दुप्पट तोफा जमविल्या. ह्या आह्मी डागूं लागलों तेव्हां त्यांचा तोफखाना बंद पडला. तटाला एक मोठें खिंडार पडलें. तें लहान असल्यामुळें राणोजीराव शिंद्याच्या शिपायांना आंत शिरतां येईना. पुढें मोठें भगदाड करण्यासाठीं होळकरानें जंगी सुरुंग पाडिले. त्याच्या सुमारानें किल्लेकऱ्यांनींही आंतून सुरुंग पाडिले. यामुळें आमचा प्रयत्न फुकट गेला. शेवटीं आह्मीं सर्वांनीं एकवटून अशी मसलत काढिली कीं, एका शेजारीं एक असे पांच मोठे सुरुंग पाडून पांचही एकदम उडवावे, ह्मणजे तटास मोठ्या वेशीसारखें भगदाड पडून आंत शिरतां येईल, त्याप्रमाणें केलें. पांचांपैकीं चार सुरुंगांस एकदम सरबत्ती दिली. पैकीं दोन चांगले उडून मोठी वाट पडली. मग "हरहर" शब्दाचा जयघोष करीत आमचे मराठे शिपाई एकदम त्या खिंडाराजवळ गेले. इतक्यांत दुर्दैवानें चौथा सुरुंग अकस्मात् उडाला.

त्यांत आमचे शिपाई उगीचच्याउगीच जायां झाले. उर-लेल्या लोकांस शत्रूनें गरनाळा व बंदुका यांनीं फार है-राण केलें. एक गोळा जोरानें निघाला तो धोधो करीत माझ्या पायांजवळ येऊन फुटला. आमचे लोक निरुपाय होऊन शेवटीं माघारे हटले. किल्लेकऱ्यांनीं तें खिंडार फार त्वरेनें बंद करविलें. मग आणखी एक सुरुंग शि-लक राहिला होता त्याला आम्हीं सरबत्ती दिली. त्यानें मात्र चांगलें काम केलें. किल्ल्याचा अर्धा अधिक बुरूज धाडकर कोसळला. त्या समयीं मीं पुढें होऊन बरकंदाज लोकांस हाक मारून हल्ला करण्याचा इशारा दिला. पोर्तुगीज् लोकांनीं लगेच आंतून चिखलाच्या पांट्या र-चून तेथें तोफा डागून आपला जीव वांचविला. त्यांच्या आंगाशीं भिडून लढण्याचा कांहीं इलाज चालेना. शत्रू-कडे बाहेरचा दाणागोटा, पाणी, चारा, न जाऊं देण्या-विषयीं आम्हीं खूब बंदोबस्त ठेविला. त्यांच्या सभोंवतीं वेढा घालून तीन महिने बसलों. आंतील लोकांच्या पो-टास अन्नपाणी नाहींसें होऊन खडखडीत उपास पडूं लागले. 'आधीं अनाना मग तनाना' असा विचार क-रून फिरंग्यांनीं शेवटीं तहाचें बोलणें लाविलें. आम्हीं त्यांस एकच सांगितलें कीं, "तुम्हीं आपलीं मुलेंमाणसें काढून किल्ला आठ दिवसांत खालीं करून द्याल तर बरी गोष्ट आहे." शेवटीं त्यांनीं किल्ला आमच्या स्वाधीन केला. या समरभूमीवर आमच्याकडचें सुमारें पांच ह-जार मनुष्य पडलें. ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. फि-रंग्यांचेंही सुमारें एक हजार माणूस जायबंदी झालें. इं-

ग्रज लोकांनीं तहाप्रमाणें या समयीं आह्मांस दारूगोळ्याची बरीच मदत केली.

"खंडोजी माणकरावर पोर्तुगीज् लोकांनीं तारापुराजवळ पांच हजार सैन्यानिशीं हल्ला करून ते ठाण्याकडे नीट चालले. तेव्हां होळकरानें त्यांच्या आंगावर तुटून पडून त्यांस माघारें हटविलें. त्यांचा फोईस नामक सरदार मोठ्या शौर्यानें होळकराशीं लढला. होळकरानें त्याच्यावर नेम धरून एक गोळी सोडिली ती सूंसूं करीत त्याचें शिरकमळ फोडून पार निघून गेली. त्याबरोबर तो सरदार गतप्राण झाला. मालवण प्रांतांतले हेटकरी व गडकरी या स्वारींत फार उपयोगीं पडले. आमच्या बरकंदाज बेहेड्यांत बहुतकरून हेच लोक फार आहेत. याप्रमाणें वडिलांच्या आशीर्वादेंकरून आमच्या तरवारींस यश आलें. आमच्या श्रीवर्धन गांवाच्या आसपास एकंदर सुमारें दीडशें कोस लांब आणि पंचवीस तीस कोस रुंद इतकी कोंकणपट्टी आहे. एवढ्या प्रदेशांत मुसलमान, शिद्दी, फिरंगी वगैरे परदेशस्थांचें चिलट पांखरूं सुद्धां फिरकूं देऊं नये असें मी करणार आहें. या कोंकणच्या मोहिमेंत एकंदर मेलेल्या लोकांची संख्या सुमारें चौदा पंधरा हजार होईल. त्याच्या तपशीलवार यादी तयार करण्याचें काम चाललें आहे. जीं माणसें सरकारकामीं पडलीं त्यांच्या मुलांमाणसांस सरकारांतून बाळपरवेशा चालविणें अवश्य आहे.

"या समराची इत्थंभूत हकीकत श्रीगुरु महाराज महापुरुष यांस मीं धावडशीस पत्रद्वारें विदित केली आहे. सेवेशीं श्रुत होय. हे विज्ञापना."

शिंदे होळकर यांनीं हें पत्र बाजीरावाकडे आणिलें. त्याच वेळेस त्याला दिल्लीहून वर्तमान लिहून आलें कीं, नादिरशाहा हा महंमदशाहास पुनः दिल्लीस तक्तावर बसवून आपलें लष्कर घेऊन स्वदेशाकडे गेला. जातांना त्यानें हिंदुस्थानांतील मोठमोठ्या राजेरजवाड्यांस पत्रें लिहिलीं, त्यांत बाजीराव पेशव्यासही एक बहुमानपूर्वक पत्र लिहिलें. त्याजवरून तो निघून गेल्याची खातरी झाली.

पुढें बाजीरावानें दिल्लीच्या बादशाहास संतोषप्रदर्शक एक पत्र लिहिलें, व तिकडून त्यास उत्तराबरोबर भरगच्ची पोषाख वगैरे नजराणा आला. हा मजकूर आतां पुढील भागांत येईल.

भाग २७.

वैभवोन्नति.

इराण देशाचा महाक्रूर नादिरशाहा बादशाहा दिल्लीहून निघून परत गेल्यावर बाजीरावानें दिल्लीचा बादशाहा महंमदशाहा यास एक गौरवाचें पत्र पाठविलें, व त्याजबरोबर मामुल वहिवाटीप्रमाणें १०१ मोहरा नजर पाठविल्या. त्या पत्रांतला आशय असा होता कीं, "आपल्यावर जो नुकताच मोठा शत्रु चालून आला होता त्याचें पारिपत्य करण्यास्तव शिंदे, होळकर इत्यादि वज्रदेही सरदार व जैयत फौज बरोबर घेऊन आह्मी जलदी जलदीनें नर्मदेपर्यंत येऊन पोंचलों. तेथें तो आपल्या देशाकडे निघून गेल्याची बातमी कळली, यामुळें आह्मीं पुढें येण्याचें तहकूब केलें. आपलें व आमचें वांकडें असलें तरी बाहेरचा कोणी शत्रु आपल्यावर चालून आला तर तो आ-

मचाही शत्रु आहे असें आह्मी समजतों." या पत्रास बादशाहाकडून बहुमानसूचक व मोठें अदबशीर उत्तर आलें. त्यांत त्यानें लिहिलें कीं, "आपलें पत्र पोंचून बहुत संतोष झाला. आपण आमच्याशीं हमेष स्नेहभावानें असावें अशी या दरबाराची फार इच्छा आहे. आपले पूर्वीपासून चालत आलेले मानपान, जहागिरी, मुलूख वगैरे यांस इकडून अगदीं बाध येणार नाहीं. त्यांत किमपि अंतर होणार नाहीं. इकडून शिरपेंच वगैरे वस्त्रालंकार पाठविले आहेत त्यांचा मेहेरनजरेनें स्वीकार व्हावा." या खलित्याबरोबर पोषाख वगैरे जिन्नस आले ते येणेंप्रमाणें:—

(साडेतीन वस्त्रें.)

१ पागोटें. (यास पागोटें अथवा मंदीलही ह्मणतात. याजवर कलाबतूचे पट्टे असतात.)

१ झगा, किनखाबी.

१ पायजमा, किनखाबी.

॥ दुपेटा भरजरीचा. (कंबरेस बांधण्याचा.)

३॥

(अलंकार.)

१ मोत्यांचा तुरा. (हा पागोट्यांत किंवा मंदिलांत उजव्या अंगास खोंवितात.)

१ शिरपेंच कलगी. रत्नजडित. (हा पागोट्याचे पुढचे बाजूस वरच लावितात.)

१ मोत्यांची कंठी. (कस्वंदाएवढाल्या पाणीदार मोत्यांची.)

(हत्यारें.)

१ एक उत्कृष्ट पाणीदार तरवार. (हिचें पान चांगलें, म्यौन उंची किनखाबानें मढवून त्याजवर सोनेरी काम केलें होतें. मूठ रत्नजडित.)

१ घोडा. कानकळाशींत सुरेख, व बांधेसूत असून तीन वर्षे उमरीचा, चलाख, उमदा शिंगा, रंग अबलग, सोन्यारुप्याचे अलंकार व सरंजामासहित.

१ हत्ती. चांगला देखणा सर्व प्रकारच्या अलंकारांनीं व वस्त्रांनीं शृंगारलेला.

याचें नांव गजान्त लक्ष्मी! शनवारच्या वाड्यापुढें बाजीराव पेशव्याचे शेंकडों हत्ती रोज झुलत होते. पागेंत हजारों घोडे हिंसत होते. जामदारखान्यांत जरतार, कलाबतू व किनखाब पुष्कळ झळकत होता. शिलेखान्यांत बलम, इटे, बंदुका, तरवारी वगैरे उत्तम प्रतीचीं हजारों हत्यारें चमकत होतीं. जवाहीरखान्यांत जडजवाहिराच्या पेट्यांच्यापेट्या गच्च भरल्या होत्या; परंतु बादशाहा म्हणविणाराकडून जी देणगी आली तिच्या योगानें बाजीरावास जी धन्यता वाटली असेल ती अजब आहे. हा बाजीराव हिंदुपदपादशाहाचा मुख्य वजीर. त्याचा बहुमान सार्वभौम मोंगल बादशाहानें केला. तेव्हां तेणेंकरून त्यास अप्रतिम संतोष होणें हें साहजिकच आहे. हें वर्तमान इ० स० १७३९ त घडलें.

हें सर्व ठीक झालें; पण माळवा प्रांताबद्दल बादशाहाकडून सनदा यावयाच्या होत्या त्या आल्या नाहींत. "हें कपट निःसंशय निजामाचें असावें, कांहीं चिंता नाहीं. त्याची दक्षिणेंतली सर्व सत्ता अजीबाद नाहींशी करून

टाकितों," असें बोलून बाजीरावानें तिकडे स्वारी करण्याचा निश्चय केला. त्या वेळेस निजामसाहेब व त्याची फौज हिंदुस्थानांतच होती. दक्षिणेकडे परतली नव्हती. बाजीरावाचे कित्येक जिवास जीव देणारे सरदार व फौज कोंकणांत गुंतून राहिली होती. ती त्यास येऊन मिळाली नव्हती. सबब तो कांहीं दिवस माळवा प्रांतांतच बंदोबस्त करीत राहिला. बुंदेल खंडाच्या छत्रसाल राजाकडून त्यास जहागीर मिळाली होती, तिचा झांशी प्रांताशिवाय पांच लाख रुपये वसूल येई. तिकडचें एकंदर वार्षिक उत्पन्न तीस लक्षांचें होतें. राजाचे दोघे मुलगे जगदेव आणि हरदेव यांजबरोबर त्यानें पूर्वीपेक्षां जास्ती स्नेहभाव जोडून ठेविला. आणखी चंबळा नदीच्या पश्चिमेस कोटापासून अलाहाबादेपर्यंत जितके रजपूत राजे होते त्यांच्या कडून आणा शपथा वाहून घेतल्या कीं, यमुना व चंबळा या दोन नद्यांच्या पलीकडे मुसलमान लोकांवर ज्या तुह्मी स्वाऱ्या कराल त्यांजबरोबर आह्मी आपआपलीं सैन्यें घेऊन मदतीस येत जाऊं. आमच्या फौजेच्या मानानें आह्मांस नवीन मुलुखाची वांटणी मिळत जावी. पुढच्या संकेतानुरूप उत्तरेकडचा असा बंदोबस्त करून निजामाचा पुत्र नासिरजंग दहा हजार फौजेनिशीं औरंगाबादेजवळ तळ देऊन उतरला होता त्याची तळी उचलण्यासाठीं बाजीरावसाहेब अगोदर तिकडे वाघासारखा वळला. तेथें जाण्याबरोबर फौजेकडून त्याच्या सभोंवतीं झटकर गराडा घातला. शत्रूस वेढा देऊन कोंडण्याचें काम त्याला हाताच्या मळासारखें झालें होतें. मग वेढ्यांत सांपडलेल्या सैन्यावर त्यानें तोफांचा आणि बंदुकांचा भ-

डिमार सुरू केला. इतक्यांत सुदैवानें नासिरजंगाच्या कुमकेस दुसरें एक मोठें सैन्य आलें, त्यामुळें तो मराठ्यांच्या हातांतून निसटून गोदावरी उतरून अहंमदनगरच्या वाटेनें मुलूख जाळीत चालला. त्याच समयास चिमाजी आप्पा आपलें लष्कर घेऊन कोंकणांतून निघून मोठमोठ्या मजला मारून बाजीरावास येऊन मिळाला. तेव्हां मराठ्यांस पुनः नवा दम आला. नासिरजंगाशीं लढाई करून त्याला गोदावरीच्या पलीकडे पुनः पिटाळून लाविलें. असे या दोघां मल्लांचे पवित्रे व डावपेंच बरेच महिने चालले, तरी त्यापासून एकासही ह्मणण्यासारखा अर्थलाभ झाला नाहीं. दोघांच्या कुस्त्यांनीं रयत मात्र विनाकारण जिगजिग झाली. शेवटीं नासिरजंगानें तहाचें बोलणें लाविलें. तो तह बाजीरावानें मुंगीपैठणास कबूल केला. त्यांत असें ठरलें कीं, इतःपर रयतेस कोणींही उपद्रव देऊं नये. मोंगलानें त्या समयीं बाजीरावास नर्मदेच्या कांठीं हिंदिआ आणि किरकोण हे दोन प्रांत जहागीर दिले. हें तहाचें काम पुरें होण्याचे संधीस बाजीरावाचा थोरला मुलगा बाळाजीपंत ऊर्फ नानासाहेब, वय सुमारें १८, याजकडून कोंकणांतून सांडणीस्वाराबरोबर जरूरीनें पत्र आलें तें असें:—

"श्री."

"वडिलांचे सेवेशीं आपत्यें नानानें दोन्ही कर जोडून त्रिकाळ चरणीं मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष. किल्ला कुलाबा, प्रांत कोंकण, येथें वडिलांच्या आशीर्वादेंकरून स्वारींतील वर्तमान यथास्थित असे, विशेष: आमची कोंकणची बरीच फौज उत्तरेकडे

हिंदुस्थानाच्या मोहिमेवर गुंतली आहे अशी संधि पाहून संभाजी आंग्र्यानें मानाजी आंग्र्यावर पुनः स्वारी केली. मानाजीचा कांहीं प्रांत सर करून त्यानें कुलाब्यालाही वेढा दिला. किल्ल्यांतील शिबंदीचें गोडें पाणी बंद केलें. अशा संकटांत असतां मानाजीनें मजजवळ मदत मागितली. मी त्या वेळेस सातान्यास महाराजांच्या सन्निध होतों. सरकारची आज्ञा घेऊन त्याला सोडविण्यासाठीं मीं ताबडतोब ५०० स्वार घांटाखालीं पाठविले. आणि मुद्दाम सांडणीस्वार पाठवून त्या मोहिमेवर खुद्द जातीनें जाण्याविषयीं मीं वडिलांची आज्ञा मागितली. ती हातीं पडतांच मोठमोठ्या मजला मारून पांचवेच दिवशीं रणांगणावर येऊन दाखल झालों. हिराकोटचा आश्रय धरून संभाजी आंग्र्याच्या शिपायांची एक टोळी तयार होऊन बसली होती. तिजवर संभाजीचा भाऊ तुळाजी प्रमुख होता. त्याजवर मीं एकदम हल्ला केला व त्याचा अगदीं मोड करून टाकिला. या झटापटींत संभाजीकडचे पंचवीस तीस शिपाई ठार झाले. तुळाजी आमच्या हातीं जिवंत सांपडला. बाकीचे लोक संभाजीकडे पळून गेले. वडिलांच्या सूचनेवरून इंग्रज शिपायांनींही आह्मांस बरीच मदत केली. मी इकडे निघालों तेव्हां पुण्याच्या लोकांनीं लढाईचा बाऊच करून सोडिला होता, परंतु अनुभवांतीं मला भीति मुळींच वाटली नाहीं. याहून एखादा मोठा प्रसंग पाहण्यास लौकरच मिळावा अशी आतां उमेद आली आहे. रेवदंडा अद्यापि आमच्या हातीं लागला नाहीं. तिकडे संभाजीचे लोक मोठी फळी धरून बसले

आहेत. तर या बाबतींत जशी वडिलांची आज्ञा होईल तशी तजवीज ठेवितों.

"मी पुण्याहून निघतांना बरोबर येण्यासाठीं रघुनाथानें भारी थयथयाट केला. त्याचें पाहून जनूबाबा, सदूभाऊ, समशेर हेही अंगरखे टोप्या चढवून कंबरा बांधून तयार झाले. त्यांना थोपवितां थोपवितां पुरे वाट झाली. शेवटीं आईसाहेब व काकूसाहेब त्यांस ह्मणाल्या, 'बाळांनो, तुह्मी अजून चिमुकले आहां. स्वाऱ्या शिकाऱ्या करण्याजोगें अजून तुमचें वय झालें नाहीं. त्याच जन्माला आलां आहां. तुह्मी जरा मोठे झालां ह्मणजे सगळ्यांना हौद्यांत बसवून मोठ्या स्वारीबरोबरच तुह्मांस पाठवूं. तोंवर घोड्याचा फेरफटका शिका.' अशी त्यांची समजूत पाडली तेव्हां ते खुषी होऊन काठ्यांचे घोडे उडवीत खालच्या चौकाकडे निघून गेले.

"याप्रमाणें इकडचें वर्तमान श्रुत केलें आहे. पुण्याकडची सर्व मंडळी सुखरूप आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना."

हें चिरंजीवाचें पत्र पाहून बाजीराव व चिमाजी आप्पा यांस परम संतोष झाला. पत्राच्या शेवटीं मुलांबद्दलचा लिहिलेला मजकूर वाचून दोघे बंधु पोट धरधरून हंसले. मुलें होतकरू असलीं ह्मणजे वडील माणसांस किती आनंद होतो तो पहा! "खालीं कोंकणांत बखेडा चालला आहे तो तुमच्याखेरीज मोडणार नाहीं. नानाचें अजून पोरवय आहे. तिकडे तो भलतेंच कांहीं तरी क-

१ हा प्रसिद्ध राघोबा दादा. २ हा लहानपणींच वारला. ३ हा प्रसिद्ध सदाशिवराव ऊर्फ भाऊसाहेब. ४ हा प्रसिद्ध समशेर बहादर.

रून बसेल," असें सांगून बाजीरावानें आप्पाची कोंकणाकडे रवानगी केली. इकडे उत्तरेकडचीं कार्यें मनोदयानुरूप शेवटास गेलीं नाहींत ह्मणून बाजीराव मनांत फार खिन्न झाला. मग सातारा, पुणें इकडे परत न जातां चाळीस पन्नास हज़ार फौज बरोबर घेऊन मुसलमानांचें पुरतें पारिपत्य करण्यासाठीं मोठ्या आवेशानें तो उत्तर दिशा धरून चालला. नर्मदा नदीपर्यंत जाऊन पोंचला. तेथें त्याच्या प्रकृतीस एकाएकीं विकृति झाली. रात्रीं ज्वरांशाची भावना झाली. तरी त्यानें नर्मदेचीं थंड पाण्याचीं स्नानें सोडिलीं नाहींत. दिवसेंदिवस बेआरामी जास्तीजास्तीच वाढत चालली. अन्न तुटत चाललें. मग त्यानें तेथेंच कांहीं दिवस मुक्काम केला. त्या धूर्त पुरुषानें पुढें जाणलें कीं, हें माझें परिणामाचेंच दुखणें आहे. यांतून मी पार पडत नाहीं. मग त्यानें आपल्या बिछान्याजवळ शिंदे, होळकर वगैरे सरदारांस बोलावून मुसलमानांच्या पारिपत्याबद्दल बराच वेळ उपदेश केला. आणि राज्यकारभारप्रकरणीं आप्पास निरोप कळविण्याचे ते सर्व सांगून ठेविले. त्या वेळेस सर्वांच्या डोळ्यांतून दुःखाश्रूंच्या धारा चालल्या. पुढें नेहमींप्रमाणें चांगलें बोलत चालत असतां नर्मदेच्या कांठीं मुक्काम काकडे, प्रांत रावेर येथें मिति वैशाख शुद्ध १३ शके १६६२ ह्मणजे, तारीख २८ माहे एप्रिल सन १७४० इसवी रोजीं सकाळीं अकरा वाजण्याच्या सुमारास तो मरण पावला. तेव्हां त्याचें सारें ४५ वर्षांचें वय होतें. त्या मानानें पाहिलें तर त्याच्या आयुष्याचाही तो अकरांचाच अम्मल होता. याप्रमाणें हा अद्वितीय पराक्रमी पुरुष अल्पवयांत ह्या ज-

गांतून नाहींसा झाला. शंभर वर्षांपैकीं त्याच्या वांट्यास पुरतीं ४५ वर्षें सुद्धां आलीं नाहींत. त्याच्या अकालिक व आकस्मिक मृत्यूचें वर्तमान ऐकून सर्व हिंदुस्थान देश अत्यंत शोकाकुल झाला. आबालवृद्ध हिंदु प्रजेंत हाहाःकार झाला. फार काय सांगावें? निज़ामसाहेब त्याचा कट्टा शत्रु असून त्याच्या देखील डोळ्यांस पाणी येऊन तो ह्मणाला, "अस्‌तग्‌फरुल्ला, सुनिये साहेब, इस् मुल्कमें एक बाजी और सब् पाजी. फील हाल मेरी छान्नबे बरसकी उमर है, इस्के दरमियान्, बाजीरावके मुवाफिक, अह्‌लेअदल, रेहेमदिल्, और जवामर्द, ऐसा कोइ सरदार मेरे दुश्मनोमें नजर नहि आया. बाद उसके कजाके, अगरचेः तुमने मराठे लोगोंको शिकस्त दियां, तो तुमने कुच मर्दुमी कीई ऐसा नहीं."

याप्रमाणें त्या भुजबलगर्विष्ठ निजामाला जो साक्षात् मृत्यूसारखा भासत होता, जो चोहींकडे सिंहाप्रमाणें गर्जना करीत फिरत होता, ज्याच्या नांवानें वीस वर्षेपर्यंत दशदिशा दणाणून गेल्या होत्या, ज्याच्या पुढें पोर्तुगीज्, इंग्रज, शिद्दी, मुसलमान, वगैरे परधर्मी पराक्रमी राजेही थरथरां कांपत होते, आणि ज्याच्या अंतःकरणाला भय कधींही शिवलें नव्हतें, तो बाजीराव बल्लाळ पेशवा एकाएकीं विश्वभक्षक काळाच्या जबड्यांत जाऊन पडला. मनींमानसीं सुद्धां नसतां आपला धनी एकाएकीं मरण पावला, असें त्याच्या भोंवतालच्या सैन्यांत वर्तमान पसरून जिकडे तिकडे आकांत झाला. त्याचे जिवलग मित्र व सरदार राणोजीराव शिंदे व मल्हारराव होळकर वगैरे सरदार अतिशय शोकाकुल होऊन त्याच्या प्रेताभोंवतीं

गराडा घालून बसले. • त्यानें केलेल्या उपकारांचें स्मरण होऊन, त्यांस हुंदका येऊन, जें रडें कोसळलें तें कांहीं केल्या त्यांस आवरेना. पुढें काय करावें हें त्यांस कांहीं सुचेना. कुडींतून प्राण निघून गेलेल्या प्रेताप्रमाणें तें सर्व सैन्य निस्तेज दिसूं.लागलें. ती नर्मदा नदीही त्या दिवशीं दुःखदाशी भासली: ही दुष्ट वार्ता शाहूराजाला साताऱ्यास कळतांच तो घटकाभर मूर्च्छना येऊन पडला. जो मेला तो बाजीराव नव्हे, तर ती माझ्या हातची भवानी तरवार साक्षात् मृत्यु येऊन हिसडा देऊन घेऊन गेला असें त्यास वाटलें. कोंकणांत चिमाजी आप्पा व नानासाहेब हे चुलतेपुतणे रेवदंडा किल्ला घेण्याची मसलत करीत बसले होते, त्या ठिकाणीं त्या दोघांमध्यें हा भयंकर विजेचा लोळ अकस्मात् जाऊन आदळला. ही आकाशाची कुऱ्हाड आप्पाच्या डोक्यावर येऊन पडण्याबरोबर तो धाडकर जमिनीवर निश्चेष्ट पडला. त्याचा चेहरा ढवळागवळा होऊन सर्वांग घामानें डवडवून गेलें. ही दुष्ट वार्ता एकाएकीं कोसळेल, व निरोप घेऊन कोंकणांत निघून आलों तेव्हां तीच दादांची व माझी अखेरची भेट, असें त्याच्या मनींमानसीं सुद्धां आलें नव्हतें. आंगावर जरा स्मृति आल्याबरोबर तो गुरासारखा आक्रोश करूं लागला. ओरओरडून त्याचा घसा कोरडा पडला व सर्व गात्रें विकळ झालीं. शोकशंकूंनीं अत्यंत व्याकुल होऊन तो आपलें डोकें भुईवर दणादण आपटूं लागला. जमिनीवर सव्यापसव्य गडबडां लोळूं लागला. चिमाजी आप्पा एवढा शूर व सुज्ञ पुरुष खरा, पण बंधुवियोगानें सन्निपात झालेल्या मनुष्याप्रमाणें तो मनास येईल तसें

बरळूं लागला. या समयीं धरित्री माता दुभंग होऊन मला आपल्या पोटांत घेईल तर बरें, असें त्यास झालें. "दादा, दादा, कांहो रागावलां? मीं आपली कधीं तरी आज्ञा मोडिली आहे का? मी नेहमीं आपल्या अर्ध्या वचनांत असें! आप्पा, घोंटभर पाणी पी ह्मटलें तर तितकेंच मी पिऊन होतों, आप्पा माझा पाठिराखा आहे. असें आपण हमेषा सर्वांपाशीं वदत असां. इतकें मजवर आपलें बंधुप्रेम असून मला फसगतीनें इकडे कोंकणांत खालीं पाठवून, अंतकाळीं आपल्या आप्पाला दर्शनलाभ न देतां तिकडे एकटेच आपण एकाएकीं स्वर्गसुख घेण्यास वर निघून गेलां. हें तुह्मांसारख्या सुज्ञ वडील बंधूस उचित कसें वाटलें बरें? असा मजकडून अपराध तरी कोणता घडला? अहो दादा, दादा, तुह्मांला आतां वर मजवांचून एकट्याला करमावयाचें नाहीं, व मलाही आतां येथें तुह्मांवांचून चैन पडावयाचें नाहीं. येथें तुमच्या हातच्या आशीर्वादपत्राची सुद्धां आतां मला आशा राहिली नाहीं. माझ्यानें हें वियोगजन्य दुःख सहन होत नाहीं. मागें बच्चाकच्चांचा बंदोबस्त करून मीही आपल्या चरणांकडे लौकरच निघून येतों." हा त्याचा हृदयस्फोट करणारा विलाप ऐकून कोणास दुःख होणार नाहीं? पुढें तें बंधुवियोगजन्य दुःख त्यास अति दुःसह होऊन बाजीरावसाहेब कैलासवासी होऊन आठ नऊ महिने झाले नाहींत तोंच चिमाजी आप्पाही निवर्तला. बाजीरावाच्या मृत्यूचें वर्तमान ऐकून पुण्यास शनवारवाड्यांत काशीबाई वगैरे अबलाजनावर जे दुःखाचे पर्वत कोसळले, त्यांचें यथार्थ वर्णन करण्यास खरोखर आमच्या

'एकमति' लेखणीच्या अंगीं सामर्थ्य नाहीं. आमचे 'बारामतीकर' कविश्रेष्ठ मोरोपंत त्या समयीं मोठे असते तर त्यांनीं आपल्या सरळ, गोड, प्रेमळ आणि प्रासादिक आर्यावाणीनें करुणारसाची दुःखार्त मूर्ति प्रत्यक्ष उभी केली असती! असो. आतां त्या अपरिमार्जनीय दुःखाची वाचणारांनीं मनांतच कल्पना करावी, असें आमच्या अल्पमतीस वाटतें. येथें बाजीरावाचें हें गोड व चटकदार कथानक समाप्त झालें.

तथापि अशा प्रकारचे लेख असतात त्यांच्या शेवटीं आदिनायकाच्या संबंधाचें सिंहावलोकन गोळाबेरजेनें करण्याची ग्रंथकारांची चाल आहे, त्या पद्धतीस अनुसरून बाजीरावाच्या स्वभावादिकांविषयीं पुढील भागांत सामान्यतः चार शब्द बोलून वाचकांची रजा घेऊं.

भाग २८.

उपसंहार.

बाजीराव सातारच्या गादीचा मुख्य प्रधान झाल्यापासून त्याचीं वीस वर्षें स्वाऱ्या शिकाऱ्या करण्यांत गेलीं. परमेश्वर त्याला आणखी बरेंच आयुष्य देता तर त्याच्या हातून याहूनही मोठमोठीं कार्यें झालीं असतीं. कार्यबाहुल्यामुळें राज्यव्यवस्था करण्यास त्यास पाहिजे इतकी फुरसत मिळाली नाहीं. त्याचा स्वभाव दयाशील असल्यामुळें निजामासारखे प्रबळ शत्रु कैक वेळां हस्तगत झाले असून त्यानें त्यांस सोडून दिलें, हा त्याजकडून मोठा प्रमाद घडला. जसें 'एक बाजी और सब् पाजी' असें बाजीरावाविषयीं निजाम ह्मणत असे, तसेंच 'एक निजाम

और सब् हजाम' असें निजामाविषयीं बाजीरावही ह्मणत असे. याप्रमाणें ते दोघे वीर एकमेकांचे पराक्रम ओळखून होते. एवढा मोठा शत्रु अनेक वेळां सपाट्यांत आला असून शरणागताचें संरक्षण करण्याचें वेड त्याच्या डोक्यांत भरलें होतें, यामुळें स्वदेशस्वातंत्र्याचा जो त्याचा मूळहेतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. तो शत्रूंचें पुरें पारिपत्य करिता तर ते वारंवार आपलें डोकें वर उचलते ना! तसेंच त्याच्या उशाशीं प्रतिनिधि व रघूजी भोंसले यांसारखे जे कित्येक मोठमोठे नाग फडा पसरून त्याला दंश करण्याची संधि पाहत होते त्यांची त्यानें उपेक्षा केली. त्यांचें प्राबल्य मोडण्याचा त्यानें वक्तशीर यत्न केला नाहीं, यामुळें त्याच्यावर वारंवार संकटें येंत. तीं निवारण करण्याकडे त्याचा बराच वेळ फुकट गेला. त्या समयीं सर्व मराठे एकचित्त होऊन द्रव्यद्वारा, शरीरद्वारा व बुद्धिद्वारा त्याचें साह्य करिते तर एकंदरीनें सर्व हिंदु लोकांचें बहुत हित झालें असतें.

शिवाजी राजाच्या पाठीमागें नांव घेण्यासारखा शहाणा व पराक्रमी पुरुष एक बाजीराव मात्र झाला. असा स्वदेशहिताचें ब्रीद धारण करणारा, इभ्रतदार, शहाणा आणि शूर मोहरा अर्वाचीन काळीं कोणी झाला नाहीं. सर्व हिंदुस्थानांत हिंदु लोकांमध्यें आलीकडच्या काळांत जे कोणी पराक्रमशाली पुरुष होऊन गेले त्यांमध्यें बाजीरावाची श्रेष्ठत्वानें गणना आहे. तो उपजत बुद्धिवान् होता, आणि त्यास उणें उत्तर कोणाचें बिलकूल सोसत नसे. बुद्धिकौशल्यामध्यें त्यानें आपणावर कोणाचीही कधीं छाप बसूं दिली नाहीं. स्वपित्याच्या पदीं आरूढ

झाल्यावर इतर श्रीमंत लोकांप्रमाणें त्यानें आपलें आयुष्य ऐषआरामांत, चैनबाजींत आणि विषयसुखांत घालविलें नाहीं.

त्याच्या वयाला बारावें वर्ष लागलें नाहीं तोंच तो बापाबरोबर स्वदेश विदेश फिरूं लागला. महान् महान् संकटांच्या कसोटीस लागला. आणि पेशवाईचीं वस्त्रें मिळतांच अनुभविक पुरुषाप्रमाणें मोठें सैन्य जमा करून तो एकदम स्वराज्य वाढविण्याच्या कामास लागला, व तोच क्रम त्यानें मरणकाळपर्यंत एकसारखा अखंड चालविला.

दुसऱ्यांचीं राज्यें छिनावून आपण अपार संपत्ति मिळवावी, आणि तिजवर मजा मारावी ही कल्पना त्याच्या स्वप्नींही आली नाहीं. शौर्य, साहस आणि शहाणपण, ह्यांच्यापेक्षां अधिक श्रेष्ठ त्याला कांहींच वाटत नसे.

बाजीराव मनाचा मोकळा आणि खरोखर थोर होता. त्याच्यामध्यें जे उत्तम गुण होते त्यांमध्यें एक गुण फारच वर्णनीय होता. तो हा कीं, त्यानें ज्यास एकदां आपला मित्र ह्मटलें त्यास तो आपले सर्व विचार अगदीं मोकळ्या मनानें सांगत असे. आधीं पारख केल्याखेरीज तो कोणासही मित्र ह्मणत नसे, व मित्र ह्मटल्यावर तो त्यांच्या उच्चनीच स्थितीकडे लक्ष देत नसे. त्याच्या ह्मणण्याचा तो योग्य विचार करी. तो आपल्या मित्रांस आणि शिपायांस संतुष्ट करण्याकरितां योग्य प्रसंगीं वेळोवेळीं मोठमोठ्या देणग्या देई, मेजवान्या करी, आणि त्यांच्या पंक्तीस बसून जेवणखाण करी. त्यानें एकदां स्वारीवर जातांना सावकाराकडून कर्ज काढून सर्व शि-

पायांना ऋणमुक्त केलें, व तो सर्व पैसा बक्षीसखातें खर्च लिहून दिला. त्याचें खाणेंपिणें साधारण मनुष्याप्रमाणें अगदीं साधें असे. त्याला मंडळींत बसणें उठणें फार आवडे. त्यास विनोदपर आणि समयोचित भाषण फार आवडे. तो जातीनें मोठा मार्मिक आणि रसिक पुरुष होता. जसें आपण खातों, पितों आणि आनंद करितों तसें जवळच्या लोकांनींही करावें अशी त्याची इच्छा असे. तो आपल्या तैनातींत चार किंवा पांच यांहून अधिक चाकरमाणसें ठेवीत नसे. उगाच फाजील अदबीनें आणि हांजीहांजी करून कोणी त्याजपाशीं बोलूं लागला तर त्याचा तो तिरस्कार करी. सर्वांनीं आपल्याशीं मोकळ्या मनानें बोलावें, चालावें आणि वर्तावें, अशी त्याची हमेष इच्छा असे. त्यानें राजसुख कधीं भोगिलें नाहीं. इतकेंच नव्हे, पण स्वसंरक्षण आणि स्वसुख यांविपर्यांचा विचार त्या बापड्यानें दूर ठेविला होता. तो थोर लोकांची अदबी ठेवी, आणि गरीब व अनाथ माणसांवर त्याची पित्याप्रमाणें दयामाया असे. अति आहार, अति निद्रा आणि अति सुखेच्छा, यांची शिवाशीव त्याला कधींही झाली नाहीं.

बाजीरावाच्या सैन्यांतील व्यवस्था, टापटीप आणि बंदोबस्त चांगला असे. शिपाई, शिलेदार, मानकरी, सरदार आणि इतर कामगार, हे सर्व लोक त्याला वचकून असत. त्यांनीं त्याच्या आज्ञेचें उल्लंघन केलें नाहीं. तो आपली सेना शस्त्रास्त्रविद्येंत कशी तरबेज आहे हें नेहमीं स्वतः पाहात असे. शिपायांस जीं संकटें व दुःखें भोगावीं लागतात त्यांत तो स्वतः वांटेकरी होई. दोन्ही-

कडच्या सैन्यांचें तुमुल युद्ध चालत असतां तो आपल्या सैन्यास स्वतः उत्तेजन देत असे. तेणेंकरून शिपायांस अधिक स्फुरण चढून शत्रूशीं लढतांना ते आपल्या जीवाकडे पाहात नसत. त्याचे सरदार एकचित्त असून युद्धाच्या कामीं त्यांचा हातखंडा असे. 'सब्से जीव प्यारा' असें जरी आहे, तरी आपल्या प्याऱ्या जीवाची पर्वा न करितां शूर पुरुष समरांगणावर उभे राहतात हें सामान्य कर्म नव्हे, असें जाणून खरा योद्धा, कोणत्याही पक्षाचा असला तरी, त्यास तो फार मान देई. शिपायांस खुष ठेवण्याविषयीं तो नेहमीं सिद्ध असे. फार काय सांगावें, त्यांच्यापायीं तो बहुत सावकारांचा लक्षावधि रुपयांचा देणेदारही झाला होता. तरीही दोन चार वेळां रोजमुरा थकल्यामुळें शिपाई लोकांनीं मोठी गडबड केली होती. ती अशी कीं, दुसरा एखादा ढिला, अल्पधैर्याचा, भितरा पुरुष असता तर तो त्या वेळेस गांगरून जाता. परंतु कधीं आर्जव करून, कधीं धमकी देऊन, कधीं पोटांत शिरून, व कधीं निस्पृहता दर्शवून आपल्या बिथरलेल्या शिपायांचीं मनें कशीं वळवावीं हें काम तो उत्तमप्रकारें जाणत होता, ह्मणूनच तो तगला. ज्याला देश काबीज करावयाचे असतात त्याला आपलें लष्कर अर्ध्या वचनांत राखावें लागतें, हें अवघड काम त्याला चांगलें साधलें होतें. तें त्यास जर न साधतें तर एखाद्या प्रसंगीं तो पटकर प्राणासही मुकता. आपल्याला लहानशा संसाराचा गाडा सुरळीत हांकतां येत नाहीं, यावरून विचार करून पहा कीं, बारा मुलूखचे लोक ज्या सैन्यांमध्यें भरले होते, आणि ज्यांस स्वदेशाहून शेंकडों कोस दूर

नेलें होतें, त्या अवघ्या लोकांस आंवर घालून आपलेसे करून घेऊन शत्रूच्या बलाढ्य सैन्यांशीं त्यांच्या हातून त्यानें मोठमोठीं तुमुल युद्धें करविलीं हें काम साधारण शहाणपणानें किंवा अकलेनें साध्य होणारें आहे का? नाहीं! पण हीं विद्या त्याला उत्तम साधली होती, ह्मणूनच इतिहासकारांनीं इतिहासांत त्याला महाशूर ही पदवी दिली आहे.

आंगामध्यें राज्याधिकाराचें, संपत्तीचें आणि मकरध्वजाचें वारें शिरलें ह्मणजे बाळपणांत झालेले सगळे बोध एका बाजूस राहतात, आणि अंतःकरणांत स्वेच्छाचाराचें प्राबल्य होतें. तसें बाजीरावाचें झालें नाहीं. त्याला त्याच्या बापानें लहानपणीं जें स्वदेशोन्नतीचें बाळकडू पाजिलें तें त्याच्या अष्टांगीं पक्कें भिनून गेलें होतें. स्वदेश हा त्याचा देव, आणि त्या देवाचा तो निःसीम भक्त बनला होता. महान् महान् संकटें भोगून, अनेक लढाया मारून व नवीन मुलूख काबीज करून, हिंदु लोकांत ह्यानें स्वदेशाभिमान, स्वदेशबंधुप्रीति, आणि स्वधर्मश्रद्धा हीं वाढविलीं. मुसलमान इत्यादि परधर्मी राजे एतद्देशीयांस गांजीत असल्याचें त्याला वर्तमान कळलें कीं त्यांस सोडविण्यासाठीं तो अर्धे तर अर्धेच जेवण टाकून तिकडे धांवत जाई. क्रूरपणा आणि जुलूम ह्या दोन गोष्टी राज्यास अत्यंत कल्याणछेदक आहेत असें समजून तो त्यांजपासून दूर राहत असे. आशा ही एक मनुष्यास मोठी उचल आहे. स्वदेशमातेस परकी राजांच्या हातून सोडवून स्वराज्याचा जरीपटका हिमालयावर नेऊन उभा

करावयाचा अशी त्यानें सर्वमान्य व स्तुत्य महत्त्वाकांक्षा धरिली होती. आणि ती तृप्त होण्याकरितां तो लढाया देत देत पुढें चालला तों त्याचा आयुष्यदीपच मालवला. ही निरुपायाची गोष्ट आहे. श्रीपतराव प्रतिनिधि, रघूजी भोंसले, त्र्यंबकराव दाभाडे, पिलाजीराव गायकवाड, वगैरे मोठमोठ्या मराठे सरदारांनीं वरचेवर त्याच्या इच्छेच्या आड येऊन त्यास हरकत केली, व त्याचा द्वेष आणि छळ नाहक केला, असें कोणीही प्रांजल बुद्धीनें कबूल करील. हाडाचा खरा हिंदु असेल, तो या स्वदेशाभिमानी पुरुषाचे हाल झालेले पाहून विव्हलांतःकरणानें खरोखर दुःखाश्रु गाळल्यावांचून राहणार नाहीं.

सारांश, बाजीरावानें स्वदेशहितार्थ जे परिश्रम केले ते ऐकून आळशी, विषयी, मूर्ख व अजागल, असे या पृथ्वीवर जे सरदार व राजेरजवाडे असतील त्यांस शरम वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. साधारणतः पाहिलें तर मनुष्याचा सगळा ओढा स्वसुखाकडे असतो, परंतु त्यास एकीकडे ठेवून त्यानें स्वदेशसुखार्थ अचाट परिश्रम केले, ही गोष्ट त्यास अत्यंत भूषणप्रद होय.

नीतिशास्त्रदृष्ट्या अमुक गोष्ट चांगली आणि अमुक गोष्ट वाईट असें तारतम्य पाहून तो हरएक प्रकरणाचा निवाडा करी. दाभाडे सेनापति यानें त्याचा इतका द्वेष केला तरी त्याच्या मागें बाजीरावानें त्याची गादी कायम राखिली. याप्रमाणें तो न्याय निष्पक्षपातानें करी. तेणेंकरून सर्व प्रजा त्याजवर अत्यंत लोभ करी. तो अपराध्यांवरही कधीं कधीं दया करीत असे. ह्मणून सर्व लोक

त्याच्या कृपेची आशा करीत. राज्यसंरक्षणास जे कायदेकानू पूर्वजांनीं करून ठेविले होते, त्यांचा तो नेहमीं विचार करी. राज्यें बुडण्यास कोणकोणतीं कारणें झालीं व होतात यांविषयीं तो पुष्कळ चौकशी करी. लबाड, तोंडपुजे व कार्यवादू, अशा लोकांच्या संगतीस तो कधीं लागला नाहीं, आणि त्यानें आपला मूळहेतु लोकांच्या नादीं लागून कधीं सोडिला नाहीं. पोहणारा कच्चा असला ह्मणजे तो प्रवाहाच्या हवालीं होतो, आणि प्रवाह नेईल तिकडे जातो. परंतु तोच पक्का पोहणारा असला ह्मणजे प्रवाहाच्या धारेस न जुमानितां पाणी तोडीत नेमिल्या ठिकाणीं परतीरास जाऊन लागतो, असा बाजीराव होता. संकट ह्मटलें कीं आधीं मी आणि मग तूं, असा त्याचा बाणा असे. आतां, तो अल्पवयांत वारला, यामुळें त्याचा मुख्य हेतु जावा तितका तडीस गेला नाहीं, ही गोष्ट स्वतंत्र आहे. परंतु सर्व दिवस सारखे नसतात, या न्यायानें पाहिलें तर तो अल्पवयस्क असून हिंदुस्थानाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत त्याचें नांव गाजलें, तो ऐश्वर्यगिरीच्या शिखरावर जाऊन बसला, त्यानें हिंदूंची बाजी राखून आपल्यास गाजी ह्मणवून घेतलें, अखेरीस हिंदुस्थानाच्या मध्यभागीं सहस्त्रावधि स्वदेशबांधवांमध्यें उभा राहून नर्मदातटाकीं त्यानें स्वदेशप्रीतीची सुस्वर मुरली वाजविली, व आपल्यास पाजी ह्मणवून न घेतां मागें अजरामर कीर्ति ठेवून, सर्वांच्या जीवास चटका लावून तो निघून गेला, हें त्याच्या सुदैवाचेंच फळ होय. छीथू होऊन ह्मातारपणीं मरावें त्यापेक्षां अब्रूनें तारुण्यविका-

सांत मरावें हें फार चांगलें, अशा अर्थाचा महापुरुष एका ठिकाणीं नोंध करितात तो सांगून हा विषय आतां समाप्त करितों.—

'काया बहुत कष्टवावी । उत्कट कीर्ति उरवावी ॥
चटक लावूनि सोडावी । कांहीं एक ॥'

रामदास.

Report of the Secretary of the Dakshiṇâ Prize Committee on this work.

This is a large-sized book, containing about 216 quarto pages. It is divided into thirty* parts, having a subject stated at the beginning of each. After having given a short geographical description of the Mahârâshtra, a nice picture is drawn of the conditions of the Mavalés before and after they found a leader and a patron in S'ivâjî.

About 200 years ago, the story relates, there lived in the village of S'rîvardhana, near Jinjirâ, in the territories of the Siddî, a gentleman named Visâjîpanta. He was the Dés'amukha of that place. He had a son known as Bâlakṛishna or Bâlâjîpanta, who was a clever clerk and a man of general information. The wife of Bâlâjî was Râdhâbâi, a lady faithful to her husband and very expert in household matters. When Râdhâbâi was in the seventh month of her pregnancy, (as is natural and usual with a loving husband) an interesting conversation takes place between her and Bâlâjî, who is extremely anxious about the safe delivery of his wife. From the nature of her replies to his questions, he is led to believe that she is to deliver an extraordinary son, who is to be a great warrior, a patriot and a redeemer of his country. Râdhâbâi, on being asked what her wishes were resulting from her pregnancy, replies:—"I desire to ride on a horse and go on a hunting party. I wish to give Dakshinâ to learned Brâhmaṇas and destroy the Mlenchhas (Mahomedans) that oppress my nation, establish the sovereignty of the Brâhmaṇas, protect the cows from the butchery of the Musalmans and make every one of my countrymen happy." This was an auspicious omen. It foretold the good fortune of the nation and the supremacy of a new power. Trans-

* Now reduced to twenty-eight.

ported with joy, Bâlâjî fervently thanked the Almighty for this wondrous revelation. At last when full nine months and nine days had passed, Bâlâjî heard the joyful news of a son being born to him. 1695 was the year in which this resplendent star appeared on the firmament of human existence. After two or three years Bâlâî bore another son who is known by the appellation of Chimaṇâjî Âppâ and who, in history, stands second in point of valour and abilities only to his distinguished brother. Bâjîrâva, the hero of this life, had also two sisters, Bhivutâî and Anutâî.

The author then gives us a fine description of the early days of the two brothers. This history of Bâjîrâva's childhood is highly romantic and charming. These two highly intelligent boys were the children of a poor Des'apândyâ. The comforts of wealth were denied to them. They wandered and played in the narrow domains of their father. They climbed up on palm trees and mango trees. They jumped and frolicked in the company of their fellows. The thought of the morrow never disturbed the peace of their simple hearts. Like withered leaves in a windy summer, they went mad with their boyish sports. Strong and healthy, they were happy in the state in which they were; they never thought of anything higher or better. They loved each other most passionately. Bâjîrâva formed an army of his play-fellows and became their leader. The children of the Mahomedan inhabitants of that village were submissive to him. Chimaṇâjî Âppâ helped his brother in every one of his little concerns. At first they were placed under the tuition of the village school-master. But when his scanty means were at an end, Bâlâjî was compelled to give them home-instruction. He had a large number of old records and manuscripts, usually called Bakhars, from which he taught them some of the most important portions of the Ma-

râthâ History. He told them the old Paurâṇik legends from the Râmâyaṇa and the Bhârata. He taught them the geography of India and made them familiar with all the towns and places of historical fame. A most lively picture of all the battles, previously fought, was presented to their inquisitive and wondering minds. They always listened with attention and admiration to the lectures of their father. Thus enthusiasm was created in their infant breasts and a spirit of enterprize was early infused into them. Seeing that

> " An idle hand, some mischief still,
> " Will ever find to do."

the father was anxious to keep his sons under the tuition of a learned Guru. He, therefore, thought of leaving his village and removing to a town like Poonâ or Sâtarâ. But for a time various circumstances prevented him from doing so. At last some political quarrels between Ângriâ and the Siddî, who had been on bad terms with each other and whose reciprocal enmity had gone on increasing until it reached a crisis, compelled him to leave his dear native home. The ear of the Siddî was poisoned against Bâlâjî by a malicious and treacherous man, who spread a rumour, that Bâlâjî was a deserter and a traitor, and through his machinations, Ângriâ was induced to wage a war with the Siddî, his own master. This circumstance placed Bâlâjî in a very critical position. For, he was sure that the Siddî would take vengeance on him and by a summary trial or even without it, convict him of treachery and disloyalty and condemn him and his supportless family to a severe punishment. He resolved, therefore, to stay no longer in the territories of an oppressive and a vile despot. With tears in his eyes, he gave his parting visit to his friends and relatives, bade farewell to his home, and with his family came to Sâsvada, where through the kindness of a gentleman, named Âbâjî Pu-

randharé, he was enabled to settle there. Soon after this, they went to Sâtarâ. Not long after, the two boys were married. Bâjirâva, who was at this time about 12 years of age, was married to the daughter of Jos'i of Châs, and Chimaṇâjî to the daughter of Vis'vanâthpanta Péṭhé. The great powers which he possessed raised Bâlâjî gradually to posts of honour and responsibility, the duties of which he discharged with ability and integrity. After a few months, Bâlâjî Vis'vanâtha breathed his last, whose death was looked upon as a severe and irreparable loss by S'âhû. Finally by dint of his winning manners and his high intellectual worth Bâjîrâva succeeded in becoming the Péshvâ. Bâjîrâva had a preceptor as S'ivâjî had his Râmadâsa. This divine sage lived in a village near Sâtarâ called Dhâvadasî. A most graphic description is given of the hermitage of this saint and its surroundings. The language and thoughts are eminently suited to the occasion. There is something in this portion of the narrative that elevates the mind above itself, and fills it with a noble pride. It is a picture which is simple, magnificent and grand, and in which the literary artist has achieved a success worthy of his high endeavours. There are no flagrant exaggerations, no hyperboles, no high-toned metaphors. The advice given by the sage to his disciples is highly spiritual, succient and convincing. The whole appears perfectly romantic and yet the mind does not hesitate at all to accept and believe it as true. In the portion that follows, a brief account is given of the political condition of India at that time. We are told how the English first came to this country under the disguise of commerce and how after a time, partly for self defence and partly for the sake of aggrandizement, they formally involved themselves into the quarrels of the different chiefs and how they were brought in contact with Bâjîrâva and his sovereign S'âhû Mahârâja. Bâjîrâva is represented as a

great orator. There are three* speeches delivered by him in the full Darbâr of S'âhû Mahârâja extending over about three* nights. The author makes Panta Pratinidhi speak against Bâjîrâva's proposal to wage a war at once with the Nizâm to which Bâjîrâva gives a most thundering report. The language is full of life and spirit. It was no wonder that S'âhû and his Darbârîs were stirred by the high-toned advice of their Prime Minister to run instantly to their arms, and with one unanimous voice exclaim in the height of their anger and exasperation "Death, death to the enemy!" Uncultivated as our language is said to be, these fine pieces of composition show what the pen of an able writer can achieve in this direction. The following chapters are devoted to the various expeditions of Bâjîrâva. Interesting and trustworthy accounts of the original founders of the great families of Scindiah, Holkar, Povar, Bhonslé and others, who were at that time but insignificant soldiers in the army of Bâjîrâva, are interspersed throughout the narrative. The origin of Fattésinga of Akkalkota as given by the author is very striking.

PART 20. This part is devoted to the administrative powers of Bâjîrâva. He administered the affairs of his kingdom very skilfully and ably. He was a great politician and a man of universal knowledge. He examined the various public Departments and wherever he found faults and defects, he attempted to remove them and made improvements where he found them necessary. He was very careful to observe that Government Officers performed their duties with regularity and integrity. Public roads, buildings, tanks, canals &c. were executed wherever they were required. In order that commerce may be conducted with ease and advantage, and in order that travellers and passengers may be free from all the difficulties and hardships incident to them, he constructed

* Now reduced to one.

Ghâts and erected Dharmas'âlâs. He caused equal distribution of justice, impartiality of judicial tribunals and the timely collection of all duties and taxes. At this time, S'anivâra Vâdâ was about to be completed. In the same way the work of many other splendid buildings, which we now see in Poona, was carried on vigorously. Encouragement was given to the cultivation of such arts and sciences as medicine, music, agriculture, painting, poetry, weaving &c. Schools were opened for teaching the Védas and other ancient lore. In fine, with the solicitude of a merciful, wise and affectionate ruler he tried every means to make his people wise, heroic and happy.

Bâlâsâhéb alias Nânâsâhéb was the eldest son of Bâjîrâva. He was at this time about 14 or 15 years old. Bâjîrâva took his son to the Darbâr in order to make him thoroughly acquainted with the state affairs. We are here presented with a beautiful extract from the writings of Bâjîrâva who is said to have prepared a draft of advice for the future conduct of his then young and inexperienced son. The sentiments expressed therein and attributed to the pen of this great warrior and politician, are, no doubt, worthy of the man and the country in which he lived. Some of the most important moral qualities, such as patriotism, industry, liberality, prudence, duty, responsibility &c. are earnestly recommended by the father to the sole attention of the son. It is a piece of practical wisdom, fit to be read and studied by every one of our native rulers; nay, fit to be written on the tablet of every one's heart.

In the last chapter called Upasamhâra or the Conclusion, Bâjîrâva's character is very beautifully painted in a language at once forcive and correct. The author's remarks about the remote consequences resulting from the untimely death of this great man are very true. It was the will of Heaven, says he to cut off Bâjîrâva's life, while

he was in the height of his glory. He breathed his last on the bank of the Narmadâ on the 28th April 1740. A short time before his death he called Scindiah and Holkar and other Chiefs to his bed and like a true soldier and a patriot solicited them with his dying breath to prosecute the designs which were left unexecuted after he was no more. He advised them to persecute the Mlenchhas (Mahomedans) and free his country from the yoke of the foreigners. We are here naturally reminded of the great Hamilcar and his valiant son Hannibal. We are put in mind of the spirit of a Spartan mother, whose maternal advice to her son always was, "With your shield or upon it!" Bâjîrâva is described to be a great favourite of his soldiers. For them he was ready to sacrifice even his own life. When war and other incidents involved them in debt, he borrowed large sums of money from the wealthy subjects and distributed them amongst his soldiers. His own living was extremely frugal. He was free from the vices of the rich and powerful. He had a noble heart and he participated in the miseries and sufferings of those who fought with him on the battle field. Ever and anon, even in the thickest fight, he spoke words of encouragement to his army and continually moved by their side. A true warrior, even though he belonged to the party of his enemies, was his joy. He was a thorough politician and a consummate leader. He knew all the arts of persuasion and all the ways of winning the hearts of a discontented soldiery. Sometimes he praised them, sometimes he threatened them, sometimes he pacified them, and at other times he showed them all signs of indifference and lethargy. He mixed with all, and talked with all. He was accessible to every one. But he hated from his heart flattery and double-dealing. He was fond of literature and he had a considerable knowledge of the Sanskrit tongue. Power, wealth, in-

fluence and position had no evil effect on the moral tone of his character as is generally the case. He was proud of his country and proud of his religion. The whole of his magnanimous soul burst with the fire of patriotism; nay, the rays of that fire were scattered in all directions and communicated their general warmth to everything and every one that came across it.

The writer in his concluding para justly holds forth this sweet, admirable and interesting character to the notice of those ignorant, licentious fools that rule this earth, and exhorts them to covet it and imitate it. What mortal is indifferent to his own happiness? And yet we are told that Bâjîrâva was one! Kâlidâsa says of Dushyanta "स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः." And this is exactly applicable in the case of our hero. India, no doubt, must be looked upon as a very unfortunate country, inasmuch as Providence was pleased to cut off the life of one of her most worthy and illustrious sons, while he was in the height of his power and glory. This admirable sketch of Bâjîrâva's life, and its lovely, charming and chaste style are not only superior to those of the other competitors, but stands, I venture to say, unsurpassed in our language by any other work of this kind during the last twenty years. That the writer possesses a rich imagination and a good power of delineating natural scenes and human passions, that he has a great command over language to express his sentiments which are at once chaste and noble, that his descriptions are elegant and striking, and his images dignified and natural, and that his manner of narrating events is pleasing and instructive, may be seen in almost every chapter. The performance, on the whole, is very beautifully conceived and executed in a manner that reflects immense credit on the author, who, if duly encouraged to go on in

his literary pursuits, would, I believe, turn out a most able historical writer in our language.

(Signed) Raoji S. Godbole,
Secretary, Dakshinâ Prize Committee.

Extracts from the Secretary's Report and the Opinion of the Members of the Committee.

* *

Out of the * Manuscripts A.* alone is in my humble opinion a meritorious book. It has the simplicity of Addison or Washington Irving and at the same time possesses the charms of Macaulay. * * *

The speeches in A. eminently suit both the character and times.

* * *

I would humbly beg to propose that A. be awarded the full prize * and be strongly recommended to the Director of Public Instruction for publication. I have no doubt that the book, if published, would be a valuable addition to the scanty stock of original books in Marâthî.

(Signed) Raoji S. Godbole.
Secretary, Dakshinâ Prize Committee.

---

* *

In regard to their merits as literary compositions I agree with the Secretary in holding that the author of A. deservedly occupies the first place. A.'s style is more natural and racy * and it has no bombast or affectation about it. * *

*A. is the significant mark given to this work, all the rest being called by other letters or marks.

This description [of the Dhâvadasî Hermit] is really splendid.

He certainly possesses first-rate power of descriptive narrative.

(Signed) M. G. RANADE.

I agree with the Secretary in voting the whole prize to A. * *

(Signed) KRISHNA SHASTRI CHIPLONKAR.

---

* * *

I * am of opinion that A. stands much higher * in many respects such as its language, its plot, its execution of it &c and deservedly ranks the first. I, therefore, agree with Mr. K. S. Chiplonkar and the Secretary in assigning the whole prize to it.

(Signed) SHRIKRISHNA SHASTRI TALEKAR.

I also agree with the Secretary in voting the whole prize * to A.

(Signed) KERU L. CHHATRE.

I agree with the Secretary and * the whole prize * should now be given to the author of A. He may at the same time be informed by the Secretary that if he resubmits his work * it will be recommended by the committee to the Director of Public Instruction.

(Signed) F. KIELHORN,
President of the D. P. Committee.

दक्षिणा प्राइझ् कमिटीच्या चिटणिसांच्या रिपोर्टांतील वेंचे.

पहिल्या भागांत मावळ्यांच्या स्थितीचें वर्णन केलें आहे त्याविषयीं:—

"शिवाजीच्या पूर्वी व पुढें शिवाजीसारखा वाट दाखविणारा मिळाल्यावर मावळ्यांची स्थिति कशी होती तिचें ग्रंथकर्त्यानें एक सुंदर चित्र उभें केलें आहे."

तिसऱ्या भागांत बाजीराव व चिमणाजी यांच्या बाल्यदशेचें वर्णन केलें आहे त्याविषयीं:—

"ह्या ग्रंथकर्त्यानें या दोघां भावांच्या बाल्यदशेचें फारच उत्कृष्ट वर्णन केलें आहे. बाजीरावाच्या लहानपणाची गोष्ट सांगितलेली मोठी मनोरंजक असून ती अद्भुतरसाचा आविर्भाव उत्पन्न करणारी आहे."

नवव्या भागांत धावडशीच्या महापुरुषाचें व त्याच्या मठाचें वर्णन केलें आहे त्याविषयीं:—

"त्या साधूच्या मठाचें आणि त्याच्या आसपासच्या स्थळाचें वर्णन या ग्रंथकर्त्यानें अतिशय मनोरंजक, मनांत ठसण्याजोगें आणि बोधप्रद असें केलें आहे. ह्या प्रसंगाची त्याची भाषा आणि त्याचे विचार फारच शोभायमान दिसतात. या वर्णनांत असा कांहीं चमत्कार आहे कीं, हें वाचतांना अंतःकरणास महापूर येऊन तें ब्रह्मानंदांत पोहत आहे की काय असें वाटतें. ही हुबेहुब उभी केलेली तसबीर अगदीं साधी, भव्य, छानदार आणि मोठे थाटमाटाची आहे. या विद्वान् कारागिराचे परिश्रम या स्थळीं उत्तम सफल झाले आहेत. या वर्णनांत लोव्यानाच्या गप्पा, अतिशयोक्तया किंवा मोठमोठे रूपकालंकार वगैरे

घातलेले नाहींत. गुरूनें शिष्यांस केलेला बोध अपूर्व वैराग्यजनक, संकलित आणि मनांत् बाणून जाण्यासारखा आहे. तो अद्भुतरसानें ओतप्रोत भरला आहे; तरी हा उपदेश अगदीं खरा आहे असें मानून तो स्वीकारण्यास मन अगदीं आशंकत नाहीं."

बाराव्या भागांत शिंदे होळकर इत्यादि सरदारांचा मूळ वृत्तांत दिला आहे त्याविषयीं:—

"या ग्रंथांत त्यांच्या थोर घराण्यांचे विश्वास ठेवण्यासारखे आणि मनोहर असे इतिहास स्थळोस्थळीं दिले आहेत. अक्कलकोटकर फत्तेसिंग भोंसले यांचा कुलवृत्तांत ग्रंथकर्त्यानें दिला आहे, तो मोठा मौज वाटण्यासारखा आहे."

तेराव्या भागांत बाजीरावानें प्रतिनिधीस उत्तर देतांना जें भाषण केलें त्याविषयीं:—

"त्या भाषणाची शैली मोठी पाणीदार आणि जोराची आहे. तें पेशव्याचें वीरश्रीयुक्त भाषण ऐकून दरबारांतील सरदार व शाहूमहाराज यांच्या आंगीं शौर्याचा संचार होऊन त्यांनीं लागलेच आपआपल्या तरवारींस हात घातले, आणि त्या त्वेषाच्या झपाट्यांत "चला, आपण आतांच उठून शत्रूच्या नरडीचा घोट घेऊं!" असें बोलूं लागले. 'छिः आमची (मराठी) भाषा काय! आबडधोबड! तिच्यांत कांहीं जीव नाहीं,' असें ह्मणण्याचा प्रघात पडला आहे. परंतु ग्रंथरचनेचे हे सुंदर मासले दिले आहेत त्यांवरून लेखणी हुशार लिहिणाराच्या हातीं असली ह्मणजे केवढी करामत करून दाखविते हें उघड दिसून येतें."

बाजीरावानें आपल्या पुत्रास राज्यकारभाराची माहिती व्हावी ह्मणून एक लेख तयार केला होता. त्यांतील वेंचे अठराव्या भागांत् दिले आहेत त्यांविषयीं:—

"त्यांतील ह्या शूर व राजनीतिकुशल पुरुषाचे विचार पाहून तो लेख

त्याला व ज्या देशांत तो जन्मला त्या देशाला खरोखर भूषणास्पद आहे. स्वदेशाभिमान, उद्योग, औदार्य, शाहाणपण व स्वकर्तव्य हे गुण शिकावे, आणि जडजोखिमीचीं कामें करावीं असा त्यानें स्वपुत्रास सदुपदेश केला आहे, त्यांत त्याचें व्यवहारचातुर्य दिसून येतें. आमच्या प्रत्येक राजानें तो वाचून त्याचें मनन करावें; इतकेंच नव्हे, तर तो उपदेश प्रत्येकानें आपल्या अंतःकरणरूप पटावर लिहून ठेवण्यासारखा आहे."

शेवटल्या भागांत बाजीरावाच्या गुणांचें वर्णन केलें आहे त्याविषयींः–

"या वर्णनाची भाषा फार सुंदर आणि शुद्ध आहे. या थोर पुरुषाच्या अकालिक मृत्यूपासून पुढे जे जे परिणाम घडले त्यांजवर ग्रंथकर्त्यानें जे आपले विचार प्रगट केले आहेत ते अगदीं रास्त आहेत."

त्याच भागांत बाजीरावानें शिंदेहोळकरांस अंतकालीं उपदेश केला त्याविषयींः–

"हा भाग वाचतांना प्रौढप्रताप हामिलकार व त्याचा पराक्रमी पुत्र हानिबाल यांचें आपोआप स्मरण होतें. स्पार्टन् माउलीची हिंमत अंतःकरणांत उभी राहते. त्या वीरमातेचा आपल्या पुत्रास उपदेश हा असे कीं, "बाबा, मार किंवा मर, यांपैकीं कोणतें तरी एक कर."

त्याच भागांत राजेरजवाड्यांस केलेल्या उपदेशाविषयीं: –

"या भागाच्या अखेरीस ह्या पृथ्वीच्या पाठीवर जे अजागल, बेवद,- अनीतिमान्, उधळे आणि मूर्ख राजे असतील त्यांनीं हें रसाळ, स्तुत्य आणि मनोरंजक चरित्र ध्यानांत धरून तसे गुण आपल्या अंगीं धारण करण्याची वांच्छा धरावी आणि सर्वांनीं हा कित्ता गिरवावा, असा ग्रंथकर्त्यानें फार उत्तम बोध केला आहे, तो अगदीं रास्त आहे."

एकंदरीनें या ग्रंथाविषयीं:—

"हें चरित्र स्तुतीस पात्र आहे. या चरित्राची भाषासरणी सुंदर, शुद्ध आणि धाणीदार आहे. इतर ग्रंथकारांपेक्षां या ग्रंथकर्त्याची वर्णन करण्याची शैली अधिक श्रेष्ठ आहे; इतकेंच नव्हे, पण आमच्या भाषेंत गेल्या वीस वर्षांत याप्रकारचे जे ग्रंथ झाले त्यांपैकी कोणत्याही ग्रंथाच्यानें याची बरोबरी करवणार नाही, असा आमचा अभिप्राय आहे."

ग्रंथकर्त्याच्या वर्णनशक्तीविषयीं:—

"या ग्रंथकर्त्याच्या आंगीं कल्पनाशक्ति सर्वोत्कृष्ट आहे. राग, भय, प्रीति, उत्साह, इत्यादि मनोविकार आणि सृष्टिरचना यांचें हुबेहुब वर्णन करण्याची त्याची हातोटी उत्तम आहे. या ग्रंथकर्त्याचे विचार मोठे गहन आणि शुद्ध असून ते स्पष्ट करून दाखविण्यास भाषाही त्याच्या अगदीं मुठीत आहे. त्याचीं वर्णनें मोठीं सुरेख आणि चटकदार आहेत. त्यानें उभे केलेले पुतळे स्वभावसिद्ध आणि भव्य आहेत. त्याची गद्यरचना मन रमण्याजोगी आणि बोधप्रद आहे. हे सर्व गुण त्याच्या प्रत्येक भागांत बहुधा नजरेस पडतात एकंदरींत ग्रंथरचनेची उत्कृष्ट योजना त्याने मनांत आणून ती सिद्धीसही चांगल्या रीतीनें नेली आहे. ही गोष्ट ह्या ग्रंथकर्त्यास अत्यंत भूषणप्रद आहे. याला अशा विद्वत्तेच्या परिश्रमाच्या कामी योग्य उत्तेजन मिळत जाईल तर आपल्या भाषेंत हा एक उत्कृष्ट इतिहासकर्ता बनणार आहे, असें आह्मी खात्रीनें सांगतो.

(सही) रावजी शास्त्री गोडबोले,

दक्षिणा प्राइझ कमिटीचे चिटणीस.

कमिटीच्या सभासदांच्या अभिप्रायांतील उतारे.

*　　　　*　　　　*

*　　　　* "अ" * हा ग्रंथ मात्र आमुच्या
ते तारीफ करण्यासारखा आहे. आडीसन् किंवा वाशिंगटन् आयर्व्हिंग् यांच्याप्रमाणें "अ" ह्या ग्रंथाची भाषा सोपी असून त्यांत मेकॉलेसारखा मोहक गुणही आहे. "अ" ह्या ग्रंथांतील भाषणें काळास व व्यक्तीस शोभण्यासारखीं आहेत.

*　　　　*　　　　*

आमची अशी सूचना आहे कीं "अ" ह्या ग्रंथकर्त्यासच पूर्ण बक्षीस देऊन तो ग्रंथ छापून प्रसिद्ध करण्याबद्दल मेहेरबान डायरेक्टर साहेब यांजकडे उत्तम शिफारस करावी. मराठी भाषेंत स्वकल्पनेनें लिहिलेले मूळ ग्रंथ फारच थोडे आहेत. याकरितां हा ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केला असतां पूर्वींच्या ग्रंथांत ही एक अमोल भर होणार आहे, ह्यांत कांहीं संशय नाहीं.

(सही) रावजी शास्त्री गोडबोले,

दक्षिणा प्राइझ् कमिटीचे चिटणीस.

---

*　　　　*　　　　*

विद्वत्तेच्या नजरेनें ग्रंथरचनेची योजना पाहिली तर "अ" हा ग्रंथकर्ताच पहिल्या प्रतीच्या जाग्यावर बसण्यास खरोखर लायक आहे, असा चिटणिसांप्रमाणें आमचाही अभिप्राय आहे. "अ" ची भाषासरणी *　　* स्वाभाविक, सरळ, सुरस आणि मजेदार आहे. "अ" च्या ग्रंथांत मोठमोठे शब्द घालून, ओढून चंद्रबळ आणलेलें नाहीं.

---

* या ग्रंथास दक्षिण प्राइझ् कमिटीनें खुणेकरितां "अ" हें नांव दिलें आहे. याचप्रमाणें बाकीच्यांसही अनुक्रमें नांवें दिलीं आहेत.

धावडशीकर स्वामींचा वृत्तांत खरोखर छानदार आहे. वर्णन करून सांगण्याच्या खुब्या "अ" ह्याच्या आंगीं पहिल्या प्रतीच्या आहेत असें खचीत ह्मटलें पाहिजे.

(सही) महादेव गोविंद रानडे

*　　*　　*

बक्षिसाची सर्व रकम "अ" ह्यासच द्यावी असा चिटणिसांप्रमाणें आमचाही अभिप्राय आहे.

(सही) कृष्णशास्त्री चिपळूणकर.

*　　*　　*

"अ" ची भाषासरणी, त्याची योजना आणि ती योजना तशीच शेवटपर्यंत साधणें इत्यादि गोष्टींत आमच्या मतें *　　*
"अ" चीच योग्यता फार मोठी असून सर्वांशीं त्याचाच नंबर वर लागतो. सबब रा. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर आणि चिटणीस याच्या अभिप्रायांस अनुसरून बक्षिसाची सर्व रकम "अ" यासच द्यावी असा आमचाही अभिप्राय आहे.

(सही) श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर.

चिटणिसाप्रमाणे आमच्याही मते सगळें बक्षीस "अ" यासच द्यावें.

(सही) केरो लक्ष्मण छत्रे.

चिटणिसांप्रमाणेंच आमचाही पण अभिप्राय आहे.　　*
*　　*　　सबब सर्व बक्षीस आतां "अ" ह्या ग्रंथकर्त्यासच द्यावें आणखी त्याला चिटणिसांनीं हेंही कळवावें कीं पुन्हा हा ग्रंथ त्यानें कमेटीकडे पाठविला तर तो छापून प्रसिद्ध करण्याविषयी मेहेरबान डायरेक्टर साहेब यांजकडे कमिटी शिफारस करील.

(सही) एफ्. कीलहॉर्न.
दक्षिणा प्राइझ् कमिटीचे अध्यक्ष